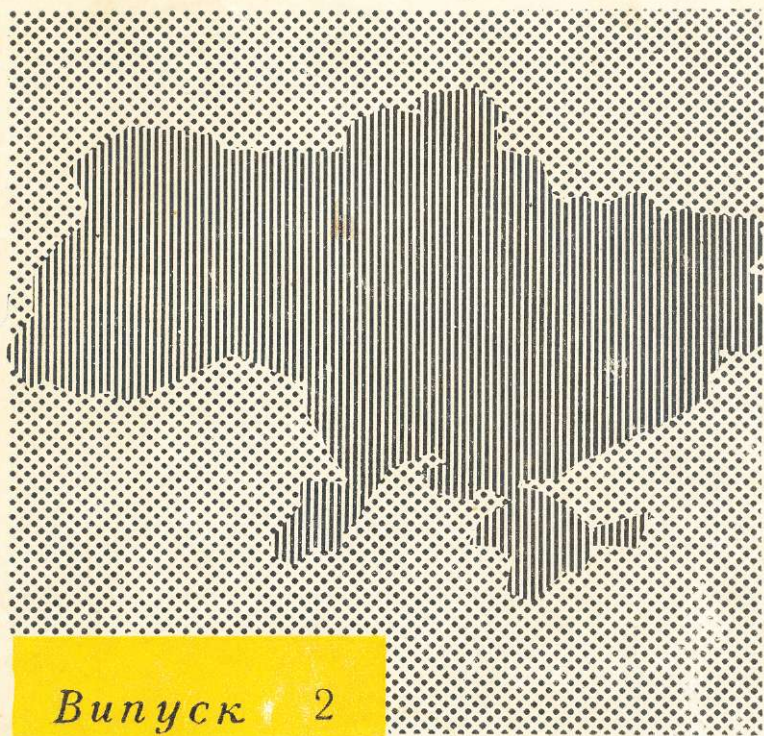

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИКО
ГЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

Випуск 2

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИКО-
ГЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ВІПУСК ДРУГИЙ

ВІДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

КИЇВ—1972

У45
9(С2) + 91(С2)

У збірнику висвітлюється широке коло історико-географічних проблем України від стародавнього часу до наших днів. Значна увага приділяється матеріалам, присвяченим створенню першого в республіці атласу "Історія українського народу і Української РСР". Публікуються список карт атласу і стаття про принципи його створення. Вміщено матеріали, які характеризують територію і населення України часів феодалізму, процес становлення і розвитку промисловості у XVІІІ, ХІХ і на початку ХХ ст., окремі історико-географічні проблеми виробництва, економічних зв'язків, культури Української РСР. Є статті з історичної картографії України різних часів.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

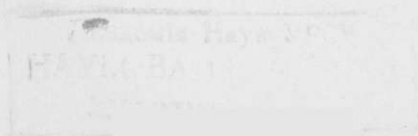
І.О.ГУРЖІЙ (відповідальний редактор), М.Ф.КОТЛЯР, О.В.МОЛОДЧИКОВ
(секретар редколегії), А.С.ХАРЧЕНКО, А.Г.ШЕВЕЛЕВ, Ф.П.ШЕВЧЕНКО

Р е ц е н з е н т

доктор історичних наук А.З.БАРАБОЙ

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Є.А.Квятковський

І-6-4
36-72М

О.В.Молодчиков

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ І ЗМІСТ АТЛАСУ
"ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І "УКРАЇНСЬКОЇ РСР"

Об'єктом дослідження історичної географії є історичні події і явища, які відбувалися протягом багатовікового розвитку людства, від стародавності до наших днів. Особливість цієї допоміжної історичної дисципліни полягає в тому, що вона дає можливість, вивчаючи в діалектичному зв'язку кількісні і якісні зміни в історичному процесі, відобразити їх одночасно засобами картографії в багатьох випадках наочно, зафіксувати у вигляді історичних карт і атласів, діаграм і схем тощо.

Найбільш складним і важливим в історичній географії є наукова розробка історичних національних і всесвітніх атласів, які мають на меті узагальнити весь складний процес історичних подій, пов'язаних з економічним, політичним і культурним розвитком людського суспільства. Створення історичних атласів вимагає високого рівня розвитку історичної науки, наявності повноцінних архівних джерел, літературних і картографічних матеріалів, які без прогалин надади б можливість фахівцям з історії, з історичної географії та історичної картографії відобразити історичний процес на конкретній території в його послідовності, показати виникнення і зміну історичних формацій, основні етапи розвитку матеріального виробництва і духовної культури.

Тільки в результаті півстолітнього розвитку радянської історичної науки виникли необхідні передумови для створення історичного атласу українського народу.

Ініціаторами створення атласу "Історія українського народу і Української РСР" виступили вчені різних галузей – історики, економісти, етнографи, мовознавці тощо, – які з цього приводу протягом 1965–1966 рр. на сторінках "Українського історичного журналу" розгорнули творчу дискусію про структуру і зміст історичного атласу України, основні принципи роботи над ним. Водночас Інститут історії АН УРСР підготував орієнтовний список карт історичного атласу.

Плідна ідея була підтримана Президією АН УРСР у червні 1966 р. Ідея прийняла постанову про створення тритомного Національного атласу Української РСР. Перший том академічного атласу присвячується показу природних умов і природних ресурсів республіки. Другий том має розкрити важливі питання складу населення, розвитку народного господарства і культурного будівництва. Третій том Національного атласу матиме назву "Історія українського народу і Української РСР".

Основне завдання історичного атласу полягає в показі історії українського народу шляхом відображення на картах, схемах, планах, діаграмах та інших засобах графіки і картографії, найважливіших історичних процесів і явищ. З допомогою історичної географії та історичної картографії історія українського народу і Української РСР набере наочного характеру, вона буде безпосередньо пов'язана з конкретною територією, а всі історичні матеріали відобразатимуться в реальній географічній обстановці певних часів.

Такий атлас ґрунтуватиметься на великому фактичному матеріалі з історії українського народу, на значному творчому доробку радянських і дореволюційних вчених. При розробці атласу виникають певні труднощі, оскільки дослідження ряду проблем історичної географії в республіці до цього часу велося недостатньо. Ось чому зараз науковці Інституту історії АН УРСР і історичних кафедр вищих навчальних закладів республіки посилили увагу до розробки проблем історичної географії. Саме для успішного розгортання наукової діяльності в цій галузі став видаватися щорічний "Український історико-географічний збірник", одним із важливих завдань якого є розробка теоретичних і методичних питань підготовки атласу "Історія українського народу і Української РСР".

Провідна ідея атласу полягає в показі багатогранної історії

українського народу, процесу формування української території, нації і етнічного складу населення, розвитку економіки і торговельних зв'язків, основних подій класової боротьби, воєнної історії, розвитку культури. Всі ці матеріали мають бути узагальнені у фундаментальну працю, кожна карта якої розкриватиме один із важливих етапів або явищ історичного життя, а в сукупності розкрити в строгій послідовності весь процес історичного розвитку від часів палеоліту і до наших днів.

Атлас розкриватиме найдавніше минуле України, періоди феодалізму, капіталізму і радянський час - від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до будівництва комуністичного суспільства.

Першорядне значення матиме проблема відтворення в атласі території України від часів перших поселень стародавньої людини до її остаточного формування у післявоєнні роки. З розкриття цих важливих матеріалів починатиметься кожний історичний період, а в випадках, коли територіальні зміни були великими, то їм будуть також присвячені окремі карти. Територія України показуватиметься в атласі незалежно від того, яка держава володіла в різні часи частинами українських земель.

Для повноти розробки питання про територію матиме важливе значення визначення зовнішніх кордонів, а також внутрішнього адміністративно-територіального поділу.

Важливого значення для атласу набуває проблема показу етнічного складу населення українських земель в історичному аспекті, його розміщення в різні часи, заселення нових земель, процеси міграції. Особлива увага буде приділена розкриттю кількісних і якісних змін в складі робітничого класу, селянства та інтелігенції України в радянський час, процес формування української соціалістичної нації.

Дослідження і відображення процесів розвитку матеріального виробництва посідатимуть важливе місце в атласі і будуть простежені від виникнення перших центрів виробництва до нашого часу. Тут йдеться про розвиток продуктивних сил: ремесла і промисловості, сільськогосподарського виробництва, загальний економічний розвиток на території українських земель в історичному плані. Будуть всебічно висвітлені визначні успіхи в економіці Радянської Укра-

Іна. Всі карти цієї тематики мають бути побудовані на точних статистичних і архівних джерелах з тим, щоб вони розкривали як якісні явища в зміні виробничих сил, так і кількісні показники основних категорій виробництва протягом століть.

Близькі до цієї тематики карти, що характеризуватимуть географію господарських зв'язків в їх історичному розвитку. У цих картах знайде своє відбиття розвиток торгівлі, основних торговельних шляхів, засобів зв'язку, невпинний процес посилення економічних контактів України. Для радянського часу це будуть великі дослідження, в яких значне місце посідатимуть питання економічних зв'язків Української РСР з іншими братніми республіками, з іноземними державами. Ці матеріали будуть показані на фоні визначних успіхів Української РСР як могутньої індустріальної держави.

Питання воєнної історії в атласі відіграють велику роль, оскільки в історії українського народу було багато подій військового характеру. Ці події знайдуть своє відбиття на окремих картах, зокрема, це стосується такої важливої події, як Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр., участі українського населення у великих військових подіях ХУІ-ХХ ст.

Поряд з цим атлас має показати багатовікову класову боротьбу українського народу, яка успішно завершилась у 1917 р. перемогою Великого Жовтня, внаслідок чого Україна звільнилась від соціального і національного гноблення і вперше в своїй історії стала вільною, увійшла до суар'я братніх радянських республік. На картах буде відбита класова боротьба ХІ-ХІХ ст., селянсько-козацькі повстання, суспільно-політичний рух, революційна боротьба робітничого класу і селянства України за своє визволення.

В атласі будуть вміщені матеріали про українську культуру в її історичному розвитку. Від найдавніших часів до наших днів буде простежено процес виникнення і розвитку культури українського народу, показані основні культурні центри, які створив талановитий український народ протягом своєї багатовікової історії. За радянський час буде відтворено процес здійснення культурної революції, внаслідок чого в Українській РСР всебічно розвинулась наука, культура і мистецтво.

Таким чином, перед творчим колективом, який займається підготовкою атласу "Історія українського народу і Української РСР"

повстає багато проблем, які необхідно буде вирішити у процесі розробки як атласу в цілому, так і окремих карт.

Одним з таких важливих завдань є розробка списку карт. Перший варіант було опубліковано в "Українському історичному журналі" і відповідно до зауважень, а також із врахуванням новітніх наукових даних Інститут історії АН УРСР вніс певні зміни і виносить на розгляд наукової громадськості уточнений список карт атласу "Історія українського народу і Української РСР".

Список карт атласу "Історія українського народу і Української РСР"

Історичний атлас складатиметься з 12 розділів, до яких за попередніми даними увійдуть близько 250 історико-географічних карт, що охоплюватимуть час від найдавнішого заселення території України до наших днів.

Розділ перший Найдавніше минуле України (до IX ст.)

1. Палеоліт і мезоліт на Україні
2. Неоліт на Україні
3. Енеоліт на Україні
4. Епоха бронзи на Україні
5. Скіфія. Пам'ятки раннього залізного віку на Україні
6. Античні поселення на території України
7. Карта Скіфії за Геродотом
8. Сармати і пізньоскіфське царство в Криму
9. Етнічна карта Східної Європи на рубежі нашої ери
10. Пам'ятки ранньослов'янських часів (перша половина I тисячоліття н.е.)
11. Слов'янські пам'ятки другої половини I тисячоліття н.е.
12. Міста і поселення Київської Русі. Карти-врізки стародавніх міст: Києва, Ольвії, Херсонеса, кримських поселень

Розділ другий Київська Русь IX - XII ст. Феодальна роздробленість (XII - перша половина XIV ст.)

13. Історико-географічні умови виникнення Київської Русі

14. Державне об'єднання східних слов'ян навколо Києва
15. Економічний розвиток, торгівля, торговельні шляхи Київської Русі X - XI ст.
16. Класова боротьба і політична історія Київської Русі X-XI ст.
17. Київська Русь в період посилення феодальних війн і політичного відособлення князівств (XI - перша половина XIII ст.)
18. Київське князівство. Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства. Переяславське князівство. Галицько-Волинське князівство
19. Боротьба Русі проти татаро-монгольської навали
20. Культура Київської Русі
21. Феодальна роздробленість Русі (XII - перша половина XIV ст.)
22. Міжнародні відносини Київської Русі X-XIII ст.
23. Крам в епоху раннього середньовіччя

Розділ третій

Розвиток феодалізму на Україні (друга половина XIV - перша половина XV ст.)

24. Загарбання українських земель Литвою і Польщею в XIV ст.
25. Зростання феодального землеволодіння. Сільське господарство в XIV-XV ст.
26. Розвиток ремесла, міст і торгівлі в XIV-XV ст. Торговельні шляхи
27. Боротьба трудящих України проти соціального і національного гніту в XIV - XV ст.
28. Боротьба українського народу проти іноземних загарбників у XIV - XV ст.
29. Формування української народності
30. Розвиток української культури в XIV-XV ст.
31. Феодальне землеволодіння на Україні в XVI ст.
32. Міста України та їх населення в XVI ст.
33. Розвиток ремесла, промисловості і торгівлі в XVI ст. Торговельні шляхи
34. Антифеодальна боротьба селянства і міщанства, класова боротьба в містах XVI ст.
35. Українські землі під владою Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Боротьба українського народу проти іноземних загарбників в першій половині XVI ст.

36. Територія України з врахуванням Закарпаття і Буковини у XIV-XV ст.
37. Люблінська унія 1569 р. і загарбання українських земель. Посилення визвольної боротьби
38. Територія України в XVI - першій половині XVII ст.
39. Буковина та Закарпаття в XVI - першій половині XVII ст.
40. Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії в XVI ст.
41. Запоріжжя в XVI - першій половині XVII ст.
42. Господарство і населення України в кінці XVI - першій половині XVII ст.
43. Козацькі походи проти султанської Туреччини та Кримського ханства. Участь козаків у Хотинській війні
44. Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст.
45. Визвольний рух у першій чверті XVII ст. і повстання 1630 р.
46. Козацько-селянські повстання 1637-1638 рр. під керівництвом Павлюка, Остриянина, Гуні
47. Крим у другій половині XIV - першій половині XVII ст.
48. Освіта. Наука. Виникнення друкарства. Література і театр, архітектура у XVI - першій половині XVII ст.
49. Економічні і культурні зв'язки України з Росією та іншими країнами світу

Р о з д і л ч е т в е р т и й

Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією (1648 - 1654 рр.)

50. Соціально-економічне становище України напередодні Визвольної війни. Демографічна характеристика і соціальна структура населення
51. Початок Визвольної війни. Перші перемоги повсталого народу в 1648 р.
52. Створення нової військово-адміністративної політичної системи
53. Воєнні дії 1649 - 1650 рр.
54. Воєнні дії 1651 і 1652 рр.
55. Воєнні дії 1653 р.
56. Завершення Визвольної війни 1648-1654 рр.

57. Визволені українські землі, возз'єднані з російською державою .

Р о з д і л п " я т и й

Феодално-кріпосницький лад. Початок розкладу феодално-кріпосницької системи на Україні. Зародження капіталістичних відносин (друга половина ХУП - ХУІІІ ст.)

58. Війна з Польщею. Військові дії 50-60-х років ХУП ст.
59. Адміністративно-політичний устрій України в 50-60-х роках ХУП ст.
60. Класова боротьба на Україні у 50-60-х роках ХУП ст.
61. Економічний розвиток України в складі Російської держави в кінці 50-70-х років ХУП ст.
62. Правобережжя і західноукраїнські землі під владою іноземних держав у 60-70-х роках ХУП ст.
63. Спільна боротьба російських і українських народних мас проти феодално-кріпосницького гніту в 60-70-ті роки ХУП ст.
Зв'язки з повстанням Степана Разіна
64. Боротьба проти агресії султанської Туреччини та Кримського ханства
65. Культура України в другій половині ХУП ст.
66. Соціальний і економічний розвиток України в кінці ХУП - першій половині ХУІІІ ст.
67. Боротьба народних мас України проти феодално-кріпосницького гніту у 80-90-х роках ХУП - першій чверті ХУІІІ ст.
68. Вічний мар 1686 р. Кримські походи 1687-1689 рр. Азовсько-дніпровські походи 1695-1696 рр.
69. народна війна на Україні проти шведських загарбників і мазепанців у 1708-1709 рр. Полтавська битва
70. Військові дії проти Туреччини влітку 1711 р.
71. Адміністративно-політичний устрій Лівобережжя і Слобожанщини в першій половині ХУІІІ ст.
72. Запорізька Січ в 1730 - 1770 рр.
73. Класова боротьба на Україні в першій половині ХУІІІ ст.
74. Участь українського народу в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр.
75. Правобережні і західноукраїнські землі в першій половині ХУІІІ ст. Гайдамацький рух. Опришки

76. Економічне становище Лівобережної України і Слобожанщини у 1760 - 1800 рр.
77. Адміністративно-політичний устрій Лівобережжя і Слобожанщини в 1760 - 1800 рр.
78. Російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст. Приєднання Криму
79. Заселення Півдня України у XVIII ст.
80. Антифеодальна боротьба селянства у другій половині XVIII ст.
81. Економічний розвиток Правобережжя і Східної Галичини у другій половині XVIII ст.
82. Адміністративно-політичний устрій Правобережжя і Східної Галичини, Буковини і Закарпаття у другій половині XVIII ст.
83. Гайдамацький рух у 50-60-х роках. Коліївщина 1768 р.
84. Возз'єднання Правобережної України з українськими землями. Три поділи Польщі
85. Класова боротьба на Україні в останній чверті XVIII ст.
86. Визвольна боротьба в Східній Галичині, Буковині і на Закарпатті в другій половині XVIII ст.
87. Українська культура XVIII ст.

Р о в д і л ш о с т и й

Україна в період кризи феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталізму (XIX ст.)

88. Адміністративно-територіальний поділ України у першій половині XIX ст.
89. Розміщення і пересування населення України у першій половині XIX ст.
90. Розвиток капіталізму в сільському господарстві. Наростання селянського руху в першій половині XIX ст.
91. Зростання промисловості і міст, розвиток торгівлі
92. Початковий етап робітничого руху
93. Вітчизняна війна 1812 р. і участь українських солдат, ополченців і козаків у боротьбі проти французьких загарбників
94. Декабристський рух на Україні
95. Визвольний рух на Україні кінця 1820 - початку 1830 рр.
96. Суспільно-політичний рух на Україні 40-50-х років XIX ст.
97. Кримська війна і оборона Севастополя

98. Класова боротьба на Україні напередодні реформи 1861 р.
99. Розвиток капіталістичних відносин на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.
100. Селянський рух на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.
101. Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.
102. Революційні події на західноукраїнських землях 1848 р. Скасування кріпосного права
103. Розвиток освіти, науки і культури на Україні в першій половині XIX ст.
104. Реформа 1861 р. і проведення буржуазних реформ 60-70-х років XIX ст. на Україні
105. Селянський і революційно-демократичний рух на Україні в 1861-1862 рр.
106. Розвиток капіталістичної промисловості на Україні в 60-90-х роках XIX ст.
107. Розвиток капіталізму в сільському господарстві України в другій половині XIX ст.
108. Україна в системі всеросійського ринку
109. Транспорт і внутрішня торгівля України в другій половині XIX ст.
110. Формування робітничого класу України у 60-80-х роках XIX ст.
111. Боротьба робітничого класу в 60-першій половині 90-х років XIX ст. на Україні
112. Селянський рух на Україні в 60-першій половині 90-х років
113. Революційне народництво на Україні
114. Поширення марксизму на Україні. Виникнення соціал-демократичних гуртків і груп
115. Робітничий рух на Україні в другій половині 90-х років.
В.І. Ленін і "Союз боротьби за визволення робітничого класу"
116. Селянський рух другої половини 90-х років XIX ст. на Україні
117. Революційно-демократичний і національно-визвольний рух на Україні у 80-90-х роках -XIX ст.
118. Західноукраїнські землі в період промислового капіталізму
119. Освіта, наука і культура України в другій половині XIX ст.
120. Розвиток міст України другої половини XIX ст.

Розділ сьомий
Україна в період імперіалізму

121. Адміністративно-територіальний поділ України на початку ХХ ст.
122. Населення України за переписом 1897 р.
123. Промисловість, сільське господарство, торгівля України в перше десятиріччя ХХ ст.
124. Робітничий рух на Україні в 1900-1904 рр.
125. Селянський рух на Україні в 1900-1904 рр.
126. "Іскрівські" і більшовицькі організації на Україні
127. Україна в системі всеросійського ринку на початку ХХ ст.
128. Робітничий клас України в революції 1905-1907 рр.
129. Селянський рух на Україні під час революції 1905-1907 рр.
130. Революційна боротьба в армії 1905-1907 рр.
131. Професійлові організації України в 1905-1907 рр.
132. Виникнення Рад робітничих депутатів на Україні
133. Грудневе збройне повстання 1905 р. на Україні
134. Реакція на Україні (1907-1910 рр.)
135. Аграрна реформа Столипіна та її запровадження на Україні
136. Промислове піднесення в 1910-1914 рр.
137. Піднесення революційного руху на Україні в 1910-1914 рр.
138. Західноукраїнські землі напередодні Першої світової війни
139. Україна в роки Першої світової війни
140. Господарська розруха. Назрівання революційної кризи на Україні
141. Лютнева революція 1917 р. на Україні. Ради робітничих і солдатських депутатів
142. Більшовицькі організації на Україні після лютого 1917 р.
143. Розвиток української культури в 1900-1917 рр.

Розділ восьмий
Велика лютнева соціалістична революція і громадянська
війна на Україні

144. Стан промисловості України на початок 1917 р.
145. Стан сільського господарства України на початок 1917 р.
146. Розміщення тилових гарнізонів на Україні в 1917 р.
147. Ради робітничих депутатів на Україні в 1917 р.

148. Рада селянських депутатів на Україні в 1917 р.
149. Рада солдатських депутатів на Україні в 1917 р.
150. Страйковий рух на Україні в період підготовки соціалістичної революції на Україні
151. Наростання селянського руху на Україні в період підготовки соціалістичної революції в 1917 р.
152. Створення Червоної Гвардії на Україні
153. Встановлення Влади Рад на Україні
154. Початок націоналізації промисловості на Україні в 1917-1918 рр.
155. Здійснення ленінського Декрету про землю на Україні
156. Вітчизняна війна українського народу проти австро-німецьких окупантів
157. Підпільні партійні організації на Україні в 1918 р.
158. Розгром буржуазно-націоналістичної директорії та англо-французької інтервенції на півдні України
159. Націоналізація промисловості України в 1919 р.
160. Перші колективні господарства на Україні в 1919 р.
161. Похід Денікіна та його розгром
162. Розгром білополяків в 1920 р.
163. Каховська операція 1920 р.
164. Ліквідація врангелівського угруповання (жовтень-листопад 1920).
165. Боротьба на західноукраїнських землях в роки громадянської війни
166. Перші кроки радянського будівництва на Україні
167. Початок соціалістичного будівництва в галузі промисловості, Україна
168. Початок соціалістичного будівництва в сільському господарстві України
169. Початковий період культурного будівництва на Україні (1918 - 1920 рр.)

Р о з д і л д е в' я т и й
Українська РСР в період побудови соціалізму
(1921 - 1941 рр.)

170. Утворення СРСР. Політична карта СРСР. Адміністративно-територіальна реформа на Україні в 1922-1925 рр.

171. Соціальний і національний склад населення УРСР в 1921 р.
172. Стан Української РСР на початок відбудови народного господарства
173. Питома вага народного господарства України в складі Союзу РСР (1913-1926 рр.)
174. Відбудова промисловості Української РСР
175. Відбудова сільського господарства України
176. Стан культурного будівництва на Україні на кінець відбудовного періоду
177. Стан кооперування сільського господарства у відбудовний період
178. Будови першого п'ятирічного плану на Україні
179. Адміністративна реформа 1930 р. Районний і обласний поділ
180. Кількісні і якісні зміни в складі робітничого класу України
181. Колективізація сільського господарства Української РСР
182. Зміни в класовій структурі селянства після завершення колективізації
183. Культурне будівництво в реконструктивний період
184. Виникнення і поширення стахановського руху на Україні
185. Друга п'ятирічка в галузі промисловості і транспорту
186. Успіхи соціалістичного сільського господарства України в 1933 - 1937 рр.
187. Зміни в соціальному складі населення Української РСР в період завершення будівництва соціалізму в СРСР
188. Участь трудящих в управлінні державою (Нова Конституція)
189. Дружба і співробітництво братніх народів СРСР в будівництві соціалізму
190. Здійснення культурної революції на Україні
191. Боротьба трудящих Західної України за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною в 1921-1939 рр.
192. Північна Буковина під гнітом буржуазно-поміщицької Румунії, Закарпатська Україна в складі буржуазних Чехословаччини і Угорщини
193. Результат промисловості і транспорту України в роки третьої п'ятирічки
194. Соціалістичне сільське господарство України в передвоєнні роки

- 195. Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській Радянській державі
- 196. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР в передвоєнні роки
- 197. Культурне будівництво на Україні напередодні Великої Вітчизняної війни

Р о з д і л д е с я т и й

Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу
(1941 - 1945 рр.)

- 198. Українська РСР на початку Великої Вітчизняної війни (адміністративно-територіальний поділ)
- 199. Розміщення продуктивних сил Української РСР на початку війни
- 200. Оборонні бої Червоної Армії в 1941 р. (із схемами оборони Києва і Одеси)
- 201. Партійно-комсомольське підпілля та партизанський рух на окупованій території України в 1941-1942 рр.
- 202. Контрнаступ радянських військ у 1941-1942 рр. (із схемами битви під Москвою та оборони Севастополя)
- 203. Військові дії на південній ділянці радянсько-німецького фронту влітку - восени 1942 р.
- 204. Злочини фашистських окупантів на території республіки в 1941-1944 рр.
- 205. Сталінградська битва і початок визволення України
- 206. Партизанський рух на Україні (з рейдами великих партизанських з'єднань на Правобережжі)
- 207. Розгром німецько-фашистських військ у Курській битві і визволення Лівобережної України
- 208. Партизанські краї на території України влітку 1943 р. Рейди партизанських з'єднань восени 1943 р.
- 209. Битва на Дніпрі. Початок визволення Правобережної України
- 210. Удари партизан по комунікаціям та гарнізонам ворога в 1943-1944 рр.
- 211. Завершення визволення території Української РСР від німецько-фашистських загарбників
- 212. Визволення Закарпатської України
- 213. Допомога українських партизан європейському рухові Опору

214. Відбудова народного господарства республіки в ході війни
Допомога братніх радянських народів

Р о з д і л о д и н а д ц я т и й

Українська РСР в період завершення будівництва
соціалізму (1946–1958 рр.)

215. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Української РСР після Великої Вітчизняної війни
216. Розміщення і пересування населення в післявоєнні роки на Україні
217. Перебудова економіки республіки на мирний лад
218. Індустріалізація західних областей УРСР
219. Перебудова управління промисловістю та будівництвом у післявоєнні роки
220. Зміни в складі індустриальних кадрів республіки в післявоєнні роки
221. Зародження руху за комуністичну працю
222. Взаємодопомога братніх республік СРСР у відбудові та розвитку промисловості, будівництва, транспорту Української РСР
223. Досягнення України в промисловості, на транспорті і в будівництві в післявоєнні роки
224. Сільське господарство України на початок повоєнної п'ятирічки
225. Колективізація західних областей Української РСР
226. Механізація і реорганізація сільськогосподарського виробництва на Україні
227. Стан сільського господарства України на завершальному етапі будівництва соціалізму
228. Соціальний склад колгоспного селянства України
229. Стан радгоспного виробництва на Україні
230. Дружба народів СРСР і розвиток інтернаціональних зв'язків
231. Життєвий рівень народу. Розвиток торгівлі
232. Охорона здоров'я. Фізкультура і спорт
233. Українська радянська культура
234. Повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР і корінні зміни в житті українського народу. Формування української соціалістичної нації

Р о з д і л д в а н а д ц я т и й
Українська РСР в період будівництва розвинутого
соціалістичного суспільства
(1959 - 1975 рр.)

235. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Української РСР
236. Розміщення населення України за даними всесоюзного перепису 1970 р.
237. Соціальна структура населення Української РСР
238. Удосконалення управління народним господарством Української РСР
239. Зміни в системі органів управління промисловістю та інших органів державного управління
240. Народне господарство України в умовах економічної реформи
241. Робітничий клас України в період будівництва
242. Патріотичні трудові починання робітничого класу України
243. Соціалістичне змагання робітничого класу України з трудівниками братніх республік СРСР
244. Трудовий вклад робітничого класу республіки до 100-річчя з дня народження В.І.Леніна
245. Робітничий клас і технічний прогрес
246. Українська РСР - велика індустріальна держава
247. Технічне переозброєння сільського господарства України
248. Шефська допомога робітничого класу селянству республіки
249. Колгоспне виробництво на Україні
250. Спеціалізація сільськогосподарського виробництва і розвиток промислів на Україні
251. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України
252. Розвиток на Україні руху за комуністичне ставлення до праці серед колгоспного селянства
253. Вклад радгоспів у розвиток сільського господарства України
254. Трудівники села в боротьбі за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В.І.Леніна
255. Українська радянська інтелігенція
256. Громадські організації на Україні і розвиток суспільно-політичної активності мас

- 257. Поліпшення матеріального добробуту українського народу
- 258. Розвиток торгівлі в Українській РСР
- 259. Охорона здоров'я трудящих Української РСР
- 260. Завершальний етап культурної революції в Українській РСР
- 261. Взаємозв'язки українського народу з братніми народами СРСР
- 262. Економічні та культурні зв'язки УРСР з соціалістичними країнами і капіталістичними державами. Зовнішньополітична діяльність Української РСР.

М.О.Корольова

ПРО МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РОЗРОБКИ КОМПЛЕКСНОГО
 НАУКОВОГО АТЛАСУ "ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
 І УКРАЇНСЬКОЇ РСР"

Вже тривалий час обговорюється питання про створення наукового історичного атласу, в якому засобами картографії була б відображена історія українського народу і Української РСР. Зараз Інститут історії АН УРСР разом з іншими науковими установами і організаціями приступив до підготовки цього атласу.

Як відомо, Академія наук УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР підготували Атлас природних умов і ресурсів України, який видає Головне управління геодезії та картографії при Раді Міністрів СРСР. Досвід роботи над ним, на нашу думку, може бути корисним при створенні такої великої картографічної праці, як історичний атлас України, особливо на його початковій стадії – науково-картографічній розробці структури атласу, описку карт і конкретного змісту кожної карти.

Розробка будь-якого географічного атласу становить складний і трудомісткий процес, що вимагає спільних зусиль висококваліфікованих географів, істориків, картографів, етнографів, економістів, діалектологів та інших і великої координаційної роботи з боку редколегії. Все це повною мірою стосується також історичного атласу, який до того ж має свої специфічні труднощі, які випливають з особливостей об'єкта картографування.

За визначенням радянської науки, атлас – це не просто сума карт, не механічне їх з'єднання. Він містить в собі цілісну

систему карт, які органічно пов'язані між собою. Ця система повинна відповідати призначенню атласу й особливостям його використання. Саме такі вимоги є основними при визначенні змісту, структури, обсягу і формату як атласу в цілому, так і окремих його карт.

Ставлячи перед собою завдання найбільш повного висвітлення процесу історичного розвитку України, атлас водночас повинен відбити загальний розвиток української історичної науки, узагальнити в наочній картографічній формі величезний фактичний матеріал, зібраний за весь час, показати найважливіші напрями наукових досліджень та досягнуті результати. Для того щоб історичний атлас став дійсно цілісним, він, крім повноти відображення процесів і явищ, повинен мати внутрішню єдність. А ця єдність може бути досягнута лише тоді, коли в його структурі і змісті буде відображено розуміння історії як єдиного закономірного у всій своїй величезній багатосторонності процесу.

Структуру історичного атласу України – його розділи і послідовність карт – було обговорено в ряді наукових статей і на наукових конференціях. Зараз можна визнати, що розробка орієнтовного списку карт завершена в інституті історії АН УРСР. Доцільно висловити ряд зауважень і міркувань щодо структури атласу, які допоможуть надати йому більшої стрункості і логічності.

Структура і зміст карт Історичного атласу повинні допомогти виявленню внутрішньої логіки історичних подій і відображенню етапів відкритого К.Марксом поступового розвитку людства від первісного суспільства до класового і від нього до соціалізму та комунізму, тобто в структурному плані історичний атлас повинен мати три основних частини.

Конкретні підрозділи кожної частини мусять відповідати основним фазам історичного розвитку, а порядок їх розміщення тій хронологічній послідовності, в якій історична наука описує історичні події. Таким чином, всі карти історичного атласу можна згрупувати в такі частини: перша – первіснообщинний лад, друга – епоха феодалізму і капіталізму, третя – епоха соціалізму і комунізму.

Пропонований Інститутом історії АН УРСР в цьому збірнику варіант групування карт в атласі може служити основою для наступ-

ного удосконалення структури атласу. Він змінюватиметься в процесі підготовки списку карт, при авторській розробці карт і при виготовленні авторських оригіналів. Ці зміни відбуватимуться по основних структурних підрозділах у напрямі укрупнення, узагальнення їх, конкретизації назв відповідно до змісту карт тощо.

Складання попереднього списку карт і наступне удосконалення його пов'язано з розробкою теоретичних основ, до яких слід включити такий важливий момент як вивчення досвіду по картографуванню історичних подій, як в нашій країні, так і за її межами.

Процес складання списку карт є довготривалим, надзвичайно трудомістким і практично він закінчується разом із завершенням роботи над авторськими оригіналами всього атласу.

Список карт атласу може бути кардинально змінено на наступних етапах роботи, якщо на початку не буде здійснено кваліфікованого аналізу картографічних, архівних, літературних, археологічних та інших матеріалів і джерел, які потрібні авторському колективу.

Особливу складність становить аналіз вихідних картографічних матеріалів або матеріалів, за якими здійснюється безпосереднє складання карти (описи, списки тощо).

Оцінка якості вихідних матеріалів повинна включати:

- 1) повноту матеріалів,
- 2) відповідність їх науковій концепції атласу,
- 3) достовірність і точність,
- 4) можливість наступної картографічної інтерпретації.

Слід врахувати деякі питання технічного плану: мова джерела та ін.

При складанні списку карт історичного атласу, як правило, найбільшу питому вагу займають карти, що характеризують формування території і карти таких об'єктивних факторів, як населення, економічний розвиток, торгівля, класова боротьба, національно-визвольний рух, культура тощо.

Щоб атлас дав можливість виявити весь хід історичного процесу, він повинен у своєму змісті, починаючи із структури і списку карт і кінчаючи змістом кожної конкретної карти, відобразити діалектичні взаємозв'язки об'єктивних умов, факторів та людської

діяльності. Так, на нашу думку, до атласу повинні бути включені карти передумов (природних ресурсів), розвитку продуктивних сил, які відобразили б відношення людей до природи, ступінь оволодіння її силами в конкретній суспільно-економічній формації, а також вплив природних умов на життя людини.

Немає необхідності включати до атласу дані, що характеризують природні умови, які практично не змінилися на Україні за історичний період. Але обов'язково повинні бути розглянуті ті компоненти природного середовища, освоєння яких сприяло розвитку виробничих сил на Україні (ліса, корисні копалини, поширення промислових тварин тощо). Так, карти варварського знищення лісів в епоху феодалізму і капіталізму в порівнянні з картою відновлення лісів на Україні в роки Радянської влади наочно будуть свідчити про перевагу соціалістичної системи господарювання, при якій практична діяльність скерована на раціональне використання ресурсів географічного середовища.

До описку карт необхідно включити карти, що характеризують основну виробничу силу суспільства – населення. Зрозуміло, що це буде показано в економічному атласі України. Але й в історичному атласі, зокрема для розуміння міграційних процесів на Україні в різні історичні часи, слід подати карти зростання населення і залучення його до процесу суспільного виробництва.

Серед інших слід передбачити карти, на яких віді"ються розвиток культури, освіти, зміна в рівні життя населення, а також карти етнічних процесів.

Намагання досягти найбільшої повноти атласу завжди вступає в протиріччя із заданим обсягом його, який багато в чому залежить від поліграфічних можливостей. Воно усувається як зменшенням масштабів карт, так і ретельним добором дійсно необхідних тем, усуненням малозначних, доцільним об'єднанням тем на одній карті тощо.

Як правило, найбільша картографічна праця планується не більше 50-60 друкованих аркушів, що дає можливість включати до атласу близько 300-320 сторінок карт і текстів за умови, що друкування виконується з обох боків. На одній сторінці атласу залежно від розмірів території і масштаба можна розмістити до 12 карт. Карти, які охоплюють великі території і складні за змі-

атлас, повинні бути подані у великому масштабі і розміщені на
двох сторінках.

Пропозицію проф. В.К.Щунського - вважати основною територією для картографування сучасну державну територію УРСР - слід визнати правильною. Це дає змогу розрахувати оптимальний формат атласу, порівняти всі карти між собою та іншими картографічними працями аналогічного характеру, більш раціонально використовувати різні масштаби як для картографування території УРСР та її частин в сучасних кордонах, так і для картографування земель і територій, на яких формувалася українська народність, а згодом українська нація. У тих випадках, коли в атласі треба буде показати етнографічну територію українського народу в різні періоди, яка виходить за межі сучасної території України, слід рекомендувати на карті для найбільшої наочності зберігати контур сучасних кордонів.

Для того щоб виконати вимогу про внутрішню єдність атласу, необхідно дотримуватися суворого відбору масштабів карт. Для території УРСР в сучасних кордонах, слід прийняти масштаб

1 : 2 500 000, який дає можливість повно й наочно характеризувати той або інший зміст. Більш дрібні масштаби для території України можуть бути різними, проте їх кількість не повинна перевищувати чотирьох-п'яти, і вони якомога мусять бути кратними. Для окремих частин України рекомендуємо такі масштаби:

1:1 200 000 і 1:600 000 залежно від конкретного змісту карти. Оглядовий характер атласу не потребує більших масштабів. Виняток становлять лише плани стародавніх міст.

Масштаб кожної конкретної карти визначається залежно від 1) картографічного змісту, 2) місця в системі карт атласу. У тих випадках, коли зміст карти складний, а розміщення її в атласі не дає змоги збільшувати масштаб через технічні умови, можна змінювати послідовність і перестановку карт навіть всупереч стрункості й логічності атласу. Всі ці питання розв'язуються при виготовленні макета атласу, коли в основному завершено підготовку списку карт.

Внутрішня єдність атласу досягається також і спільністю картографічних засобів відображення і прийнятих покажчиків, єдиними принципами узгодження карт між собою, єдиною системою умовних

позначень тощо. Ці питання розв'язуються при розробці типових карт атласу і зразків умовних знаків, кольорів і шрифтів.

Список карт, макет компоновки, зразки типових карт, зразки умовних знаків шрифтів, кольорів, програма атласу, технічні умови картографічного підприємства – всі вони становлять проект атласу.

Основною частиною проекту атласу є його програма, яка включає в себе опис всіх карт атласу або їх груп із зазначенням вихідних матеріалів, масштабів, покажчиків (з переліком легенди карти), принципів узгодження карт і способів картографічного зображення. Розробка програми атласу здійснюється паралельно із збиранням і аналізом матеріалів, науковою розробкою авторських оригіналів відповідно до загальної ідеї атласу і думок автора.

Саме на цьому етапі необхідно найбільш тісно співробітництво вчених – істориків, географів, картографів. Картографи, насамперед, повинні одержати авторський матеріал за формою, встановленою для всього атласу в цілому. Цей матеріал може бути у картографічній формі, якщо автор володіє картографічним методом, або у формі списків (формулярів) із поданням довідкових даних про використаний матеріал і що саме використано або записано.

Картографічні авторські матеріали можуть подаватися в різних масштабах, мати різноманітні елементи географічного та історичного змісту, не відповідати встановленим умовним позначкам. Проте ці матеріали повинні мати чітку і коротку, але вичерпну легенду, побудовану на принципі від окремого до загального і мусять бути погоджені з картами інших розділів у відношенні принципів добору і узагальнення основного змісту.

До карт слід додати довідковий матеріал про вихідні картографічні джерела з їх точним датуванням, з посиланням на те, що саме використано з цих матеріалів і чому саме.

Зараз серед картографів – практиків і вчених – існує поняття про "типову (іноді називають географічну) основу". Цей термін має чисто технологічне походження і право на існування його можна розглядати тільки з позицій технології складання, оформлення і видання карт і атласів. Карта завжди єдина за своїм змістом і елементи географічної основи є таким самим важливим елементом змісту, як і тематичні елементи.

На історичних картах елементи географічного змісту майже завжди становлять елементи спеціального тематичного змісту: річки є часто кордонами, шляхами сполучень, адміністративний поділ – основним змістом карти тощо. Тому розділ карти на географічну основу і тематичний зміст на стадії авторських розробок може призвести лише до непотрібного дублювання й помилок.

Крім того, загально-географічні елементи на історичних картах є основними для прив'язки і орієнтування історичного змісту. Тому автор, який подає матеріали до атласу, повинен обов'язково вказати, які географічні елементи він використав або слід їх використати для прив'язки, які елементи служать орієнтирами, які становлять складові частини тематичного змісту. Такі вказівки необхідні для встановлення в майбутньому найбільш економічної технології, що дасть можливість не тільки поліпшити поліграфічну якість картографічного твору, а й значно знизити його вартість і прискорити виробничий цикл видання атласу на картографічному підприємстві.

Після зібрання в основному всіх авторських матеріалів слід також остаточно уточнити масштаби карт, послідовність їх розміщення в атласі, тобто рекомендований варіант списку карт приводиться у відповідність до програми атласу, уточнюється і виправляється макет компоновки атласу.

Водночас здійснюється експериментальна робота по вибору способів і прийомів картографування, як загальних, так і окремих, шрифтів і кольорового оформлення. Виготовляються зразки типових карт, експериментально перевіряються принципи узгодження карт. Результати експериментальних робіт узагальнюються в програмі атласу, а виготовлені зразки карт додаються до програми, яка є основним документом для наступної роботи. Якість останньої залежить від наукового і картографічного рівня виконавців, а також від чіткої і правильної організації всієї роботи і кожного з підрозділів.

В організації роботи важливим елементом є здійснення паралельності у створенні авторських оригіналів, яке продовжує розпочаті раніш експериментальні роботи.

Авторські матеріали не можуть бути безпосередньо передані картографічному підприємству. Йому потрібно для видання передати матеріали у певній формі, у вигляді так званого авторського оригіналу карти. Авторський оригінал карти виготовляється в масштабі, який передбачено для карти програмою атласу із строго визначеними умовними позначками і відповідного кольорового оформлення, які відповідають задумові карти. Авторський оригінал карти має опрацьовану легенду, перевірені термінологію і назви, на ньому подані всі візні карти. Він виконується в кольорі, тобто дає уявлення про майбутню карту. Саме авторський оригінал надси-дається на рецензування. Всі авторські оригінали підлягають обов'язковому рецензуванню з метою перевірки їх відповідності сучасним науковим знанням з теми і доцільності вміщення в атласі.

Авторський оригінал виконується картографом у співробітництві з автором. Як свідчить досвід роботи над атласом природних умов і ресурсів УРСР, часто картограф в процесі підготовки авторського оригіналу настільки глибоко розвиває тему карти, що він виступає як співавтор.

Картографування історичних подій, явищ і процесів має ще багато невирішених завдань. Врахування викладених вище положень щодо першого, найбільш відповідального етапа розробки історичного атласу України, дасть можливість розробити його проєкт на належному науково-картографічному рівні і допоможе у проведенні всієї організаційної та координаційної роботи.

Н.В.Комаренко

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ УКРАЇНИ ЗА ПРАЦЮ
В.І.ЛЕНІНА "РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ
В РОСІЇ"

Велика теоретична спадщина В.І.Леніна відкриває перед дослідниками різних галузей знань дедалі нові й нові аспекти діяльності геніального вождя. В.І.Ленін опрацьовував величезний і найрізноманітніший матеріал, який передував написанню ним великих монографічних досліджень або статей суто наукового характеру.

Останнім часом, особливо до 100-річчя з дня народження В.І.Леніна, в радянській історичній літературі з'явився ряд досліджень про творчу лабораторію великого вождя (праці В.К.Яцунського, Ю.Н.Городецького, І.О.Гуржія, В.Г.Сарбея, В.І.Астахова і І.Л.Шермана, О.Т.Юрченка та ін.).

В соціально-економічних працях В.І.Леніна часто зустрічаємо знання і широке використання та застосування матеріалів з допоміжних історичних дисциплін і, зокрема, з історичної географії. Вивчаючи соціально-економічний розвиток пореформеної Росії, В.І.Ленін дуже уважно і критично підбирав першоджерела і ставив високі вимоги до якості видання, звертаючи особливу увагу на їх вичерпність, повноту й достовірність. В цьому плані великий інтерес становлять висловлювання В.І.Леніна про необхідність мати карти в тих виданнях, де йдеться про різні аспекти соціально-економічного й політичного розвитку країни. Аналізуючи джерела, В.І.Ленін писав: "На жаль, наша фабрично-заводська статистика не тільки дає незадовільний і непорівнянний матеріал, але й розробляє його далеко недостатньо: напр., у сучасних виданнях розміщення промисловості показується лише по цілях губерніях (а не по містах і повітах, як це зроблено в кращих виданнях 60-х років, які ілюстрували також розміщення фабрично-заводської промисловості картами). Але для того, щоб дати точне уявлення про розміщення великої промисловості, необхідно взяти дані по окремих центрах, тобто по окремих містах, фабричних селищах або групах фабричних селищ, розташованих на близькій відстані одне від одного; губернії ж або повіти - надто великі територіальні одиниці"¹.

В.І.Ленін в своїх працях завжди враховував географічний фактор. Історико-географічний аспект дослідження найбільш яскраво виявився у книзі В.І.Леніна "Розвиток капіталізму в Росії". Зразу ж зауважимо, що це завдання Володимиром Іллічем тут спеціально не ставлося. Але він, з властивою йому глибиною, досліджуючи основне питання - "... як окладається внутрішній ринок для

¹ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, с. 491-492.

російського капіталізму"² – тобто подальше зростання капіталістичного землеробства та капіталістичної промисловості на певній території, – зробив і певний історико-географічний аналіз, накресливши чіткі лінії географії розвитку капіталізму в Росії. Про це переконливо свідчать дані Леніним комплексні характеристики основних економічних районів колишньої царської Росії, в яких зустрічаємо й влучні характеристики багатьох сучасних населених пунктів Української РСР. Ці питання досліджується в даній статті.

Розглядаючи складний процес переходу землевласників від панщинного господарства до капіталістичного, В.І.Ленін, застосувавши саме історико-географічний метод дослідження, навів по губернські дані про розвиток і широке розповсюдження різних систем панщинного господарства. З 43 губерній Європейської Росії, які за переважною системою господарства у землевласників розподілені на три групи, згадуються й вісім губерній України. До першої групи губерній, з переважанням капіталістичної системи господарства, зараховані Київська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Волинська, Катеринославська; до другої, – в яких переважала мішана система господарства, віднесені Полтавська і Харківська губернії³.

Таким чином, на Україні капіталістична система господарства в землеробстві переважала над двома іншими (відробітковою і мішаною) і розвивалась досить інтенсивно. Про це В.І.Ленін писав: "Отже, якщо в чисто російських губерніях переважають відробітки, то взагалі по Євр. Росії капіталістична система поміщицького господарства повинна бути визнана тепер переважною"⁴.

Продовжуючи в III розділі праці ілюструвати цей висновок, В.І.Ленін знову вказує на три південні губернії (Катеринославську, Таврійську, Херсонську) як такі, де кількість безкінних дворів зросла майже на 5%. В цьому Володимир Ілліч вбачав перетворення селян по суті на сільських робітників і паростки зародження сільського пролетаріату на цій території⁵.

² В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.5.

³ Див.: т а м ж е, стор.178-180.

⁴ Т а м ж е, стор.180.

⁵ Див.: т а м ж е, стор.191-192.

Таким чином, досліджуючи питання про перехід землевласників від панщинного господарства до капіталістичного, В.І.Ленін вивчив його також і в географічному розрізі, навівши погубернські дані про різні системи поміщицького господарства. Картини поширення відробіткової і капіталістичної систем у поміщицькому господарстві відбивають, отже, і географію розкладу селянства. Цей розклад найбільше виявлявся в тих районах, де капіталістична система була найрозвинутішою, гальмувався в районах із мішаною системою і зовсім слабо розвивався там, де панувала система відробітків.

В.І.Ленін, характеризуючи пореформену епоху як період інтенсивного розвитку і використання сільськогосподарського машинобудування, відносить південні губернії України до числа тих, де з найбільшою силою проявлявся процес витіснення примітивних сільськогосподарських знарядь полішеними, а значить і процес витіснення примітивних форм господарства капіталізмом⁶.

Поглиблюючи вивчення цього процесу, Ленін конкретизує ще ряд питань. Зокрема, він наголошує на тому, що широке повсюдне використання машин викликає попит і на механічні двигуни. Географія найбільшої концентрації двигунів також не випадкова, вона знову відсилає нас на Україну. В.І.Ленін згадує Херсонську губернію, де в кінці XIX ст. було значно поширено використання локомотивів та парових молотарок, та Полтавську⁷, земські оклади якої сприяли розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Тісно пов'язане з цим і питання про наслідки використання машин у сільському господарстві. У спеціальному параграфі ленінської праці, який має назву "Значення машин у сільському господарстві", виділено Новоросію, як район особливо широкого використання машин в землеробстві. Підводячи підсумки, В.І.Ленін робить висновки: перший - "машини витісняють найманих робітників і створюють у землеробстві капіталістичну резервну армію"; другий - посилюють застосування жіночої і дитячої праці⁸. Як ілюстрацію до першого висновку автор наводить дані про зниження цін на робочі руки в Херсонській губернії та в містечку Каховці Тав-

⁶ Див.: В.І.Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.206.

⁷ Т а м ж е, стор.211-212.

⁸ Т а м ж е, стор.216-218.

рійської губернії. Другий висновок Володимир Ілліч підтвердив красномовними статистичними даними про південноросійські економії, про витіснення чоловічої праці жіночою та дитячою (дані по Каховці, Херсону та Херсонській губернії)⁹.

Головним виявом землеробського капіталізму було, як відомо, використання вільнонайманої праці. Це явище, характерне для пореформеного господарства, більше всього простежується на південних і східних окраїнах Європейської Росії. І знов у праці В.І.Леніна фігурує територія України. Так, говорячи про головний район приходу землеробських найманих робітників, він називає Херсонську, Таврійську, Катеринославську губернії; визначаючи ж головний район виходу землеробських робітників, Ленін серед інших наводить Харківську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Подільську, Волинську губернії¹⁰. У розділі УІ "Утворення внутрішнього ринку", розглядаючи пересування найманих робітників у Росії, Ленін більш докладно описує характер і напрям відходу в різних місцевостях і, крім вже названих губерній, відзначає, що неземлеробські робітники пересуваються також на портові роботи в Одесу та на рибні промисли до Чорного й Азовського морів; а землеробські робітники йдуть з центральних і південно-західних губерній у район бурякових плантацій навіть з Галичини¹¹.

Процес масового пересування робітників, притаманний високо-розвинутому капіталізму, зумовив появу багатьох робітничих ринків, особливо на півдні і південному сході Росії. На них робітники наймалися і на неземлеробські роботи. В.І.Ленін писав: "Наприклад, у Київській губернії робітничими ринками є містечка Шпола і Сміла (великі центри цукрової промисловості) і м.Біла Церква. У Херсонській губ. ринками робітників є торгові села (Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, де по неділях збирається понад 9 тис. робітників, і баг. ін.), залізничні станції (Знам'янка, Долинська та ін.), міста (Єлисаветград, Бофринець, Вознесенськ, Одеса та ін.) ... Містечко Кривий Ріг - великий ринок наймання

⁹ Див.: В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.219.

¹⁰ Т а м ж е, стор. 222-223.

¹¹ Т а м ж е, стор.555-556.

на землеробські і на гірничі роботи. У Таврійській губернії особливо відзначається робітничий ринок у містечку Каховці... У Бессарабській губ. слід назвати місто Акерман, у Катеринославській губернії – місто Катеринослав і станцію Лезову...¹². Отже, і в цьому випадку В.І.Ленін наводить історико-географічні дані про розміщення ринків купівлі й продажу робочої сили в містах і селах України.

Цікаві відомості історико-географічного та економіко-географічного характеру містить розділ IV "Зростання торгового землеробства" ленінської праці. В ньому автор наводить докладні дані щодо районів торгового землеробства царської Росії. До району торгового зернового господарства В.І.Ленін відносить південну і східну окраїну Європейської Росії, степові губернії Новоросії й Заволжя. З восьми губерній, які відзначаються екстенсивним характером землеробства і величезним виробництвом зерна на продаж, В.І.Ленін назвав і три українських губернії – Херсонську, Таврійську, Катеринославську. В цих губерніях, як і в Донській, Бессарабській, Саратовській, Самарській і Оренбурзькій, землеробство розвивалося швидше, ніж в інших районах Росії, і ці губернії відтісняють на другий план середньочорноземні губернії. "Таким чином, – пише В.І.Ленін, – відбувається переміщення головного центра виробництва зерна: в 1860-х і 1880-х роках середньочорноземні губернії стояли попереду всіх, а в 1880-х роках вони поступилися першістю перед степовими і нижньоволзькими губерніями; виробництво зерна в них почало зриватися"¹³. Крім того, приватновласницькі маєтки в ряді цих губерній відзначаються величезними розмірами і ведуть дуже велике господарство. Цей висновок В.І.Ленін ілюструє прикладами з історії розвитку міст і сіл України. Так, деякі володіння землі окремих власників в Таврійській губернії досягали 200 тис. дес., в Херсонській губернії – 3,3 млн. дес. На таких великих площах працювало багато робітників. Це положення Володимир Ілліч підтвердив даними про Єлисаветградський повіт.

¹² В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.227-228.

¹³ Т а м ж е, стор.241.

Отже, перед нами картина географічних зрушень і переміщень головного центру по виробітку зерна. Як бачимо, в цій комплексній характеристиці степових губерній В.І.Ленін встановлює уклад господарства певної території, вказує на його спеціалізацію. Ленінська характеристика господарства степових губерній просякнута історизмом.

Описуючи район льонарства, В.І.Ленін відзначає, що і тут зростання торгового землеробства веде до панування капіталу і до розкладу селянства. Розвиваючи далі цю думку, Ленін говорить про широкий розвиток купівлі землі селянами і найбільш характерними щодо цього вважає Новгородську, Таврійську і Псковську губернії¹⁴. Цей процес прискорює утворення сільської буржуазії.

Розвиток цукрового виробництва теж тісно пов'язаний з Україною. Тому в цьому ж IV розділі ленінської праці зустрічаємо певні згадки про деякі населені пункти України. Так, говорячи про швидке зростання посівів цукрових буряків за пореформений період, Володимир Ілліч підкреслює, що через велику скученість робочої сили на буряках становище робітників, особливо умови праці і санітарний стан в бараках, надзвичайно тяжкі. Як приклад В.І.Ленін наводить дані по слободі Котельва Охтирського повіту та деякі узагальнюючі відомості в цілому по ларківській губернії¹⁵.

Характеризуючи розвиток тютюництва як галузі торгового землеробства, В.І.Ленін наводить три повіти Полтавської губернії – Прилуцький, Лохвицький, Роменський¹⁶.

Значний науковий інтерес з точки зору історичної географії створюють дана В.І.Леніним порівняльна характеристика двох гірничозаводських районів – Уралу й Півдня. Велику увагу в ній В.І.Ленін звертає, насамперед, на особливості розвитку господарства кожного з двох основних гірничозаводських районів Росії, на те, як впливають ці особливості на стан техніки, на роль географічного фактора в цьому історичному процесі, впливається на історію обох районів, на проблему витіснення Уралу Півднем. Південною і Південно-Західною Росією Ленін, використовуючи дані гір-

¹⁴ Див.: В.І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.270.

¹⁵ Т а м ж е, стор.273-277.

¹⁶ Т а м ж е, стор.284.

ничої статистики, вважав губернії Волинську, Донську, Катеринославську, Київську, Астраханську, Бессарабську, Подільську, Таврійську, Харківську, Херсонську і Чернігівську. Отже, переважну більшість, як видно з цього переліку, становлять губернії України. На цій території Росії, за висловом Леніна, розвинулась "чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення"¹⁷. Дійшовши висновку, що "Південний район гірничої промисловості являє собою в багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралові", Ленін яскраво ілюструє його численними прикладами, часто згадуючи у певних питаннях і міста України. Характерні ознаки розвитку капіталізму Ленін вбачав у кам'яновугільному виробництві Донецького басейну. Швидка концентрація виробництва в цьому районі спричинилася до того, що надзвичайно дрібні, але численні селянські копальні, що заповнили значну частину Донбасу, проте давали лише 2% всього видобутку вугілля, відтіснялися великими копальнями, на яких застосовувались найновіші машини і весь час підвищувалася продуктивність праці. Ці дані свідчать про те, як капіталістична промисловість владно входила в цей край і утверджувалася.

Цікаві статистичні відомості наводить В.І.Ленін про застосування парових двигунів у виробництві, що є однією з найхарактерніших ознак великої машинної індустрії. У 70-х роках найбільшу кількість двигунів, а значить парових сил використовували губернії С.-Петербурзька, Московська, Київська, Подільська, Катеринославська, Пермська та ін.¹⁸ Отже, ми маємо утворення нових індустріальних центрів, територія одного з яких розташувалася на Півдні і включала ряд губерній України.

Значне місце в праці В.І.Леніна "Розвиток капіталізму в Росії" посідає питання про географію розміщення великої промисловості в колишній царській Росії. Леніна цікавило не лише дослідження концентрації виробництва на найбільших заводах; для повної характеристики великої машинної індустрії він вважав за необ-

¹⁷ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.463.

¹⁸ Т а м ж е, стор.481.

хідше вивчати питання про концентрацію виробництва в окремих центрах фабрично-заводської промисловості і про різні види фабричних центрів. За лєнінською класифікацією, існувало три основні типи фабричних центрів у Росії: міста, фабричні села і "кустарні" села. Майже до кожної з них Лєнін зараховує міста і села України. Так, до першої групи міст, які відзначаються найбільшою концентрацією і робітників і закладів, В.І.Лєнін відносить, поряд з іншими (Рига, Іваново-Вознесенськ, Богородськ), і великі міста України - Київ, Одесу. Говорячи про другий тип центрів - фабричні села, В.І.Лєнін підкреслює, що значну кількість серед них становили великі гірничі і металургійні заводи; в цьому зв'язку він згадує такі промислові підприємства України, як Брянський і Юзовський заводи¹⁹.

У тісному зв'язку з цими питаннями В.І.Лєнін паралельно розглядає і питання про досить швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості в міських і в сільських центрах. Зроблені ним підрахунки великої кількості цифрових даних дали можливість дійти висновку, що фабрична промисловість особливо швидко розвивається поза містами, в глухих сільських закутках, що, в свою чергу, викликає збільшення населення в цій місцевості. Це положення Лєнін ілюструє прикладами, взятими з періодичних видань кінця минулого сторіччя, особливо увагу звертаючи на різні демографічні й міграційні процеси. В.І.Лєнін посилається на містечко Кривий Ріг, кам'янський завод Дніпровського товариства та завод у Маріуполі, станції Дружківку й Костянтинівку, далі Юзівку й Нижньодніпровськ, с. Волинцево Бахмутського повіту та інші як такі, де кількість населення та його рухливість на останні роки ХІХ ст. значно збільшилась²⁰. Цим самим В.І.Лєнін спростовував безпідставні твердження деяких тогочасних економістів і народників про будімо якусь відірваність російської фабрики від маси селянства та про її слабкий вплив на останнє.

Значне місце в праці В.І.Лєніна "Розвиток капіталізму в Росії" посідає питання про розклад селянства. Йому присвячено II роз-

¹⁹ Див.: В.І.Лєнін: Повне зібрання творів, т.3, стор.492-493.

²⁰ Там же, стор.497.

діл, в якому автор широко використав земсько-статистичні дані про Новоросію та інші місцевості, де процес розкладу селянства відбувся найбільш яскраво. В цьому розділі В.І.Ленін наводив дані про три повіти Таврійської губернії - Дніпровський, Мелітопольський, Бердянський, губернії Херсонську та Катеринославську²¹; далі Ленін використав земсько-статистичні дані по Козелецькому повіту Чернігівської губернії, по Костянтинградському, Хорольському і Пиритинському повітах Полтавської губернії²². На підставі аналізу земсько-статистичних даних, взятих із багатьох губернських збірників, В.І.Ленін визначив розподіл посівів між різними групами селян, провів паралелі між повітами Полтавської та Таврійської губерній і дійшов висновку про нерівномірність розподілу посіву, що свідчить про диференціацію селянства, а отже, про глибокі коріння капіталізму в сільському господарстві України.

Таким чином, навіть стислий, побіжний огляд характеристик міст, сіл та інших певних територій України, даних В.І.Леніним в його праці "Розвиток капіталізму в Росії", говорить про те, що Ленін надавав великого значення ролі географічного фактора в історичному процесі, користувався історико-географічним аналізом при дослідженні ряду соціально-економічних процесів. На нашу думку, можна з упевненістю твердити, що історико-географічні характеристики "єримо присутні" в ленінських працях, а питання про те, ставив чи не ставив Ленін перед собою подібні завдання, мабуть, не має першочергового значення.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що в праці Леніна чітко окреслено, як склалася тогочасна історична і економічна географія України в епоху розвитку капіталізму. Через характеристики місцевостей України ленінська праця знайомить з географією продуктивних сил, розміщенням і концентрацією промисловості, а з цими питаннями Ленін пов'язує цілий ряд проблем соціально-економічного розвитку Росії, зокрема Півдня Росії, тобто значної території України (переселення, скупченість населення, тяжкі умови праці й життя, утворення ринків купівлі й продажу робочої сили).

²¹ Див.: В.І.Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.59-73.

²² Т а м ж е. стор.ІІІ-ІІІ.

У праці В.І.Леніна "Розвиток капіталізму в Росії" також окреслені територіальні кордони розвитку капіталістичних відносин, розгалуження їх на окремі напрями, кордони складових частин капіталістичних відносин, тобто різних галузей промисловості. В.І.Ленін назвав також численні населені пункти, які часто згадуються в джерелах і становлять важливі віхи в процесі розвитку капіталізму в Росії. Завдяки геніальній ленінській праці маємо уявлення про географію виробництва та господарських зв'язків під час формування капіталістичних відносин на території Росії.

Отже, ленінські характеристики міст і сіл України, дані ним в праці "Розвиток капіталізму в Росії", становлять велику наукову цінність для дослідника соціально-економічних відносин взагалі і історико-географічного розміщення продуктивних сил другої половини ХІХ ст. на Україні зокрема.

А.А.Кондрацький

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ БАГАТОТОМНОГО
ВИДАННЯ "ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР"

Серед історичних праць, виданих на Україні за повоєнні роки, за багатством і різноманітністю фактичного матеріалу, широтою охоплених питань "Історія міст і сіл Української РСР" посідає особливе місце. У виданні, яке матиме 26 томів¹, широко висвітлюється історія, економіка і культура 386 міст і понад 1000

¹ Історія міст і сіл Української РСР у двадцяти шести томах. Головна редакційна колегія: Тронько П.Т. (Голова Головної редколегії), Бажан М.П., Білогуров М.К., Білодід І.К., Гудзенко П.П., Дерев'якін Т.І., Компанієць І.І. (заступник голови Головної редколегії), Кондуфор Ю.Ю., Королівський С.М., Кошик О.К., Мітюков О.Г., Назаренко І.Д., Овчаренко П.М., Пількевич С.Д., Ремезовський І.Д., Скаба А.Д. (заступник голови Головної редколегії), Слабев І.С. (відповідальний секретар Головної редколегії), Цілуйко К.К. К., 1967-1972 рр.

В різний час до складу Головної редакційної колегії входили: Касименко О.К., Нестеренко О.О., Парасунько О.А., Терлецький В.М., Шевченко Ф.П.

селищ міського типу і сіл Радянської України, які мають найбільш багату і яскраву історію. Фундаментальне видання узагальнює величезний фактичний матеріал².

Історії міст і сіл кожної області присвячено окремий том. В окремому томі викладена також історія міста Києва - столиці республіки. Кожний том відкривається докладним нарисом про область, далі йдуть нариси про обласний центр, міста та окремі селища і села. Всього у томах 50-65 нарисів. Крім того, вміщуються коротенькі довідки про всі селища і села - центри сільських та селищних Рад. Видання широко ілюстроване, у томі вміщуються 300-500 фотоілюстрацій гравюр, малюнків, тематичних схем і карт. У кожному томі є також іменний і географічний покажчик.

Незважаючи на те, що "Історія міст і сіл УРСР" не є спеціальним історико-географічним дослідженням і не має на меті висвітлювати історико-географічні питання, проте в ньому вміщується найрізноманітніша інформація, що становить великий інтерес для історичної географії України.

Кожний нарис і довідка починаються інформаційним вступом, в якому вказується точна назва населеного пункту. Якщо у минулому населений пункт мав інші назви, то вказуються і вони. В подальшому тексті наводяться докладні відомості про походження назви чи назв, час їх вживання, причини зміни чи трансформації.

У вступній частині вказується місцезнаходження населеного пункту стосовно природних факторів (зокрема, водних середовищ, рельєфу), шляхів сполучення (залізниць, автомагістралей), дається відстань від адміністративних центрів (для сіл, селищ міського типу і міст районного підпорядкування - до райцентру, для райцентрів і міст обласного підпорядкування - від обласного центру). Дані про населення наводяться за станом на початок січня року видання чергового тому.

Слідом за цим розповідається про археологічні пам'ятки.

² Лише 1962-1970 рр. з метою виявлення документів з історії міст і сіл опрацьовано близько 1700 тис. архівних одиниць зберігання, складено майже 800 тис. карток для тематичного і близько 765 тис. для географічного каталогів. У обласних бібліотеках краєзнавчі картотеки налічують понад 1 млн. карток, більша частина яких становить топографічні розділи картотек.

виявлені на території міста, села та його найближчих околиць. Про найбільш цінні пам'ятки наводяться дані про їх географічне розташування, назву місцевості, назви курганів, могильників, під якими вони відомі місцевому населенню; дається опис найбільш відомих чи досліджених городищ, вказується їх площа, особливості місцевості, де вони розташовані. Якщо це поселення відоме з літописів, вказується його назва, або ж викладається точка зору фахівців щодо ототожнення його з географічними пунктами, згаданими у літописі.

У багатотомній "Історії міст і сіл Української РСР" вміщений матеріал адміністративно-територіального поділу України. В томах за допомогою археологічних пам'яток і літописних джерел визначаються орієнтовні етнічні та історико-географічні кордони областей "Руської землі", які існували на території України у домонгольські часи. Зокрема, археологічні матеріали дають можливість орієнтовно і в загальних рисах відтворити територіальні межі південноруської держави, яка розкинулася на захід і на схід від середньої течії Дніпра. Територія, заселена східнослов'янськими племенами в басейні середньої течії Дніпра, переважно на Правобережжі, мала назву Київської землі (Київщини), в басейні правих притоків Прип'яті—Волинської землі (Волині).

На сторінках томів вміщено матеріал, який дає змогу ознайомитись з полковою системою адміністративно-територіального поділу, яка складалась на Україні у другій половині ХУІ ст. У томах, присвячених Полтавській та Харківській областям, розповідається про існування на Лівобережній Україні Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Острогозького (Рибинського), Охтирського, Сумського, Харківського та Ізюмського полків. Автори нарисів про Київську, Черкаську та Вінницьку області подають матеріал, який дозволяє докладно ознайомитись з полковою системою на Правобережній Україні. Українські землі, які перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі, Румунії та Чехословаччини, підпадали під адміністративно-територіальне районування, що були в цих країнах. Так, про намісництва і повіти в Австро-Угорщині говориться у томах, присвячених Чернівецькій, Закарпатській, Івано-Франківській областям; воєводства та староства в Польщі — у томах, присвячених Волинській, Львівській та Київській областям; повіти (жудеці) в Румунії — Чернівець-

кій; землі та округи в Чехословаччині - Закарпатській. В кінці ХУІІІ ст., коли Україну було поділено на дев'ять губерній, які у свою чергу складались з повітів, повіти - з волостей, населені пункти підпорядковуються вже новій загальноросійській системі адміністративно-політичного управління.

У виданні зафіксовано зміни адміністративно-територіального поділу Радянської України. З нарисів видно, що в радянський час процес удосконалення адміністративно-територіального поділу відбувається в бік найдоцільнішого пристосування до потреб відбудови і дальшого розвитку народного господарства республіки. Зокрема, перехід від чотириступеневої системи управління (губернія - повіт - волость - село) до триступеневої (район-область-центр) сприяв дальшому підвищенню творчої активності мас у розв'язанні господарських і політичних питань.

Автори прагнули дати максимальні відомості про початковий період існування населених пунктів, простежити процес їх становлення, особливо якщо він мав якісь особливості. Так, описуються тогочасні природні умови місцевості, в якій заснувався населений пункт, причини, чому саме на той час така місцевість була найбільш зручною для людського поселення. Якщо населений пункт у процесі свого історичного розвитку переміщався (наприклад, з одного берегу річки на інший), зливався з іншими, то такі відомості також наводяться у нарисах.

У багатьох нарисах є цікавий матеріал з топоніміки. Наводяться науково-обґрунтовані дані та більш-менш достовірні місцеві перекази щодо походження назв населених пунктів або окремих його частин (кутків) та їх значення. Велика сума топонімічних даних, зібраних в "Історії міст і сіл УРСР", показує, що значна або, навіть, більша частина назв населених пунктів України безпосередньо пов'язана з навколишнім географічним середовищем, фіксує особливо характерні риси місцевого ландшафту, рослинного світу, ґрунтів тощо. Так, наприклад, розповідається, що назва м. Вилково на Дунаї (Одеська область), розчленоване численними протоками (вилками), відбиває характерну особливість місцезростання населеного пункту.

Багато назв населених пунктів пішло від назв річок, озер, гір, урочищ тощо: поблизу с. Воловець (Закарпатська область) бере по-

чаток потік Волівчик, с.Годунівка (Київська область) розташоване на березі однойменної річки тощо. Назви Сосниця, Соснове, Дубовий Гай, Грабівка, Очеретяне – розповідають про найбільш характерне в оточуючому рослинному світі на час виникнення назви населеного пункту. Піщане, Грузьке та подібні зафіксували особливості ґрунтів, де розташовані села з такою назвою.

Численні факти, наведені у нарисах, свідчать про те, що значна частина назв пішла від імен перших поселенців, власників, їх рідних, давалася власниками на свій розсуд (Нечаяне, Благодатне, Богодарівка і т.д.). Назви населених пунктів часто відбивають характерне у заняттях жителів в минулому. Це Гута, Рудня, Буда, Бортничі, Гончарне, Мельники та їм подібні. Топоніміка дає можливість краще уявити собі господарське життя давніх жителів села.

З точки зору історичної географії дуже цікавим є аналіз назв населених пунктів з компонентом "Нов-", що допомагає у вивченні напрямків міграції населення, встановлення місць виходу переселенців. Особливо багато назв з компонентом "Нов-" на Слобожанщині та Півдні України. Автори ряду нарисів простежили, звідки прийшли перші поселенці, часто на це вказувала назва населеного пункту.

Нерідко у назві закладена характеристика становища жителів в минулому, нещастя, що їх спіткало (Погоріле, Голодне та ін.), але подібні назви, як правило, вже надбання історії, їх в наш час замінили назви, які характеризують величезні зміни, що сталися в житті трудящих (Веселе, Вишневе, Шапливе, Квітуче тощо). У назвах багатьох населених пунктів увічнені вікопомні події революційного минулого, імена борців за щастя народне (Котівка, Куйбишеве, Щорськ, тощо).

За роки Радянської влади з'явилося багато нових населених пунктів, виникнення яких зумовило могутній поступ промисловості, докорінні зміни в сільському господарстві, що перейшло на соціалістичні рейки розвитку. Про десятки нових міст і селищ міського типу, про час і умови їх виникнення розповідається в "Історії міст і сіл УРСР". Так, у томі "Харківська область" є нарис про селище міського типу Ескар, в якому говориться про походження назви, що вже забулося. Це абревіатура від "електрична станція Харкова", спорудження якої розпочалося 1926 р. Водночас було закладене селище, що за наступні десятиліття виросло у великий

благоустроєний населений пункт. У нарисах, вміснених у томах, читач знайде розповідь про Нововолинськ Волинської, Червоноград Львівської, Северодонецьк, Молодогвардійськ Ворошиловградської, Новокаховка Херсонської областей та інші міста. Разом на Україні за роки Радянської влади виросло 266 нових міст, з них 121 за повоєнні роки.

У кожному томі дається докладна характеристика процесу заселення і господарського освоєння території області з найдавніших часів. Читачі знайдуть і в нарисі про область і в нарисах та довідках про окремі населені пункти докладні відомості про перші поселення людини на території області, про появу перших ранньослов'янських поселень черняхівської і зарубинецької культур. Докладно розповідається про поселення, їх характер, оборонні споруди періоду Київської Русі. У томах про Харківську, Ворошиловградську, Донецьку, Запорізьку та інші області наводяться докладні відомості про освоєння території Слобожанщини і Півдня України в XVI-XVII ст., аналізуються умови і специфіка цього процесу на різних етапах. Безумовний інтерес для вивчення міграційних потоків цього періоду становлять відомості, що наводяться про місця виходу перших поселенців, їх чисельність, характер господарської діяльності на нових місцях.

Міграція населення, але звичайно в менших розмірах, відбувалася і в радянський час. Автори нарисів розповідають про виникнення ряду нових населених пунктів в роки громадянської війни і особливо після її закінчення, показують, що перерозподіл населення, особливо у місцевостях, де воно страждало від безземелля і малоземелля, з одного боку, сприяв поліпшенню матеріального становища бідняцьких мас, а з другого - швидкому освоєнню земель, які належали до революції поміщикам і часто не використовувалися. Завдяки цьому процесу виникло багато нових населених пунктів, особливо в південних степах України.

Значне місце в "Історії міст і сіл УРСР" посідає розповідь про господарське освоєння території областей. У томах наводиться багато цінних відомостей про історію геологічного вивчення і відкриття корисних копалин, зокрема кам'яного вугілля. З томів по Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Волинській, Львівській областях читачі довідаються про історію відкриття покладів кам'я-

ного вугілля, залізної, марганцевої та інших руд, про їх промислове освоєння. Детально розповідається про історію відкриття нафти у Прикарпатті в томах про Львівську та Івано-Франківську області.

На території УРСР відкрито три нафтогазоносні райони: Прикарпатський (міста Борислав, Стрий та сел. Дашава на Львівщині), Дніпрово-Донецький (с. Малий Козлячок, Сагайдак на Полтавщині) та Причорноморський (Жовтневе родовище в Криму). Про великі промислові родовища кам'яної солі в Донбасі (міста Артемівськ, Слов'янськ) та в Закарпатті (м. Солотвина) говориться у відповідних томах. Історію освоєння найбільшого в СРСР родовища озокериту (гірського воску) описано в нарисі історії міст Борислава та Дрогобича (Львівська область). Певне місце відведено в томі Прикарпатському родовищу самородної сірки у Новому Роздолі та Ходоріві (Львівська область).

У виданні зроблено ґрунтовний історико-географічний аналіз розвитку капіталізму в сільському господарстві України. Райони відрізнялись один від одного темпами переходу панщинного господарства у капіталістичне. Темпи і шляхи переходу до цих форм господарювання перебували в прямому зв'язку із ступенем збереження феодально-кріпосницьких пережитків. Там, де вони були найбільш міцними, переважав пруський шлях розвитку сільського господарства, який відбувався дуже повільними темпами і був надзвичайно тяжким для народних мас. На Україні пруський шлях переважав в лівобережних і правобережних губерніях. На півдні України, де пережитки кріпосництва були слабші, переважав американський шлях розвитку. Якщо напередодні реформи 1861 р. із загальної кількості селян України 41,4% було кріпаків, то в межах сучасної Запорізької області їх налічувалось всього 12,6%, водночас 80% сільського населення належало до державних селян. Напередодні реформи 1861 р. з 1 042 681 чоловік населення Катеринославської губернії (Дніпропетровщина) поміщицьких селян було 328 530, тобто 31,5%. Державні селяни — 427 900 чоловік — становили майже 42% усієї кількості населення.

Наприкінці XIX ст. землеробство в Полтавській губернії зберігало однобічний зерновий напрям. Така ж картина спостерігалася і в інших губерніях. За роки Радянської влади, говориться у томі "Одеська область", питома вага зернових культур у по-

об'єктах зменшилась. Одночасно зростає в абсолютних цифрах і за питомою вагою посівна площа технічних і кормових культур, картоплі, овочів тощо. У 1965-1967 рр. на Одещині зернові культури займали лише половину всіх посівних площ колгоспів і радгоспів. Значно розширилась площа під технічними культурами - цукровими буряками і соняшником. Кормові культури, які до революції майже не вирощувались, у 1965-1967 рр. займали третину всіх посівних площ.

Географічні зрушення у розміщенні промисловості України добре показані на сторінках томів, присвячених Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Харківській та Київській областям.

Якщо в домонгольські часи одним з найбільших ремісничо-торговельних центрів України був Київ, в якому налічувалось понад 60 ремісничих спеціальностей, то наприкінці XIX ст. географія промислових центрів поширюється на південно-східні райони. Центрами металургійної промисловості стали Донбас і Придніпров'я, машинобудівної і металообробної - Харків, Донбас, Придніпров'я, Київ, Херсон, Одеса, цукрової - Правобережжя і частково Лівобережжя (м. Карлівка, Лохвиця на Полтавщині) Україна.

У повоєнні часи процес розширення географії промисловості на Україні зазнає нових змін. Це, насамперед, поява поряд з традиційними галузями промисловості нових - енергетичної, тракторної та комбайнобудівної, кімічного машинобудування тощо. Були створені нові промислові центри в Придніпров'ї (Запоріжжя, Кривий Ріг та ін.), Харків перетворився на один з найбільших машинобудівних центрів СРСР. Змінялось розміщення промисловості в старих промислових районах. Зростає промисловість у Києві, Одесі, Кіровограді, Миколаєві та інших містах.

Здійснено індустріалізацію західних областей України. Міста Львів, Ужгород, Нововеликопольськ, Дрогобич, Стрий та багато інших стали великими індустріальними центрами України.

Особливе місце у виданні посідають народні рухи, які тісно пов'язані з місцевими історико-географічними особливостями. В багатьох нарисах тому "Полтавська область" розповідається, що українське населення виявляло своє прагнення до визволення з-під іноземного панування у народних рухах в кінці XVI-першій половині XVII ст. Нариси, присвячені історії Кременчука, Хорола, Лубен та багатьох інших поселень, висвітлюють героїчну боротьбу народу про-

ти польсько-шляхетських загарбників. Мужньо боролися у 1596 р. повстанці під проводом Северина Наливайка в урочищах Гострий камінь (поблизу Білої Церкви) та Солониця (під Лубнами). Вкрили себе невмирущою славою жителі Полтавщини і в народних повстаннях 1637-1638 рр., очолюваних П.Навляком, Д.Гунаєм, К.Скиданом і Я.Острияном.

Населення Полтавщини, що активно виступало у визвольній боротьбі, завжди зберігало вірність союзу з братнім російським народом. Про це яскраво розповідають сторінки тому, присвячені історії Гадяча, Миргорода, Зінькова та інших міст. 1658 р. жителі Гадяча і навколишніх міст рішуче виступили проти зрадника - гетьмана Виговського, який намагався відірвати Україну від Росії; цей народний рух охопив значну частину Полтавщини. Цікаві дані містять нариси тому "Харківська область" про участь жителів Ізюма і Чугуєва у великих антифеодальних рухах під проводом Степана Разіна, Кіндрата Булавина, Омелія Пугачова. Одним з найвизначніших антикріпосницьких повстань XVIII ст. на Україні був виступ селян с. Турбаї (Полтавщина). До турбаївців тоді приєдналося багато жителів сусіднього села Великі Криначки, героїчно боролися проти гнобителів селяни Федоріани. Цікаві матеріали про повстання 1815 р. в полтавських селах Жуки, Стасі та інших населених пунктах зміщено на сторінках тома.

Сторінки томів "Донецька область" та "Харківська область" розповідають про боротьбу більшовиків міст Донецька, Харкова, Горлівки, Макіївки за повалення самодержавства та переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Яскраво і переконливо показано у виданні рух Опору іноземним загарбникам в роки Великої Вітчизняної війни. З перших днів німецько-фашистської окупації боротьбу проти ворога розгорнули Дніпропетровський, Полтавський, Харківський підпільні обкоми партії, активно діяли в тилу міські і районні партійні комітети м. Києва та ін. Всенародна боротьба висунула видатних організаторів партизанського руху, таких як В.А.Бегма, С.А.Ковпак, М.І.Наумов, О.В.Сабуров, О.Ф.Федоров та багато інших. Важливо, що багато матеріалів, які мають відношення до народної боротьби, нанесено на карти. Зокрема заслуговують на увагу картосхеми, на яких відображено антифеодальний та революційний рух на сучасній терито-

рії Івано-Франківщині та Волині. Ряд карт, планів і креслень, в яких відображено події, пов'язані з Великою Жовтневою соціалістичною революцією на Донеччині та партизанським рухом на Волині, вміщено у відповідних томах.

В "Історії міст і сіл Української РСР" широко використовуються географічні дані у висвітленні питань культури. Певний інтерес становить в цьому плані географія культурного рівня населення України. Знайомство з матеріалами томів "Полтавська область" та "Волинська область" показує, що в кінці XIX ст. за рівнем освіти Волинь значною мірою відрізняється від центральних районів України. Так, 1895 р. з усього населення Волинської губернії навчалось лише 3,8% жителів. З 1895 по 1911 р. ця кількість зростає до 5,5%. Близько 80% населення було неписьменним. За даними земського перепису 1910 р., письменного населення в містах Полтавської губернії було 48,2%, а в селах - 24,4%. Аналогічну розбіжність між рівнями письменності північно-західних областей та центральних і південно-східних можна побачити в інших томах.

Соціалізм незмірно збагатив духовне життя українського народу. Волинь, як і вся Україна, стала областю суцільної письменності. За даними всесоюзного перепису, 1959 р. на одну тисячу населення Волинської області 202 чоловіки мали вищу, середню і неповну середню освіту.

В цілому на Україні, підкреслюється у томі "Київська область", здобувають освіту понад 8 млн.чол. У 850 вищих і середніх закладах вчиться 1 млн. 458 тис.молоді, тобто у 31 раз більше, ніж до революції.

Таким чином, широке використання у багатотомному виданні^к матеріалів історичної географії надає дослідженню більшої переконливості і чіткості, а також сприяє конкретизації уявлень щодо багатьох важливих сторін історичного процесу, допомагає урахувати місцеві особливості розвитку.

^к На 1 січня 1972 р. вийшли з друку томи, присвячені областям: Вінницькій, Волинській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Ворошиловградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій та том про м.Київ.

ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ УРБАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ (XIX—XX ст.)

Початок утворення міст на Україні сягає до III ст. до н.е., коли в Північному Причорномор'ї виникло десять старогрецьких міст-колоній. Розпад рабовласницького ладу і удари сусідніх племен у IV—V ст. н.е. призвели до занепаду і ліквідації цих античних міст.

Новий етап розвитку урбанізації припадає на період становлення і розквіту давньоруської держави Київської Русі. За даними літописів, на кінець XII ст. на Русі налічувалось 238 міст, які відігравали роль торговельно-ремісничих, оборонних центрів тощо. Під час татаро-монгольської навали більша частина південно-руських міст була зруйнована і спалена.

У феодальний період процеси урбанізації відбуваються досить повільними темпами у складних соціально-економічних умовах. В середині XIII ст. на Україні нараховувалося 756 міст, в яких мешкало 1,4 млн.чол.¹ Велика кількість міст у цей період була зумовлена значним розосередженням ремісничого виробництва, промислів і торгівлі, а також прийнятим тоді порядком віднесення поселень до категорії міст.

З другої половини XIII ст., після возз'єднання України з Росією, починається новий період урбанізації, коли відбулося інтенсивне заселення Слобідської України, порівняно швидко зростала чисельність міського населення, створювалися міські поселення.

У XIV ст. з розвитком мануфактурного виробництва в Лівобережній і Слобідській Україні зріс приплив сільського населення в міста, а також приписування кріпосних і державних селян навколишніх сіл до поміщицьких та казенних мануфактур. Наслідком цього слід вважати розвиток специфічних для того часу форм урбанізації, що полягають у зростанні "прихованого" міського населення, тобто сільського населення, яке зайняте в промисловості.

¹ О.С. К о м п а н. Міста України в другій половині XIII ст. К., 1963, стор.72-73.

Важливе значення для господарського освоєння і розширення урбанізаційних процесів на Україні в кінці ХУІІ ст. мали ліквідація турецько-татарського панування на півдні України і возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною в складі Росії.

З розвитком капіталістичного засобу виробництва відбуваються докорінні зміни містоутворюючих факторів. На зміну феодальному місту прийшло капіталістичне. Внаслідок цього в початку ХІХ ст. на Україні відбувається процес "дезурбанізації", тобто значного зменшення чисельності міського населення в результаті ліквідації великої кількості фіктивних та напівфіктивних міст і містечок, що не відповідали новому цензу виділення міських поселень.

З початку ХІХ ст. із загальної кількості населення України 7,5 млн. чол. тільки 5% становило міське населення. Це той рівень урбанізації, який фактично був досягнутий в феодальний період протягом тривалого історичного розвитку України і який став початковою базою розвитку інтенсивних урбанізаційних процесів, зумовлених впливом нових соціально-економічних факторів. Розвиток машинної індустрії, відокремлення капіталістичної промисловості від землеробства, формування районів виробничої спеціалізації і широке використання найманої праці стали новими факторами посилення урбанізаційних процесів на Україні.

У першій чверті ХІХ ст., незважаючи на швидкий розвиток мануфактурного виробництва, урбанізація відбувалася на Україні стрімкими темпами. Хоч в цей період число мануфактур збільшилося майже вдвоє, вони використовували в основному примусову кріпосну працю і не могли бути фактором значного територіального перерозподілу населення. Більш того, питома вага вільнонайманих осіб в загальній кількості робітників, зайнятих на суцільних мануфактурах України, зменшилася з 33,0% в 1816 р. до 25,8% в 1823 р.²

В другій чверті ХІХ ст. з початком промислового перевороту в Росії відбувається швидкий розвиток капіталістичної промисловості і згасання мануфактурного виробництва. При зберіганні примусової праці в ряді галузей роль вільнонайманої праці в форму-

² О.О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні. К., 1959, стор.382.

ванні великої машинної індустрії безперервно зростала. Якщо в 1823 р. на 544 фабриках і заводах України 27,5% робочої сили становили вільнонаймані працівники, то в 1860 р. на 2147 підприємствах - 54%³. Основними причинами значного збільшення найманої робочої сили були поглиблення кризи феодально-кріпосницької системи господарства, посилення експлуатації, зубожіння і розорення величезних мас селянства. Проте за умов кріпацтва процес соціального розкладу селянства, формування робітничого класу і міського населення значно гальмувався.

Розвиток продуктивних сил України в першій половині XIX ст. сприяв прискоренню зростання чисельності населення, особливо міського. Згідно з наявними даними, чисельність населення України зростає з 8,8 млн.чол. у 1811 р. до 11,5 млн.чол. у 1851 р., або на 31%⁴.

За рівнем заселеності, урбанізації і характером занять дореволюційна Україна в межах Російської імперії поділялася на три економічні райони: Правобережний (Волинська, Подільська і Київська губернії), Лівобережний разом з Слобідською Україною (Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії) і Степовий (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії).

У період з 1811 по 1851 р. чисельність населення Лівобережного району збільшилася на 4%, Правобережного - на 31% і Степового - на 86%. Незважаючи на те, що переважна частина населення України проживала на Правобережжі і Лівобережжі, інтенсивне заселення Степового району в першій половині XIX ст. зумовило високі темпи зростання населення і значне збільшення питомої ваги його в загальній кількості населення України з 14,7% у 1811 р. до 21,4% у 1851 р.

В першій половині XIX ст., поряд з істотними зрушеннями в

³ І.О. Г у р ж і й. Розклад і криза феодально-кріпосницької системи. Зростання капіталізму на Україні (кінець XVIII - I-а пол. XIX ст.) - Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ), т.17. К., 1967, стор.95.

⁴ А.Г. Р а ш и н. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). М., 1956, стор.28-29.

розміщенні населення, відбулося посилення процесів урбанізації на Україні. З 1811 по 1858 р. чисельність міського населення збільшилася з 512,9 до 1456,8 тис.чол., або в 2,8 раза. Ці дані значно занижені, тому що включають населення тільки міст. Офіційна статистика середини XIX ст. відносила до міських поселень лише ті поселення, мешканці яких мали право на торгівлю за міським положенням і які були місцем проживання осіб "міського" отану. Крім міст до міських поселень належали містечка, деякі посади і передмістя. Особливості розміщення міських поселень і міського населення України в середині XIX ст. показані в табл. I.

У період з 1858 по 1863 р., згідно з даними "Статистического временника Российской империи", чисельність міського населення України збільшилася з 2,5 до 2,7 млн.чол., або на 6,1%. Переважна кількість міського населення України в середині XIX ст. концентрувалася на Правобережжі (45%) і Лівобережжі (31%).

Найбільш узагальнюючим показником досягнутого рівня урбанізації є питома вага міських жителів у загальній чисельності населення країни або економічного району. У 1863 р. міське населення України становило 21,4% всього населення.

Наявність значних територіальних відмінностей у розвитку економіки і характері урбанізації зумовила різні рівні урбанізації районів України. Як видно з табл. I, у 1863 р. в Правобережному і Степовому районах рівень урбанізації був значно вищим, ніж в Лівобережному (23,5 і 22,8% проти 18,2%).

Порівняно висока частка міського населення в степових губерніях України, особливо в Херсонській, пов'язана з високими темпами розвитку капіталізму в Північному Причорномор'ї, зокрема зовнішньої торгівлі, виникненням великих морських портів і нових міст. У Правобережній Україні висока питома вага населення зумовлена наявністю великої кількості містечок, що пов'язано з часом польського панування на Україні.

У 1858 р. мережа міських поселень України, за І.К. Вологодцевим, складалася з 113 міст, 547 містечок, з яких переважна частина припадала на Правобережжя, п'ять посадів, шість передмість і одна слобода. У загальній чисельності міського населення України 47,4% припадало на мешканців міст, 50,3% - містечок і 2,3% - інших міських поселень.

Таблиця I^x

Географічні особливості урбанізації України в
середині XIX ст.

Роки	Міські поселення та населення	Природно-економічні райони			Україна в цілому
		Право-бережжя	Ліво-бережжя ^{xx}	Степ ^{xxx}	
1858	Кількість міських поселень - разом	313	177	172	672
	у тому числі:				
	міст	34	48	31	113
	містечок	279	137	131	547
	інших поселень	-	2	10	12
	Чисельність міського населення (тис. чол., в % до підсумку)	1120,7	837,1	606,5	2564,3
-		43,8	32,7	23,5	100
1863	Чисельність міського населення (тис.чол., в % до підсумку)	1288,6	828,7	628,6	2735,9
		47,1	30,2	22,7	100
	Питома вага міських жителів у загальній кількості населення, %	23,5	18,2	22,8	21,4
	Зміни чисельності міського населення в період з 1858 по 1863 р., %	+14,9	-1,2	+3,8	+7,0

^x И.К. Вологодцев. Особенности развития городов Украины. Харьков, 1930, стор.97-98.

^{xx} Дані по Чернігівській губернії взяті без Новомиргівського, Суражського, Мглинського і Стародубівського повітів; по Катеринославській - без Ростовського повіту, що відійшла згодом до Російської федерації.

^{xxx} Дані по Таврійській губернії без Краму.

В першій половині XIX ст. на Україні виникло небагато нових міст (12). Слід відзначити, що в той час міста являли собою порівняно невеликі поселення, тільки дев'ять міст мали населення понад 20 тис.чол., а Одеса – більш як 100 тис.чол.

Нові якісні зміни урбанізаційних процесів відбуваються в пореформенний період після скасування кріпосницького права. Високі темпи урбанізації України в цей час зумовлені впливом багатьох факторів, а саме швидким розвитком промисловості і транспорту, завершенням промислового перевороту і витисканням капіталістичними промисловими підприємствами мануфактур і кустарних промислів, розвитком капіталізму в сільському господарстві, грабінницьким характером селянської реформи, поглибленням територіального поділу праці, поширенням внутрішнього ринку і посиленням міжрайонних економічних зв'язків.

У пореформенний період відбувається посилення процесів соціального розшарування селянства, розорення і зuboжіння селян та ремісників, які стали основним джерелом формування робітничого класу. З 1863 по 1897 р. кількість промислових підприємств на Україні збільшилася в 2,2 раза, а чисельність робітничого класу – в 4 рази. Наслідком цього був інтенсивний територіальний перерозподіл населення і швидке зростання чисельності міського населення України.

За даними Першого загального перепису населення Російської імперії, в січні 1897 р. чисельність населення України становила 23,4 млн.чол., або збільшилася на 72% порівняно до 1863 р. За переписом 1897 р., до міських поселень належали тільки офіційні міські поселення. Розрив між числом офіційних і фактичних міських поселень в економічній точці зору був значним.

У 1897 р. міське населення України досягло 4,9 млн.чол., або на 74% більше, ніж у 1858 р. Причому цитома вага міського населення дещо знизилася порівняно до 1858 р. і дорівнювала 21,3% загальної кількості населення України. Територіальні особливості урбанізації характеризувалися даними табл.2.

Як видно з наведеної таблиці, в кінці XIX ст. рівень урбанізації Степового і Правобережного районів України був значно вищим, ніж Лівобережного.

Нерівномірність розвитку і розміщення продуктивних сил України в другій половині XIX ст., переміщення центру розвитку важкої промисловості Росії з Уралу на Україну і формування в Донбасі та Придніпров'ї великої вугільно-металургійної бази всієї

Таблиця 2^х

Важливі риси урбанізації України на кінець
XIX - початок XX ст.

Роки	Міські поселення та населення	Природно-економічні райони			
		Право-бережжя	Лівобережжя	Степ	Україна в цілому
на 28/І 1897 р.	Кількість міст	34	47	23	114
	" містечок	286	114	63	463
	Чисельність міського населення:	2223,2	1283,6	1369,5	4876,3
	тис. чол.				
	%	45,5	26,3	28,2	100
	Питома вага міських жителів в загальній кількості населення.				
	%	23,2	16,9	23,7	21,3
1913	Кількість міст	41	53	45	139
	Чисельність міського населення:	1573,3	1276,6	2052,3	4902,2
	тис. чол.				
	%	32,0	26,2	41,8	100
	Питома вага міських жителів у загальній кількості населення.				
	%	12,1	12,4	22,1	15,1

^х И.К.В о л о г о д ц е в. Вказ.праця, стор.97-98;
А.Г. Р а ш и н. Вказ.праця, стор.28-29.

країни зумовили великий приплив робочої сили в ці райони, швидке зростання чисельності міського населення і істотні зміни в розміщенні населення України.

Протягом 1858-1897 рр. чисельність міського населення Катеринославської губернії збільшилася в 2,9 раза. Це оприяло дальшій концентрації населення в Степовому районі і підвищенню питомої ваги його у загальній кількості міського населення України

з 23,7% в 1858р. до 33,2% в 1897 р. За рівнем урбанізації Катеринославська губернія посідала перше місце на Україні.

Особливості структури мережі міських поселень є однією з важливих характеристик характеру урбанізації. За переписом 1897 р. мережа міських поселень України складалася з 114 міст і 463 містечок, причому кількість містечок порівняно до 1858 р. значно зменшилася. Основним напрямом урбанізації було збільшення людності існуючих міст. Важливою рисою розвитку і рівня цього процесу є ступінь розвитку великих міст. У 1897 р. на Україні було вже чотири міста з населенням понад 100 тис.чол. (Одеса, Київ, Харків, Катеринослав).

При вивченні урбанізаційних процесів певне значення має визначення зон формування міського населення і ступеня участі в ньому місцевих жителів. Це можна зробити за даними першого загального перепису населення Росії 1897 р. (табл.3).

Дані таблиці 3 свідчать про те, що в кінці XIX ст. переважна більшість міського населення України (понад дві третини) сформувалася за рахунок корінних мешканців свого повіту. Причому найбільш висока частка місцевого населення в формуванні міського населення спостерігалася на Правобережжі і Лівобережжі. Мешканці інших повітів та губерній брали невелику участь у формуванні міського населення України.

Слід зазначити, що Степовий район значно виділявся серед інших економічних районів за структурою міського населення. Характерною рисою структури урбанізації в Степовому районі була знижена порівняно до інших районів питома вага уродженців свого повіту і найбільш висока - уродженців інших губерній в складі міського населення району (відповідно 62,2% і 24,8%). Це наклало певний відбиток на характер зайнятості населення, трудові навики, статеве-віковий склад і соціальне положення населення.

У 1913 р. чисельність населення України досягла 32,6 млн.чол.⁵ або на 39% більше, ніж на початку 1897 р., а чисельність міського населення за цей же період збільшилася тільки на 10%. Географічні особливості темпів урбанізації полягали в тому, що в пе-

⁵ А.Г. Рашин. Вказ. праця, стор.44.

Т а б л и ц я 3^х

Розподіл міського населення України за місцем народження за станом на 28 січня 1897 р.,%

Групи уродженців	Природно-економічні райони			
	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна в цілому
Уродженці свого повіту	73,7	71,4	62,2	69,4
" інших повітів тієї ж губернії	12,6	11,7	10,6	11,8
" інших губерній	12,2	16,6	24,8	17,2
" інших держав	1,5	0,3	2,4	1,6
Разом	100	100	100	100

x/ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г., т. I. СПб., 1905.

ріод 1897-1913 рр. міське населення Лівобережного району збільшилося на 47%, Степового - на 38,2%, а Правобережного - на 26%. Причиною "деурбанізації", що відбувалася на Правобережжі, було виключення в категорії міських поселень великої кількості містечок і фіктивних міст, які не відповідали новим критеріям міських поселень.

На початку ХХ ст. у результаті занижених темпів зростання міського населення порівняно до сільського питомо вага міського населення України в 1913 р. дещо внизилася щодо рівня 1897 р. і дорівнювала 15,1%. Незважаючи на це, в Степовому районі опостерігалися високі темпи і рівень урбанізації в порівнянні з іншими районами України, що привело до значної концентрації міського населення в цьому районі. Так, у 1913 р. у Степовому районі проживало близько 42% всього міського населення України.

Для зіставлення рівнів урбанізації, досягнутих в Українській РСР у дореволюційний і радянський періоди, необхідно врахувати чисельність населення в однакових кордонах. Згідно з розрахунками ЦСУ УРСР, в 1913 р. міське населення України становило 5,5 млн. чол. (в кордонах початку 1939 р.) або 6,8 млн. чол. (в сучасних кордо-

нах)⁶, а питома вага міського населення в загальній кількості населення дорівнювала відповідно 20,3 і 19,3%. Таким чином, у дореволюційний період Україна належала до країн з низьким рівнем урбанізації.

Після перемоги Радянської влади відбуваються докорінні зміни факторів і характеру урбанізаційних процесів. Урбанізація розвивається на принципово новій соціально-економічній основі.

Для вивчення особливостей урбанізації в початковий радянський період маємо численні матеріали за даними переписів населення 1920, 1923 і 1926 рр.

Згідно з переписом населення 1920 р., у міських поселеннях України проживало 4,7 млн.чол., тобто на 14,5% менше, ніж в 1913 р. Зменшення населення відбулося внаслідок величезних людських втрат під час першої світової і громадянської воєн, значного міграційного впливу населення. Проте неповне охоплення території України переписом (що не проводився в Коростенському, Китомирському і Шепетовському округах) ускладнює зіставлення чисельності населення з дореволюційним періодом. Тому для визначення втрат міського населення нами зроблений підрахунок чисельності населення 64 міст України, по яких були необхідні дані за 1910 і 1920 рр. (табл.4).

Як видно з даних таблиці, у 1920 р. населення 64 досліджених міст України зменшилося проти 1910 р. майже на 0,5 млн.чол., або на 17%. Найбільше зменшення чисельності населення (на 21,8%) зазнала група середніх міст з людністю 50-100 тис.чол., а найменше - малі міста (12,5%), які становили переважну частину всіх міст.

У період відбудови народного господарства спочатку має місце відплив міського населення в села. Причинами цього були господарська розруха і голод у країні, безробіття, необхідність першочергового відродження сільського господарства і забезпечення трудящих продуктами харчування.

Незабаром починається прискорена відбудова головної галузевої важкої промисловості на Україні, яка викликала необхідність за-

⁶ Народне господарство Української РСР в 1966 році. Статистичний щорічник. К., 1967, стор.21.

Т а б л и ц я 4^хРозподіл міст України за чисельністю населення
в 1910 і 1920 рр.

Міста та їх населення	10-20 тис. чол.	20-50 тис. чол.	50-100 тис. чол.	100 і більше тис.чол.	Разом
Число міст	28	24	8	4	64
Чисельність на- селення міст (тис.чол.)					
у 1910 р.	440,7	451,2	591,1	1123,6	2906,6
у 1920 р.	385,7	618,3	462,5	950,4	2416,9
Зменшення чисельності населення міст з 1910 по 1920 р.:					
тис.чол.	-55,0	-132,9	-128,6	-173,2	-489,7
%	-12,5	-17,8	-21,8	-15,4	-17,0

^х Статистический временник Российской империи. СПб., 1911;
Население Украины по данным переписи 1920 г., серия I, том I,
вып. П. Харьков, 1922.

безпечення потреб її в робочій силі за рахунок територіального пе-
рерозподілу населення. Так, у 1925-1926 рр. кількість працівників
важкої промисловості України збільшилася в 2,1 раза порівняно до
1921-1922 рр. Причому 42,7% нового поповнення промислових праців-
ників, за даними 1925 р., становили вихідці з сільської місцевості⁷.

Необхідно зазначити, що за прийнятим в той час розумінням
понять "міське населення" і "міське поселення" визначити темпи і
рівень урбанізації у відбудовний період досить важко. Як відзначає
І.К.Вологодцев⁸, за переписом 1923 р. до міських поселень,
крім міст, входили містечка, селища при фабриках, заводах, рудни-
ках, залізничних станціях і річкових пристанях, курортні і дачні
селища, торгово-промислові села з населенням за переписом 1920 р.
500 чол. і більше. Всього на Україні було 621 міське поселення,
у значній частині яких населення займалося переважно сільським
господарством.

⁷ Розвиток народного господарства Української РСР, т. I. К., 1967,
стор. 258.

⁸ І. К. В о л о г о д ц е в. Вказ.праця, стор. 149.

За даними Загальносоюзного міського перепису населення 1923 р., міське населення України становило 4,9 млн.чол., або на 4,3% більше, ніж у 1920 р. Цей приріст відбувся не стільки за рахунок збільшення чисельності населення, скільки внаслідок розширення кількості міських поселень. У 1923 р. чисельність міського населення України досягла дореволюційного рівня. Територіальні особливості темпів і рівня урбанізації України у відбудовний період можна побачити з табл.5.

На початку відбудовного періоду рівень урбанізації України був досить низький. У 1920 р. міське населення становило лише 18,5% всього населення республіки. Найбільша концентрація міського населення мала місце в Степовому районі (42,5% всього міського населення УРСР), який відрізнявся від інших районів підвищеним рівнем урбанізації (22,1%).

Територіальні відмінності динаміки чисельності міського населення України у відбудовний період полягали в невеликому збільшенні міського населення на Правобережжі та Лівобережжі (в середньому на 11,3%) і зменшенні - в Степовому районі (на 8%). Внаслідок цього відбуваються деякі зрушення в розміщенні міського населення України.

При проведенні перепису населення 1926 р. застосовувалися більш-менш упорядковані критерії виділення міських поселень і був переглянутий склад міських поселень України. Для містечок, крім чисельності населення більше 500 душ, була встановлена обов'язкова умова: в сільському господарстві повинно бути зайнято не більше половини всього самодіяльного населення за переписом 1923 р. При такому підході в списку міських поселень України залишилося вже 402 поселення⁹. Слід зазначити, що 47 міст, які існували в дореволюційний період і не відповідали новим вимогам, втратили статус міста. Поряд з цим у відбудовний період виникло вісім нових міст, в основному на Донбасі і Придніпров'ї, які стали великими промисловими центрами і давно відповідали критеріям міст.

За даними Всесоюзного перепису населення, в грудні 1926 р. міське населення України становило 5,7 млн.чол., або 19,3% всього населення (по території в межах до 17 вересня 1939 р.).

⁹ И.К. Вологодцев. Вказ.праця, стор.149-150.

Таблиця 5^хТемпи та рівень урбанізації України в період
1920-1923 рр.

Роки	Міське населення	Природно-економічні райони			
		Право-бережжя	Лівобережжя	Степ	Україна в цілому
1920	Чисельність міського населення:				
	тис.чол.	1661,8	1068,9	2004,1	4734,8
	%	24,7	22,8	42,5	100
1923	Питома вага міських жителів в загальній кількості населення,				
	%	17,9	14,6	22,1	18,5
	Чисельність міського населення:				
тис.чол.	1858,0	1229,5	1838,1	4925,6	
%	37,7	25,0	37,3	100	
•	Приріст чисельності міського населення у 1923 р. в % до 1920 р.	11,1	11,5	-8,0	4,3

^х Предварительные итоги Общесоюзной городской переписи 1923 года на Украине. - "Статистика Украины", серия I, том II, вып. I. Харьков, 1923.

Порівняльний аналіз урбанізації України у відбудовний період значно ускладнюється у зв'язку із змінов сіток адміністративно-територіального поділу і економічного районування республіки перед переписом населення 1926 р. Замість 12 губерній на Україні було виділено 40 округ і розукрупнено деякі економічні райони.

Для вивчення особливостей урбанізації України в період 1923-1926 рр. скористаємося даними про чисельність міського населення України та її економічних районів за переписом 1923 р. у межах 1926 р., перерахованими відділом демографічної статистики ЦСУ УРСР (табл. 6).

Т а б л и ц я 6^хТериторіальні особливості характеру урбанізації України
в 1923-1926 рр.

Міське населення	ПРИРОДНО-ЕКОНОМІЧНІ РАЙОНИ							УРСР в цілому
	По- ліся	Право- бе- режжя	Ліво- бе- режжя	Гір- ни- чий	Дніп- рян- ський	Сте- по- вий	Мол- дав- ська АРСР	
Чисельність місь- кого населення (в % до підсум- ку)								
1923 р.	9,4	29,9	23,3	11,0	7,8	18,2	0,4	100
1926 р.	8,2	27,4	21,1	15,6	8,8	18,5	0,4	100
Приріст міського населення за 1923-1926 рр., %	8,1	15,6	14,3	33,5	42,3	27,1	19,0	26,3
Питома вага міських жи- телів у всьому населенні, %	14,5	16,1	15,8	41,8	19,4	19,1	14,4	18,5
Кількість місь- ких поселень у 1926 р.	44	85	51	157	23	42	5	402
Частка на- селення в мі- стах з лідні- стю 100 тис.чол. і більше до всього місько- го населення, %	-	35,4	37,5	12,3	50,1	49,6	-	33,5
Кількість сільських поселень на одне міське	163,1	154,1	316,1	21,3	195,4	250,4	170,0	136,2

^х И.К. Вологодцев. Вказ. праця, стор.175;
С.В. Мінаєв. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на
Україні. Харків, 1928.

Як видно з табл.6, в період між переписами населення 1923 і 1926 рр. чисельність міського населення України (в порівняльних межах) збільшилася на 26,3%. Найбільш високими темпами відбувалася урбанізація в Гірничому і Дніпрянському районах, а найменшими – на Поліссі. Інтенсивні урбанізаційні процеси на Донбасі і Придніпров'ї пов'язані з виконанням завдань, накреслених Комуністичною партією і урядом по прискореному відродженню важкої промисловості в нашій країні. Великий приплив робочої сили в ці райони сприяв підвищенню рівня урбанізації і зрушенням у розміщенні міського населення України.

У кінці 1926 р. Гірничий район став найбільш урбанізованим районом України (питома вага міського населення зростає до 41,8% всього населення), а Поліський залишився найменш урбанізованим (14,5%). З 1923 по 1926 р. питома вага Гірничого, Дніпрянського і Степового районів у загальній кількості міського населення України збільшилася з 37,0 до 43,2%, а Поліського, Правобережного і Лівобережного районів – відповідно зменшилася.

Важливими показниками структури урбанізації слід вважати розвиток великих міст і співвідношення мережі міських і сільських поселень. За даними перепису 1926 р., найбільш поширеною на Україні була група малих міських поселень з людністю менше 20 тис. чол., до якої належало 355 поселень, тобто 88% всіх міських поселень республіки, але проживало в них тільки 37,4% всього міського населення. Причому серед економічних районів УРСР найбільш високу питому вагу малих міських поселень мав Гірничий (95,3%), де переважала розосереджена система міського розселення. У 1926 р. на Україні було лише шість великих міст з населенням 100 тис.чол. і більше (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк і Миколаїв), в яких проживало 33,5% всього міського населення. Якщо в Дніпрянському і Степовому районах у великих містах проживало майже половина міського населення, то в Гірничому – лише 12,3%. Таким чином, невелика кількість великих міст і широкий розвиток малих міст і міських селищ є однією з характерних рис урбанізації України в початковий радянський період.

Про низький рівень урбанізації республіки у відбудовний період свідчить також переважний розвиток сільського розселення і співвідношення сільських і міських поселень. У 1926 р. в серед-

ньому по Україні на одне міське поселення припадало 136 сільських, причому в Лівобережному районі цей показник збільшувався до 316 поселень, а в Гірничому – зменшувався до 21 поселення. Така рівниця пов'язана з давнім заселенням Лівобережжя, яке мало землеробський характер, низьким рівнем промислового розвитку його в першій чверті ХХ ст. і пізньою колонізацією Гірничого району, зумовленою виникненням і значним розвитком гірничодобувної промисловості, яка привела до широкого розвитку децентралізованої системи міського розселення.

Географічні особливості формування міського населення України в першій чверті ХХ ст. показує табл.7.

Т а б л и ц я 7^х

Розподіл міського населення України за місцем народження за переписом 1926 р. %

Групи населення за місцем народження	Природно-економічні райони						УРСР в цілому
	Полісся	Право-бережжя	Лівобережжя	Гірничий	Дніпрянський	Степовий	
Народжені в своїй окрузі	35,3	26,5	24,7	15,1	18,3	20,5	22,4
" у інших округах УРСР	33,6	43,2	34,7	25,6	38,2	43,2	36,7
" за межами УРСР	31,1	31,2	40,6	57,3	43,5	36,3	40,9
Р а з о м	100	100	100	100	100	100	100

^х А. Гіршфельд. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.). Харків, 1930, стор.30.

Аналіз розподілу міського населення Української РСР за місцем народження, за даними перепису населення 1926 р. порівняно до перепису 1897 р., показав, що в радянський період відбулося значне зменшення питомої ваги місцевих жителів в формуванні чисельності міського населення і підвищення значення вихідців з інших районів і республік. Якщо у 1897 р. корінні мешканці становили 69,4% всього міського населення України, то в 1926 р. - тільки 22,4%. Водночас роль німецьких мешканців у формуванні міського населення збільшилася майже втричі. Як свідчать дані табл. 7, міське населення Північного, Дніпрянського і Степового районів зформувалося переважно за рахунок приїзду населення. Причому в Північному і Дніпрянському районах переважна більшість міського населення була з вихідців інших союзних республік, особливо з РРФСР.

Новий етап розвитку урбанізації України пов'язаний з періодом соціалістичної індустріалізації і побудови матеріально-технічної бази соціалізму в нашій країні. Докорінні зміни всіх галузей народного господарства, високі темпи нового промислового будівництва, укрупнення і технічне переозброєння старої промисловості - все це викликало величезну потребу в робочій силі, забезпечення якою відбувалося в основному за рахунок припливу сільського населення в міські поселення. Так, у 1937 р. чисельність робітників та службовців в промисловості України збільшилася в 2,6 рази порівняно до 1925-1926 рр.

Індустріалізація України супроводжувалася різким посиленням територіального перерозподілу населення в процесі міграції, а також швидким зростанням чисельності міського населення в результаті інтенсивних урбанізаційних процесів. В 1928 р. міське населення України становило близько 6,0 млн.чол.¹⁰, а в 1932 р. - 7,2 млн.чол.¹¹ Протягом 1926-1932 рр. чисельність всього населення республіки збільшилася на 10%, а міського - на 34,5%. Внаслідок нерівномірного розвитку урбанізації в економічних районах УРСР у період індустріалізації відбулися істотні зрушення в розміщенні міського населення республіки. В 1931 р. порівняно до

¹⁰ И.К. В о л о г о д ц е в. Вказ.праця, стор.176.

¹¹ Райони УРСР. Статистичний довідник. т.І. К., 1936.

1926 р. питома вага Гірничого і Дніпряноського районів у загальній чисельності міського населення України збільшилася з 24,4 до 38%, а частка Поліського, Правобережного і Лівобережного районів зменшилася з 56,7 до 43,6%.

Індустріалізація України в період першої п'ятирічки зумовила значне підвищення рівня урбанізації республіки. Якщо у 1926 р. частка міських жителів становила 18,5% всього населення УРСР, то в 1932 р. – 22,7%. Територіальна різниця темпів економічного розвитку і урбанізації України привели до посилення відмінностей в рівні урбанізації економічних районів. Якщо в 1926 р. Донбас посідав четверте місце на Україні за кількістю міського населення, то в 1932 р. – перше. У 1932 р. на Донбасі питома вага міського населення в загальній кількості населення збільшилася до 54%, на Придніпров'ї – до 26,5%, в Степовому районі – до 28,9%. Водночас рівень урбанізації Полісся, Правобережжя і Лівобережжя був досить низький, в межах 10–20%.

Необхідно відзначити, що темпи урбанізації України в період 1926–1932 рр. дещо занижені, тому що в середині квітня – травня 1931 р. у республіці було проведено "перереєстрацію міської людності"¹². При обліку міської людності в основному залишається застосований в 1926 р. метод визначення міського населення. Разом з тим внесено зміни щодо визначення населеного пункту та принципу віднесення його до міського населення. З списку міських поселень виключено багато дрібних селищ, в яких у населення переважали сільськогосподарські заняття, що не відповідали цензу. Водночас виключено до міських поселень 106 залюднених пунктів, розташованих переважно в Донбасі та Криворіжжі. Введення до обліку нового поняття "агломерація залюднених пунктів" дало змогу значно розширити коло міських поселень і виразніше визначити кількість міського населення.

У 1931 р. обліком було охоплено на Україні 427 міських поселень, з них 30 міст¹³. Розвиток урбанізації республіки в період прискореної індустріалізації відбувався у двох напрямках: пля-

¹² Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року. Харків, 1933, стор. 6.

¹³ Там же, стор. 6.

ком розширення мережі міських поселень і зростання їх населення. В період 1926-1932 рр. в УРСР з'явилося 14 нових міст¹⁴. Темпи приросту населення міських поселень республіки різних типів протягом 1926-1931 рр. були різними (табл.8).

Т а б л и ц я 8^х

Приріст населення міських поселень
Україна за період в 1926 по 1931 р.

Групи поселень за кількістю населення	Приріст населення в 1926-1931 рр., %	Групи поселень за кількістю населення	Приріст населення в 1926-1931 рр., %
До 1 тис.чол.	85,1	10-20 тис.чол.	13,3
1 - 2 "	45,1	20-50 "	21,5
2 - 4 "	47,4	50-100 "	44,1
5 -10 "	22,9	100 тис. і більше	23,2

^х Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року, стор.6.

Як видно з табл.8, з 1926 по 1931 р. найбільшими темпами зростало населення дрібних міських поселень з людністю до 5 тис. чол. Це зумовлено прискореним розвитком гірничодобувної і паливно-енергетичної промисловості на Україні, які становлять основу індустріалізації, широким розвитком мережі розосереджених підприємств цих галузей промисловості і пов'язаних з ними міських поселень при шахтах, рудниках і заводах. Цей процес відбувався в основному в Донбасі і Придніпров'ї. В той час для інших районів України було характерним повільне зростання чисельності населення середніх і великих міст в результаті розвитку в них обробної промисловості. Таким чином, у радянський довоєнний період напрямки і форми урбанізації в економічних районах України були різними.

У період завершення реконструкції народного господарства і побудови матеріально-технічної бази соціалізму йшов дальший розвиток урбанізації. За даними Всесоюзного перепису населення 1939 р., чисельність міського населення України досягла 11,7 млн. чол., тобто збільшилася порівняно до 1932 р. на 61%. Після возз'єднання західних областей з Радянською Україною міське населення республіки становило 13,5 млн.чол.

¹⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1965.

Наслідком інтенсивних урбанізаційних процесів, що відбувалися в період другої і третьої п'ятирічок, було значне підвищення рівня урбанізації України. У 1939 р. міське населення становило 33,5% всього населення республіки. Нерівномірність розміщення продуктивних сил зумовила істотні територіальні відмінності рівня урбанізації економічних районів республіки. Якщо в Донецькій і Ворошиловградській областях питома вага міського населення досягла 73,8%, то в таких слабо розвинутих у промислового відношенні областях, як Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Тернопільська, Ровенська і Волинська - всього лише 12%.

Важлива риса урбанізації України в довоєнний період полягала у виникненні величезної кількості нових міст і міських селищ. Характерно, що протягом 1933-1938 рр. статус міста одержало 65 поселень, з яких переважна частина з'явилася в Донбасі та Придніпров'ї. Якщо в першій і другій п'ятирічках головним напрямом урбанізації цих районів було виникнення великої кількості міських селищ, то в період третьої п'ятирічки відбувається об'єднання багатьох поселень в результаті їх територіального зростання і виникнення нових міст.

Протягом 1939-1940 рр. після воз'єднання західних областей з Радянською Україною на території останніх нараховувалось 67 поселень із статусом міста, серед яких поряд з фактичними містами було багато дрібних поселень з перевагою сільськогосподарської діяльності, які не відповідали вимогам міст в сучасному розумінні і були адміністративно-торговельними осередками.

Поряд з розширенням урбанізації в розглянутий період відбувався процес поглиблення і укладнення її на Україні. Швидке зростання населення багатьох міст республіки привело до збільшення числа великих міст. У 1939 р. в республіці було 16 великих міст, з яких чотири мали населення понад 500 тис.чол. (Київ, Харків, Одеса і Дніпропетровськ)¹⁵.

Велика Вітчизняна війна завдала величезної шкоди народному господарству України, заподіяла руйнування міст і міських селищ, а також численні втрати людських ресурсів. Після швидкої відбудови народного господарства республіки починається дальший розви-

¹⁵ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. К., 1965.

ток її продуктивних сил. Високі темпи розвитку економіки УРСР, особливо галузей важкої промисловості, зумовили посилення урбанізаційних процесів на Україні.

За даними перепису населення, в 1959 р. чисельність міського населення Української РСР порівняно до 1939 р. збільшилася на 41,3%, а сільське за цей же час зменшилося на 15,6%. Високі темпи зростання чисельності міського населення республіки за післявоєнний період були пов'язані з інтенсивними міграційними процесами, які привели до притоку великої кількості сільського населення в міста і селища.

Для визначення географічних особливостей урбанізації України в післявоєнний період необхідно розглянути територіальні відмінності характеру урбанізаційних процесів у розрізі сучасних економічних районів УРСР: Південно-Західного, Донецько-Придніпровського і Південного.

Як видно з табл. 9, в післявоєнний період посилюється процес перерозподілу населення України між сільськими і міськими місцевостями. Швидкими темпами відбувалося збільшення чисельності міського населення і зменшення сільського, що характеризує великий розмах урбанізаційних процесів, в Донецько-Придніпровському і Південному районах. Високі темпи урбанізації цих районів зумовлені прискореним розвитком продуктивних сил їх в післявоєнний період, привели до географічних зрушень структури урбанізації.

Донецько-Придніпровський район, який зосереджує більше половини всього міського населення республіки, має найбільш високий рівень урбанізації. У 1959 р. питома вага міського населення досягла 63,3% всього населення цього району. Тим часом Південно-Західний район, незважаючи на посилення темпів зростання міського населення за післявоєнні часи, залишається районом з самим низьким рівнем урбанізації (28,5%) на Україні.

У післявоєнний період посилюється укладнення і поглиблення урбанізації республіки, про що свідчить дальший розвиток системи міського розселення в УРСР (табл.10).

Таблиця 9^х

Географічні особливості урбанізаційних процесів в
Українській РСР за період з 1939 по 1959 р.

Міське населення		Економічні райони			
		Донецько- Придніпро- вовський	Південно- Західний	Півден- ний	УРСР в цілому
Чисельність міського насе- лення:					
1939 р.	млн.чол. %	7,6 56,4	4,1 30,5	1,8 13,1	13,5 100
1959 р.	млн.чол. %	11,2 58,8	5,4 18,4	2,5 12,8	19,1 100
Частка міських жителів у загальній кількості на- селення, % :					
1939 р.		47,9	21,0	36,8	33,5
1959 р.		63,3	28,5	48,6	45,8
Приріст міського населення за 1939-1959 рр., %					
		47,2	31,7	38,0	41,3
Зменшення сільського насе- лення за 1939-1959 рр., %					
		-21,4	-12,5	-14,9	-15,6

^х Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украин-
ская ССР. М., 1963, стор.16.

За переписом 1959 р., мережа міських поселень України складала-
ся з 332 міст і 744 міських селищ, тобто порівняно до 1939 р.
кількість міських поселень зросла на 46,7%. Темпи розвитку міської
мережі визначалися, насамперед, інтенсивністю виникнення нових місь-
ких поселень. За період з 1946 по 1958 р. на Україні виникло 67 но-
вих міст¹⁶. Поряд з утворенням нових міст і міських селищ урбані-
зація республіки відбувалася у напрямі зростання населення існую-
чих поселень різних типів.

Як свідчать дані табл. 10, найбільш поширеною гру-
пою міських поселень на Україні, що значно зросла у післявоєнний

¹⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.

Таблиця 10^хРозподіл міських поселень Української РСР
за чисельністю населення в 1939 і 1959 рр.

Групи міських поселень за кількістю населення	на 17/1-1939 р.				на 15/1-1959 р.			
	кількість міських поселень		чисельність міського населення		кількість міських поселень		чисельність міського населення	
	абс.	%	млн. чол.	%	абс.	%	млн. чол.	%
Менше 3 тис.чол.	107	14,6	0,2	1,8	189	17,6	0,4	1,9
3-5 " "	167	22,7	0,7	4,9	229	21,3	0,9	4,8
5-10 " "	246	33,6	1,7	12,8	357	33,1	2,5	13,3
10-20 " "	100	13,8	1,4	10,1	161	15,0	2,2	11,6
20-50 " "	72	9,8	2,2	16,0	91	8,5	2,8	14,8
" 50-100" "	21	2,9	1,5	11,1	25	2,2	1,9	9,9
100-500" "	16	2,2	3,0	22,8	19	1,8	4,3	22,4
500 тис. і більше	4	0,4	2,8	20,5	5	0,5	4,1	21,3
Разом	733	100	13,5	100	1076	100	19,1	100

^х Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, стор.20.

період у зв'язку з особливостями промислового розвитку республіки, є поселення з чисельністю менше 20 тис.чол. Якщо у 1939 р. питома вага цих поселень у загальній кількості міських поселень УРСР становила 84,7%, то в 1959 р. - 87%, а частка їх у загальній чисельності міського населення відповідно становила лише 29,6 і 31,6%. Водночас швидкими темпами зростало населення великих міст. Якщо у 1939 р. на Україні було 20 міст з населенням 100 тис. чол. і більше, то в 1959 р. кількість їх зросла до 24. Причому п'ять міст (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ і Одеса) перейшли до категорії великих міст з населенням понад 500 тис.чол.

Таким чином, важливою рисою процесу урбанізації України в післявоєнний період слід вважати швидкий розвиток мережі великих і малих міст, а також міських осередків при стабілізації розвитку біль-

ності середніх міст, що зумовило відповідні зміни структури урбанізації.

У 60-х роках ХХ ст. темпи урбанізаційних процесів на Україні уповільнюються. Якщо за період з 1939 по 1959 р. середньорічний приріст міського населення республіки становив 3,5%, то в 1959-1970 рр. лише 2,7%. Причому в Південному і Південно-Західному економічних районах зростання чисельності міського населення відбувалося більш високими темпами, ніж у Донецько-Придніпровському. Це зумовлено істотними зрушеннями в розміщенні продуктивних сил, які мають місце в сучасний період, а також завданнями по ліквідації диспропорцій в рівні розвитку економіки західних, південних і східних областей республіки.

В цілому Україна належить до районів з середнім рівнем урбанізації. За переписом населення 1970 р., питома вага міського населення становила 54,5% загальної кількості населення. Аналіз територіальних відмінностей процесів урбанізації показав, що Донецько-Придніпровський район досяг високого рівня урбанізації (міське населення становило 70,5%), а Південно-Західний слід віднести до районів з низьким рівнем урбанізації (38,4%). Це - зумовлено географічними особливостями індустріалізації України, природно-економічними та історичними відмінностями, рівнем економічного розвитку її районів.

Глибше характеризують рівень урбанізації ступінь розвитку мережі міських поселень та їх структура. За переписом населення 1970 р. два міста - Київ і Харків - належали до категорії "мільйонерів", тобто мали понад мільйон жителів, а шість - до великих міст з чисельністю населення більш як 500 тис.чол. В період між переписами 1959 і 1970 рр. на Україні виникло 53 нових міста і 113 міських селищ.

Важливими рисами сучасного етапу урбанізації на Україні є розвиток міських агломерацій, інтенсивний міграційний приплив сільського населення в міські поселення, значний розвиток "маятникових" міграцій у приміських зонах великих міст та поширення субурбанізаційних процесів, тобто "схованого" міського населення в приміських зонах. Поглиблене вивчення напрямів і форм сучасної урбанізації в Українській РСР дасть можливість визначити тенденції і прогнозувати розвиток цього важливого соціально-економічного процесу на перспективу.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я 70-80-х РОКІВ ХУШ ст..

Нижнє Подніпров'я до війни Росії з Туреччиною 1768 р. перебувало у складі Кримського ханства. Після закінчення війни новий кордон з Туреччиною було встановлено по р.Південний Буг 1774 р.¹ І з цього часу розпочалося систематичне заселення та економічне освоєння згаданих земель.

З історії даного питання вже опубліковано значну кількість актових матеріалів та документів у різних збірниках². За радянський час видано документи П.О.Румянцова, О.В.Суворова та М.І.Кутузова³, в яких вперше подано важливі матеріали про спорудження укріплень, пристаней, суднобудівальних верфей, на базі яких виникли міста: Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Вознесенськ та ін.; а також дані з історії заселення південноукраїнських земель. Частину документів опубліковано у періодичних виданнях і окремих збірниках⁴. Проте основна маса документальних матеріалів про заселення та генеральне межування земель зберігається в центральних і місцевих архівах.

Після визволення південноукраїнських земель з-під влади Кримського ханства та Туреччини, офіцерами російського генерального штабу були складені топографічні і статистико-економічні описи та підготовлені картографічні матеріали новоприєднаних територій. Важливим джерелом з цієї групи є "Топографическое описание доставшимся по мирному тракту от Оттоманской Порты во вла-

¹ Полное собрание законов (далі - ПСЗ), т.ХІХ, № 14164.

² ПСЗ. Собрание І-е, 1830, т.ХІІІ-ХХУ; Матеріали для історії Южно-Русского Края в ХУШ ст. (1715-1774 гг.) составил А. Андриевский. Одесса, 1886; Сборник военно-исторических материалов (1774-1788 гг.), вып.УІ. СПб., 1893; вып.УІІ, 1894; вып.УІІІ, 1895; Д.І.Я в о р н и ц ь к и й. До історії Степової України. Дніпропетровськ, 1929 та ін.

³ П.А. Р у м я н ц е в. Сборник документов, т.І (1768-1775гг.). М., 1953; т.ІІ (1775-1796 гг.). М., 1959; А.В. С у в о р о в. Сборник документов, т.І (1776-1790 гг.). М., 1951; том ІІ (1791-1798 гг.). М., 1952; М.И. К у т у з о в. Сборник документов, т.І. М., 1950.

⁴ Записки Одесского общества истории и древностей, т.І-33.

на Российской Империи землям 1774 г.⁵ Короткий огляд джерел історії південноукраїнських земель другої половини ХІІІ ст. опубліковано нами в журналі "Архіви України"⁶.

Окремі питання історії Нижнього Подніпров'я висвітлено в загальних працях з історії півдня України. Вперше це питання дослідив О. Скальковський, який виступав з позицій апологета колонізаційної політики та воєнно-феодалних методів царизму в Південній Україні⁷.

Важливі матеріали про роль запорізьких козаків та селян-втікачів в заселенні та економічному освоєнні Нижнього Подніпров'я зібрали і опублікували Д. Дворницький, Д. Багалій, Я. Новицький та інші дослідники⁸.

Глибокий аналіз соціально-економічних відносин на півдні України та роль козацтва і селян-втікачів в економічному освоєнні багатих ресурсів південноукраїнських земель дано в працях В. Голобуцького⁹. Цікаві архівні матеріали з історії південноукраїнських земель в останній чверті ХІІІ ст. опублікувала в своїй монографії Є. Дружиніна¹⁰.

1844-1919. Одесса; Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 1-55, 1887-1918. Симферополь; Метелись Екатеринославской губернской архивной комиссии, вып. I-10, 1904-1905. Катеринослав та ін.

⁵ Опубліковано в "Записках Одесского общества истории и древностей", (т. XII, 1868, стор. 166-198).

⁶ "Архіви України", 1968, № 2, стор. 84-87.

⁷ А. А. Скальковський, Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1823, ч. I-II. Одесса, 1836-1838.

⁸ Д. И. Дворницкий, Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. СПб., 1889; Д. И. Багалій, Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Киев, 1889; Заселення Південної України. Харків, 1920; Я. П. Новицький, История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии, 1770-1806. Катеринослав, 1905.

⁹ В. О. Голобуцький, Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734-1775. К., 1961; В. А. Голобуцький, Черноморское казачество. К., 1956.

¹⁰ Е. И. Дружинина, Северное Причерноморье в 1775-1880 гг. М., 1959.

Історії заселення та економічного розвитку південноукраїнських земель присвятили спеціальні дослідження С.Секиринський, В.Кабузан, І.Хіоні та О.Кацієвський¹¹.

х

х

х

Початок заселення і господарського освоєння південноукраїнських земель покладали запорізькі козаки та селяни-втікачі. Вони оселялися в південних степах з XVII ст., коли ці землі перебували у володінні Кримського ханства і Туреччини. На узбережжі Дніпро-Бузького лиману та в Приазов'ї козаки мали риболовні, соляні та звіролові промисли. Давні права козаків на Чорноморському узбережжі підтвержені Бахчисарайським договором, укладеним 1681 р. з Кримським ханством і Туреччиною, в якому зазначено, що "Низовим і городовим в.з. козакам... плавати Дніпром для рибної ловлі по всіх степових річках по обох сторонах Дніпра і для риби і добування солі та для звіролового промислу по степах їздити вільно аж до Чорного моря"¹².

У наступні роки козаки через південні кордони Запоріжжя регулярно їздили великими партіями на риболовні, соляні та звіролові промисли¹³. Документи підтверджують наявність тут постійних козачих поселень¹⁴.

Південний кордон Запоріжжя, що був встановлений з Туреччиною 1739 р. і проходив на Правобережжі від Гарда на Південному Бузі до гирла річки Кам'янки на Дніпрі, мав умовний характер. Землі на південь від нього до Дніпро-Бузького лиману були значною мірою заселені козаками, які мали тут свої численні зимівники та риболовні промисли по річках і лиманах¹⁵.

¹¹ С.А. Секиринский. К вопросу о заселении Крыма в конце XVII в. - Известия Крымского педагогического института, т. XXIII. Симферополь, 1957; В. Кабузан. Заселення і освоєння земель запорізького козацтва в 1775-1782 рр. - "Архіви України" 1969, № 3, стор. 37-45; І. Хіоні. До історії заселення Побужжя. - "Український історичний журнал", 1965, № 8, стор. 126-128; А. Косцевскій. Крестьянская колонизация Южной Украины в первой трети XIX в. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, сборник VI. М., 1964, стор. 120-139.

¹² ПСЗ, т. II, № 854, стор. 308.

¹³ Материалы для истории Южно-Русского края..., док. № 8.

¹⁴ Там же, стор. 117.

¹⁵ Записки Одесского общества истории..., т. VII, стор. 175.

За розмежуванням 1742 р. встановлено кордон з Кримським ханством на Лівобережжі. Кордон починався від с. Кам'янки на Дніпрі і проходив на південний схід по річках Кінські Води і Великій Берді до розвилки, а далі степом до гирла річки Міус на Азовському узбережжі¹⁶.

Про наявність козачих поселень та різних промислів на цих землях, ступінь їх заселеності напередодні війни з Туреччиною свідчить топографічний опис новоприєднаних земель 1774 р.¹⁷ Цей опис оклав підполковник Томілов навесні 1775 р. Під час війни з Туреччиною з 1768 до 1774 р. багато поселень було зруйновано і спалено. Відбулося значне переміщення місцевого населення. Більшу частину кочівних татар, які проживали тут, при відступі татаро-турецької армії було переселено до Криму і за Буг в район Очакова.

Опис містить відомості лише про поселення, які збереглися після війни. Так, на Кінбурнському півострові ще з початку ХУІІІ ст. були козачі поселення. В поселенні біля Кінбурнського укріплення нараховувалось 17 дворів. Більшість хат була вкрита очеретом. В с. Ковпаківці було 75 хат і землянок¹⁸.

На Лівобережжі відоме старе козаче село Олешки та інші поселення і хутори, поблизу Збурівського Кута – козачий хутор Коотівка, біля переправи на Дніпрі – села Кам'янка і Микитне (сучасний Нікополь). Козаки займалися сільським господарством, мали риболовні промисли в Дніпровському лимані та соляні промисли на Прогноїнських лиманах. Солі добували щорічно до 10 тис. волових возів, яка вивозилась на Запоріжжя і Правобережжя¹⁹. У Дніпровському лимані козаки мали п'ять риболовних промислів і добували велику кількість риби: осетрів, стерляді, білуги, вирезуба, лящів, сазанів, тарані, судака, оселедців та ін.

У Приазов'ї та на землях від Дніпра до Південного Бугу кочували татари, які займалися виключно скотарством і постійних

¹⁶ ПСЗ, т. ХІ, № 8628.

¹⁷ Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империй землям 1774 г. опубликовано в "Записках Одесского общества истории и древностей" (т. УІІ, 1868, стор. 166–198).

¹⁸ Записки Одесского общества истории... т. УІІ, стор. 169.

¹⁹ Там же, стор. 170, 186.

поселень не мали²⁰. Козаки мали тут свої зимівники та промисли. Лише на риболовних промислах по Бугу влітку було постійно зайнято до 500 чол. За далеко неповним описом Томілова, на цих землях була така кількість козачих зимівників: по Бугу - 7, по Громоклії - II, по Інгулу - I7, по Інгульцю - II, по Мертвих Водах - 4, по Єланцях - 7, по Дніпру - 14.

На риболовних промислах по Дніпровському лиману було 17 житлових будинків та 15 літніх куренів для рибалок. По Бугу - житлових будинків II та літніх куренів 39²¹.

Татари-ногайці, які кочували на Побужжі 1770 р., прийняли російське підданство і восени Командуванням російської армії були переселені на землі Приазов'я²². На Нижньому Подніпров'ї здавна була Інгульська козача паланка, а після повернення козаків з Одешок і заснування 1734 р. Нової Січі на р.Підпільній, на Кінбурнському півострові створено Прогноїнську козачу паланку. В обох паланках перебували постійні козачі команди, які несли прикордонну службу і охороняли права козаків на цих так званих бар'єрних землях. Через південні кордони Запоріжжя козаки регулярно їздили великими партіями на риболовні, соляні та звіролові промисли²³.

На прогноїнських промислах в сезон видобування солі перебували великі групи козаків (по 500-1000 чол.), які приїздили озброєні рушницями, холодною зброєю і навіть легкими гарматами. На риболовних і звіроловних промислах козаки теж мали постійні поселення і різні господарські споруди. Шляхи і переправи утримували і ремонтували самі козаки. Документи підтверджують наявність тут постійних козачих поселень²⁴.

²⁰ Записки Одесского общества истории..., т.УІ, стор.179.

²¹ Там же, стор.182;

Д.И. Багале И. Колонизация Новороссийского края..., стор.26.

²² А. Скальковский И. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского, ч.Ш. Одесса, 1846, стор.67.

²³ Там же, ч.І, стор.23.

²⁴ Материалы для истории Южно-русского края..., док. № 8, стор.117; Записки Одесского общества истории..., т.УІ, стор.208.

На початку війни з Туреччиною, весною 1770 р., на південних кордонах Запоріжжя розпочато спорудження Дніпровської лінії укріплень, від Дніпра вздовж річок Кінські Води і Берда до Азовського узбережжя²⁵. На Дніпровській лінії створено сім укріплень: 1. Олександрівське – біля гирла р.Мооківка на Дніпрі (сучасне м.Запоріжжя); 2. Микитівське – поблизу р.Кінські Води і Дніпра; 3. Григорівське – біля р.Кінські Води; 4. Кирилівське – поблизу р.Токмак; 5. Олексіївське – у верхів'ї р.Берди; 6. Захарівське – біля р.Берди; 7. Петровське – біля гирла р.Берди на Азовському узбережжі (сучасне м.Бердянськ)²⁶. Під укріплення відведено понад 70 тис. десятин землі.

На спорудження укріплень було направлено військові команди та три тисячі робітників. Місцевих козаків мобілізовано з підводами на заготівлю будівельних матеріалів, спорудження мостів та шляхів. В укріпленнях були розміщені команди. Адміністративним центром Нижнього Подніпров'я стало укріплення Олександрівське, поблизу якого виник посад Олександрівський та Слобода Вознесенка. Навколо укріплень створено військові поселення, де проживала більша частина робітників, зайнятих на спорудженні укріплень та велика кількість відставних солдатів. На базі укріплень у наступні роки виникли нові міста: Олександрівськ, Токмак, Бердянськ та слободи: Комишувата, Жеребець, Кирилівка, Кінські Роздори, Захарівка, Семенівка, Новоспасівка та ін.²⁷

У 70-х рр. царський уряд роздавав землі Нижнього Подніпров'я дворянам, офіцерам та урядовцям. Так, генералові Ланову надав 12 251 дес., на яких він оселив слободу Ланівку; полковнику Караватиці – 5 277 дес., де він оселив слободу Михайлівку; полковнику Наковальніну – 9 122 дес., на яких він оселив слободу Шавлівку. Загалом лише в Олександрівському повіті роздано у приватну власність понад 590 тис.десятин²⁸. Цим було покладено початок створення тут великого дворянсько-поміщицького землеволодіння.

До війни з Туреччиною охорону південних кордонів головним

²⁵ РСЗ, т.ХІХ, № 13460.

²⁶ Матеріали для історії запорожских казаків. Составил Я.П.Новицкий. Опубликовано в "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии", вып.У. Екатеринослав, 1909; А.С.К а л ь к о в с к и й. История Новой Сечи..., ч.ІІІ, стор.130.

²⁷ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, вып.У, док.23-25, стор.35-37.

²⁸ И. Н о в и ц к и й. История города Александровска..., стор.100, 109, 167.

чином здійснювало козацьке військо. Після війни царський уряд основне завдання в справі створення системи прикордонної охорони поклав на регулярну армію та військові поселення. З цієї метою в прикордонних районах по Бугу було розміщено великі військові частини та розпочато створення системи оборони на новому кордоні. Намісник краю Г. Потьомкін 18 червня 1775 р. зобов'язав новоросійського губернатора Муромцева забезпечити поселення на Побужжі розміщеного там новоствореного козачого полку та арнаутів з волонтерських частин російської армії²⁹. Ковачий полк сформований ще 1769 р. з добровольців Правобережжя та Західної України. Він брав активну участь у воєнних діях проти Туреччини 1769-1774 рр.³⁰ Арнаутські волонтерські команди в складі російської армії теж були створені під час цієї війни з добровольців молдаван, волохів та інших балканських виходців³¹. Козаки та арнаути були поселені в прикордонних районах Побужжя від гирла р. Мертовод та по Інгулу слободами по п'ятдесят дворів, на відстані п'яти верст одна від одної³².

Для новостворених військових поселень з козаків та арнаутів відведено 37407 дес. землі, а для командного складу цих двох полків - 72 тис. дес. У вересні 1775 р. генерал Муромцев повідомляв Потьомкіна, що поселенці "на перший випадок викопали земляки" та розпочали польові роботи на відведених їм землях³³.

Поселені на Побужжі козаки та арнаути заснували тут перші слободи: Раковицю, Новогригорівку, Арнаутівку, Скаржинку, Михайлівку, Троїцьку, Федорівську, Камперівську, Новопетрівську, Себино, Гур'єву, Костянтинове, Баловневе, Матвіївку та ін.³⁴

²⁹ Сборник военно-исторических материалов..., вып. VI, док. № 37, стор. 37-38.

³⁰ П. А. Румянцев. Сборник документов, т. II, док. № 101, 195.

³¹ А. Петров. Война России с Турцией и польскими конфедератами. СПб., 1866, т. I, стор. 139.

³² В. Беднов. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений. Екатеринослав, 1914, стор. 5, 32.

³³ Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье в 1775-1880 гг., стор. 68.

³⁴ І. Хіоні. До історії заселення Побужжя..., стор. 126.

З переселених протягом 1769-1773 рр. молдаван і волохів створено військові поселення на середньому Побужжі, які включено до Молдавського гусарського полку. Молдавани і волохи також оселилися в старих козацьких селах і слободах: Орлія, Синюшин Брод, Лиса Гора, Тишківка, Добрянка, Вільшанка тощо³⁵.

У наступні роки продовжувалося поселення на землях Нижнього Подніпров'я нових контингентів військових поселенців. Для нього використовувались навіть заштатні церковники, переважно дяки, яких відпускав синод, та відставні солдати. Цим поселенцям відпускались кошти на господарські потреби, їх також було звільнено від податків на чотири роки³⁶.

Проте військові поселенці настільки були переобтяжені повинностями, що не мали можливості освоювати відведені їм землі та зазнавали великих труднощів у господарському влаштуванні. Це в свою чергу затримувало заселення і освоєння земель півдня України.

На початку 80-х років більша частина селян південних повітів була переведена на становище військових поселенців. 1784 р. лише в Ольвіопольському повіті було вже 9890, а в Херсонському повіті 4354 військових поселенців³⁷.

Ще під час війни з Туреччиною 1768 - 1774 рр. на узбережжі Дніпро-Бузького лиману та поблизу р. Південний Буг розпочато спорудження укріплень та пристаней для новостворюваного Чорноморського флоту і козачої флотилії³⁸. До початку нової війни з Туреччиною 1787 р. у Дніпровському лимані вже було споруджено такі пристані для річкового і морського флоту: Херсонська, Гола пристань і Глибока пристань³⁹.

Найбільшого значення з споруджених тоді укріплень пізніше набули Херсонське на Дніпрі та Миколаївське на березі Бузького лиману біля гирла Інгула. Будівництво Херсонського укріплення і пристані розпочато 1775 р. у верхів'ї Дніпровського лиману за 70 км від моря у зв'язку з тим, що при виході з лиману тоді була ще турецька фортеця Очаків.

³⁵ А. Ш м и д т. Херсонская губерния, ч. I. СПб., 1863, стор. 43.

³⁶ ПСЗ, т. XLII, № 16239.

³⁷ Е. Д р у ж и н и н а. Северное причерноморье.... табл. 3, стор. 154.

³⁸ ПСЗ, т. XL, № 14764.

³⁹ А. В. С у в о р о в. Сборник документов, том II, док. № 274, 276, стор. 309.

1776 р. у Херсоні розпочато будівництво і суднобудівної верфі⁴⁰. Будівельні роботи здійснювалися швидкими темпами і 1782 р. на будівництві було зайнято понад 10 тис. чол. Херсон засновано 1778 р. як головний порт і базу Чорноморського флоту⁴¹. Вже 1783 р. на Херсонській суднобудівній верфі спущено на воду перші військові кораблі, а 1787 р. ще три кораблі⁴². З 1780 р. Херсонський порт вже приймав перші кораблі і незабаром став головним по експорту хліба на Чорноморському узбережжі⁴³.

Через Херсонський порт вели торгівлю хлібом поміщики південних губерній Росії та польські поміщики з Правобережжя. Вже 1785 р. торговельна кампанія поміщиків з Правобережжя продала через Херсон пшениці на 3 млн. злотих. 1787 р. марсельський купець Антуан одержав дозвіл на заснування в Херсоні торговельної кампанії для вивозу сільськогосподарської продукції з України⁴⁴.

Спорудження Миколаївського укріплення на березі Бузького лиману біля гирла Інгула розпочато 1784 р. Будівництво провадилося повільно, але з 1787 р., напередодні війни з Туреччиною, розгорнуто в широкі розміри⁴⁵. З 1788 р. тут розпочато спорудження гавані та суднобудівельної верфі, на якій вже наступного року спущено на воду перший військовий корабель. Для будівництва кораблів до адміралтейства було приписано понад 500 селян навколишніх слобід⁴⁶. Населення новозаснованого селища швидко зростало і 1789 р. це поселення перейменовано на м. Миколаїв⁴⁷. Миколаївський порт мав

⁴⁰ А. В. Суворов. Сборник документов, том II, док. № 274, 276, стор. 309; Сборник военно-исторических материалов..., вып. VI, док. № 101, 102, стор. 110-112.

⁴¹ ПСЗ, т. XX, № 14764.

⁴² Записки Одесского общества истории..., т. III, стор. 278-279.

⁴³ Там же, т. XIII, стор. 156-179.

⁴⁴ Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. XLIII, кн. 4. Львів, 1897, стор. 1-8.

⁴⁵ М. И. Кутузов. Сборник документов, том I. М., 1950, док. № 52, 60, стор. 48-52.

⁴⁶ А. Шмидт. Херсонская губерния, т. I, стор. 60.

⁴⁷ ПСЗ, т. XIII, № 15929; Д. И. Багалей. Колонизация Новороссийского края..., стор. 48.

великі переваги над Херсонським, швидко розвивався і як торговельний центр⁴⁸. Тому 1790 р. з Херсона до Миколаєва переведено адміралтейство і Миколаїв став головною базою Чорноморського флоту.

З відкриттям у 90-х роках Миколаївського та Одеського портів вивіз хліба через чорноморські порти невпинно зростає, а це створювало сприятливі умови для розвитку сільського господарства півдня України.

По Південному Бугу продовжувалося будівництво Катерининського укріплення, пізніше перейменованого на м.Ольвіополь та Новопарлівського укріплення, пізніше перейменованого на м.Вознесенськ⁴⁹.

Успішне заселення цих земель значною мірою залежало від урегулювання відносин з Туреччиною, яка продовжувала втручатися в справи Кримського ханства та намагалася закрити виходи Росії до Чорного моря. 1777 р. турецькі війська знову зайняли район Очакова - землі від Південного Буга до Дністра⁵⁰.

На нових кордонах продовжувалися військові сутички. Суворов у липні 1778 р. повідомляв Румянцева, що збройний загін в складі до 100 чол. на двох чобнах з очаківської сторони вчинив напад на пост донських козаків⁵¹. Інша команда з колишніх запорожців під командою осавула Тягуненка з очаківської сторони вчинила наскок на рибалок у Дніпро-Бузькому лимані і пограбувала їх⁵².

Ця територія до початку війни була під владою Кримського ханства. Під владою Туреччини був лише невеликий район, прилеглий до Очакова, і Туреччина фактично не мала ніяких прав на ці землі. Тоді Туреччина намагалася укріпитися в цьому районі для продовження боротьби проти Росії. Справа ускладнювалася ще й тим, що після ліквідації Запорізької Січі 1775 р. понад 5 тис. запорожців переселилися на територію Туреччини і переважна їх частина оселилася на землях за Бугом. Туреччина і цю обставину намагалася використати в своїх цілях.

48 Сборник военно-исторических материалов ... вып. УШ, стор. 20.

49 ПСЗ, т. XXII, № 15929.

50 Е.И.Д р у ж и н и н а, Северное Причерноморье..., стор. 57.

51 А.В. С у в о р о в. Сборник документов, т. II, док. № 70, стор. 95.

52 Т а м ж е, док. № 60, стор. 88.

У наступні роки продовжувалися втечі козаків і селян з Запоріжжя за Буг. Царський уряд був дуже незадоволений створенням нового центру запорізьких козаків на території Туреччини. Щоб врегулювати відносини з Туреччиною та припинити втечі козаків, представники уряду вступили в переговори з Туреччиною, внаслідок яких було досягнуто компромісної угоди. 1779 р. Росія і Туреччина підписали Айналі-Каваську конвенцію⁵³.

Цією конвенцією підтверджувались основні положення Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. та вносились деякі істотні зміни, спрямовані на врегулювання відносин Росії з Туреччиною. За артикулом У Росія визнала фактичний перехід під владу Туреччини земель між Бугом і Дністром. Туреччина в свою чергу зобов'язалася не заселяти та не допускати поселення на цих землях втікачів з України. Запорізьких козаків, які поселилися за Бугом до цього часу, Туреччина зобов'язалася переселити з цих земель і поселити в середині турецьких областей далеко від Чорного моря. Так, внаслідок взаємних поступок було досягнуто угоди про врегулювання відносин в цьому важливому прикордонному районі.

Щоб прискорити заселення Побужжя, 1779 р. було видано маніфест, за яким оголошено амністію козакам, селянам і навіть солдатам-дезертирам, які втекли за кордон. Вони закликались повернутися в Росію і їм було дозволено вільне поселення на Подніпров'ї. Втікачам, які поверталися, було обіцяно ряд пільг⁵⁴.

Щоб залучити на військову службу колишніх запорожців, влітку 1783 р. Г.Потьомкін звернувся до Сидора Білого, Антона Головатого, Захарія Чепіги та інших козацьких старшин із закликом розпочати формування нового козацького війська з добровольців⁵⁵. Старшини охоче прийняли цю пропозицію, тим більше, що Потьомкін обіцяв взяти військо на державне постачання. Нове козацьке військо, пізніше назване Чорноморським, створювалося на засадах, встановлених для Донського козацького війська⁵⁶. Тобто військо комплектувалося з поселених козаків, які відбували військову службу власним коштом.

⁵³ ПСЗ, т. XX, № 14851, 14870.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ В. А. Г о л о б у ц к и й. Чорноморське казачество. К., 1956, стор. 134.

⁵⁶ В. Г о л о б у ц ь к и й. Чорноморське козацтво за Бугом. — Наукові записки інституту історії України, т. 4. К., 1952, стор. 136.

Для вербування добровольців до козачого війська були відправлені уповноважені в місця проживання козаків та в район Очакова, на територію Туреччини. Козаки, рятуючись від закріпачення, охоче вступали на службу і комплектування козацьких частин відбувалося досить успішно. У Керсоні було розпочато комплектування кінного і пішого полків та морської флотилії. Кошовим отаманом піших козаків призначено Сидора Білого, а кінних козаків - Захарія Чепігу.

Запис добровольців до козачого війська відбувся успішно і протягом короткого строку до війська вступила велика кількість колишніх запорожців, різних втікачів та козацької "сіроми", не пов'язаної з власним господарством.

Уряд надав право козакам переселитися на відведені землі для їх поселення, але поміщики чинили всілякі перешкоди і не допускали переселення. На цьому ґрунті розгорнулася довготривала боротьба козаків з поміщиками. Останні пред'явили свої права на цих козаків і селян у зв'язку з тим, що під час четвертої ревізії, яка проводилася на півдні України 1783 р. всі козаки і селяни, що проживали на землях переданих поміщикам, були фактично закріпачені.

Козаки і селяни, які вступали до козацького війська, припиняли виконувати повинності і виїздили в табори, де формувалися козацькі команди. Поміщики застосовували суворі репресії до родичів козаків, але безсилі були затримати їх переселення. У зв'язку з масовою втечею козаків поміщики зверталися з протестами до урядових органів. Катеринославський предводитель дворянства Руденко звернувся 1789 р. до генерала Каховського з проханням припинити запис колишніх запорожців до Чорноморського козачого війська, бо це завдавало збитків поміщикам⁵⁷.

Для переговорів з козаками, які переселилися за Буг, були послані уповноважені козацької старшини. Внаслідок вжитих заходів частина цих козаків повернулася на Україну, була зарахована до козацького війська і оселена на землях Нижнього Подніпров'я. 1787 р. сюди ж повернулися ще кілька сот козаків і були зараховані до війська. Сформовані козацькі команди розміщалися в таборах

⁵⁷ Матеріали для історії Б.Запорож'я. - "Киевская старина", 1882, т. III, док. № 2, стор. 331.

на Подніпров'ї⁵⁸. До початку нової війни з Туреччиною до козацького війська було завербовано 12322 козака⁵⁹. Вони заснували нові села: Козаче, Козачі Ягери та ін. Але вільних земель, потрібних для поселення зростаючого контингенту козацького війська, тут не було, бо землі Подніпров'я вже були роздані поміщикам.

Командуючий козацькими військами Г.Потьомкін та козака старшина були заклопотані вишукуванням вільних земель, потрібних для поселення зростаючого контингенту козацького війська.

Спочатку передбачалося переселити козаків на Керченський чи на Таманський півострів⁶⁰. Пізніше плани уряду змінилися. Після початку нової війни з Туреччиною уряд і військово командування вживали заходів для дальшого збільшення контингентів козацького війська. Було дано розпорядження посилити вербування козаків за рахунок всіх категорій населення, в тому числі і за рахунок втікачів з території Польщі і Туреччини. Лише суворо було заборонено приймати втікачів з Росії та солдатів-дезертирів. Козацьке військо швидко зростало і старшина все настійніше домогалася від командування відводу нових земель для поселення козаків, бо від цього залежала їх участь у воєнних операціях. Такі можливості виникли 1789 р., коли російська армія зайняла все Причорномор'я до Дністра і розгорнула операції в Молдавії.

Звільнені від татаро-турецьких агресорів землі було вирішено передати для поселення чорноморських козаків. 1-го березня 1790 р. Г.Потьомкін повідомив кошового отамана Чепігу про відведення земель від Буга до Дністра для поселення чорноморських козаків. За козаками, які до цього вже поселилися на Подніпров'ї, закріплювалися зайняті ними землі, Таманський півострів теж відводився для риболовних промислів козаків⁶¹. Протягом двох років понад 5 тис. сімейних козаків переселилися на відведені їм землі

⁵⁸ П. К о р о л е н к о. Черноморцы. СПб., 1874, стор.6.

⁵⁹ Матеріали для історії С.Запорож'я. - "Киевская старина", 1882, т.ІІІ, док. № 3, стор.333.

⁶⁰ Сборник военно-исторических материалов... - вып.УІ, док. № 174, стор.183-184. Д.І. Я в о р н и ц ь к и й. До історії Степової України. док. № 72, стор.185.

⁶¹ Сборник военно-исторических материалов... вып.УІІІ, док. № 19, 60, стор.38.

та почали їх освоєння. Тут козаки створили 25 нових поселень та численні хутори по річках і лиманах⁶². Для управління козацьким військом було створено Кошову резиденцію в Слободзеї та Березаньську і Подністрівську полкові паланки.

Поселення чорноморських козаків на землях за Бугом продовжувалося до кінця війни з Туреччиною. За два роки на цих землях поселилось понад 25 тис. козаків та членів їх родин. Після закінчення війни з Туреччиною плани царського уряду щодо чорноморських козаків змінилися. Багаті землі Південного Правобережжя стали об'єктом приватних домагань царських сановників; В'яземського, Безбородька, Мордвінова та інших дворян, а також молдавських бояр – Стурдзи, Контакузенів, Гіки, – які перейшли на службу до царського уряду⁶³. Таким чином поселені на цих землях козаки стали перешкодою до здійснення планів дворянсько-поміщицької верхівки царської Росії в Причорномор'ї. Внаслідок цих обставин уряд вирішив переселити чорноморських козаків на Таманський півострів і використати їх для охорони нового південного кордону по Кубані. Влітку 1792 р. почалося переселення козаків на Кубань⁶⁴.

У 80-х роках, напередодні нової війни з Туреччиною, царський уряд здійснив нові заходи для збільшення контингентів військових поселень на півдні. Для цього було переведено на положення військових поселенців всіх державних селян Катеринославського намісництва. Влітку 1787 р. з цих селян розпочато комплектування нового Катеринославського козацького війська⁶⁵. До нього були включені і два полки бузьких козаків, сформованих 1785 р. Катеринославське козацьке військо комплектувалося в основному за рахунок місцевих державних селян та однодвірців. У наступні роки до нього зараховувалися також старообрядці, міщани та інші категорії вільного населення⁶⁶.

⁶² В. А. Голобуцкий. Черноморское казачество, стор. 197-198; Е. Загоровский. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса, 1913, стор. 24.

⁶³ В. Голобуцкий. Черноморское казачество за Бугом..., стор. 157.

⁶⁴ ПСЗ, т. XXIII, № 17055.

⁶⁵ Там же, т. XXII, № 16552.

⁶⁶ Там же, т. XXII, № 16649, 16650; т. XXIII, № 16849.

За ініціативою Г.Потьомкіна в Єлісаветградському і Херсонському повітах за рахунок казни в поміщиків було закуплено понад 3 тис. селян, яких теж зачислено до козацького війська⁶⁷. Частково війсьکو комплектувалося і за рахунок переселенців. Восени 1787 р. переселено 762 чол. однодвірців та державних селян з Курської губернії⁶⁸. Внаслідок цього все вільне населення Катеринославського намісництва було переведено на становище військових поселенців. Навесні 1790 р. понад 95 тис. церковних і монастирських селян Лівобережжя також було переведено на це становище⁶⁹.

Тоді ж для збільшення контингентів козачого війська міщани Катеринославської і Харківської губерній переведені на становище козаків, а отаману Катеринославського козацького війська Платову наказано розпочати комплектування нових полків з цих контингентів⁷⁰.

Загальна кількість військових поселенців Катеринославського намісництва 1787 р. перевищила 173 тис.чол.⁷¹ В окремих повітах військові поселенці становили більше половини населення.

Внаслідок зміни кордонів та зміцнення безпеки південно-українських земель у 70-х роках ХУІІІ ст. було створено сприятливі умови для систематичного їх заселення та економічного освоєння. На Подніпров'ї в 70-80-х роках були засновані нові міста, села та слободи, швидко зростало населення - основна продуктивна сила суспільства.

Колонізаційні заходи царського уряду були спрямовані насамперед на створення великого поміщицького землеволодіння. Більшу частину земель півдня було передано у приватну власність дворянам, офіцерам та іншим приватним власникам. Поширення феодално-кріпосницьких відносин на південноукраїнські землі затримувало освоєння переданих поміщикам земель та їх заселення. Військові поселенці теж з великими труднощами і надто повільно освоєвали передані їм землі. Вирішальну роль у заселенні й освоєнні земель на півдні відіграли козаки, селяни-втікачі та інші категорії вільних переселенців, які стали вирішальною силою антифеодальної боротьби.

⁶⁷ ІСЗ, т.ХХІІ, № 16605; Сборник военно-исторических материалов..., вып.УІІ, док. № 152, стор.116.

⁶⁸ Т а м ж е, т.ХХІІ, № 16572.

⁶⁹ Сборник военно-исторических материалов..., вып.УІІІ, док. № 39, стор.24.

⁷⁰ Т а м ж е, док. № 41, стор.25.

⁷¹ Південна Україна, р.1787. - Записки історично-філософічного відділу ВУАН, кн.ХХІУ. К., 1929, стор.359.

КОЛОНИЗАЦІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХУІІ СТ.

Колонізація півдня Правобережної України, яка проходила у ХУІІ ст. після тривалого періоду величезних спустошень і обезлюднення у другій половині ХУІІ ст., лише частково висвітлена в історичній літературі¹. Докладне її вивчення допоможе визначити і зрозуміти особливості соціально-економічного розвитку значної території українських земель у ХУІІ ст., сприятиме вирішенню історико-географічних проблем.

Велике значення в ході заселення краю, особливо на початковому його етапі, відіграли слободи (вони були, по суті, повсякденним явищем). В цей час новопоселенці, а часто й старожили (дідичні), зовсім або майже зовсім звільнялись від несення феодальних повинностей. Шляхта й магнати довго не могли обійтись без слобід, бо тільки завдяки ним вони спромоглися приступати до відбудови своїх зруйнованих маєтків. Із залюдненням міст, містечок і сіл їх володарі, дедалі менше відчували потребу в слободах, поступово скорочували їх тривалість, зводили їх до мінімуму, зрештою відмовлялись від слобід. Оголошуючи слободи, подільські феодали при визначенні їх строків виходили з конкретних умов, в яких перебували їх маєтки, — з розмірів спустошеності, інтенсивності припливу новопоселенців, з характеру і гостроти класової боротьби тощо.

Перші документальні згадки про слободи на Поділлі належать до 1699 р. Одна з них припадає на час, що безпосередньо передував відходу турецького гарнізона з Кам'янець-Подільського. У липні 1699 р. полковник Ян Кросновський в своєму письмовому дозволі шляхтичу Анджею Валевському на управління зруйнованими містечком

¹ В. А. М а р к и н а. Магнатское поместье на Правобережной Украине второй половины ХУІІ в. К., 1961, стор. 30-40. Про стан заселеності Подільського воєводства наприкінці ХУІІ-початку ХУІІІ ст. див.: Н. К р и к у н. К вопросу о заселенности Подольского воєводства в конце ХУІІ в. — *Annales universitatis Mariae Curie - Skłodowska*, vol. 11, 7, *vestio* H. Lublin, 1968, стор. 119-142.

Ланівцями та селами Киляцями, Циганами, Глубочком, Саповою, Верхняківцями і Степанківцями (в Червоногородському повіті) зобов'язав його оголосити слободи на сім років². Того ж року, після повернення Поділля Речі Посполитій, Мадвіка Лянкоронська обіцяла 12-річні слободи для тих з Руського воеводства, хто осяде в обезлюднених Улашковецькому і Ягольницькому ключах на Червоногородщині, які їй належали³.

У 1700 р. Юзеф Потоцький, даруючи шляхтичу М.Залуському на шість років урочище колишнього села Іване, що входило до Червоногородського староства, вказав у привілеї 10-річний строк слобід⁴.

Про значну поширеність слобід на Поділлі в перші роки після звільнення його від турецького панування може свідчити постанова кам'янецького сеймику, який відбувся на початку липня 1702 р. Постанова відзначає, що "повсюди піддані, які перебувають на слободи, висидівши немало часу, вештаються з місця на місце, вводячи своїх панів у збитки і ...чвари". Небезпідставно вважаючи існування довготривалих слобід однією з причин непокірливості підданих, подільська шляхта на тому ж сеймику заборонила оголошувати слободи більш як на три роки⁵. Після придушення на території Подільського воеводства повстання під проводом С.Палія шляхта, намагаючись закріпити свої успіхи в боротьбі проти "свавілля" народу, в кінці березня 1703 р. на кам'янецькому сеймику ухвалила звести слободи фактично до мінімуму – до одного року⁶.

Обидві шляхетські постанови, як і одна з наступних, що належить до кінця 1704 р.⁷, у багатьох випадках на практиці не виконувались. На початку травня 1703 р. шляхтич С.Шидловський звинуватив

² Archiwum państwowe m. Krakowa i województwa Krakowskiego (далі – АРКWK). Archiwum Podhoreckie, dok.: Konsens... na slobode do Ulanowies.

³ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф.181, оп.1, спр.2626, арк.107.

⁴ ЦДІАЛ, ф.5, акт.кн.197, стор.1311-1312.

⁵ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР), ч.Ш, т.2.К., 1868, стор.430-431.

⁶ Там же, стор.571.

⁷ Там же, ч.Ш, т.3.К., 1910, стор.145.

ковельського старосту Морштина в тому, що він у своєму володінні - Могилівському ключі (Летичівський повіт) проголошує 12-річні слободи - "всупереч постанові Подільського воєводства" . 1707 р. У.Високінобка, віддаючи містечко Минківці на Кам"янецьчині в застав шляхтичу В.Межевському, зазначила в акті контракту, що Минківці можуть збути відбудовані лише при наявності слобід, і встановила, що вони повинні тривати шість років⁸. У вересні 1709 р. подільська шляхта висловила своє обурення тим, що "зухвалі піддані... що раз з слободи на слободу переходять". Про "звичку" підданих "переноситись з місця на місце, лукаючи слободи", говорилось на кам"янецькому сеймику в березні 1717 р.⁹ В 1720 р. Ф.Цетнер оголосив для новопоселенців Новокостининівського ключа у Летичівському повіті слободи на шість років¹⁰. Трирічними були слободи в Меджибізькій волості і Зіньківському ключі 1717 р.¹¹, у м.Озаринці 1726 р.¹², в Пиллявецькому ключі 1739 р.¹³, дворічними - 1726 р.-в с.Крутобородинці на Кам"янецьчині¹⁴.

Щоб скоріше заселити свої зруйновані міста і села, подільська шляхта у 1702 р. постановила на сеймику, що кожен новопоселенець, який висидів на слободі рік, закріплюється за маєтком. В разі втечі таких підданих їх негайно мали повертати ті феодала, які їх прийняли¹⁵. У 1717 р. шляхта на шість тижнів збільшила час, висидівши який новопоселенці зараховувались до старожилів¹⁶. На Поділлі практика закріплення прибулих на оселення підданих значно відрізнялась від тієї, що її проголосили щойно згадані шляхетські постанови. Старожилами того чи іншого пана вважались тільки ті піддані, які народились в його маєтку. За таких обставин справжній власник новопоселенців міг в разі втечі протягом багатьох ро-

⁸ ЦДІАЛ, ф.5, акт.кн.205, стор.1213.

⁹ АЮЗР, ч.П, т.3, стор.179,534.

¹⁰ ЦДІАЛ, ф.181, оп.2, спр.1798, арк.73.

¹¹ Biblioteka Szarytoryskich w Krakowie (далі - BCz), № 4035, 4043.

¹² Библиотека АН УРСР у Львові (далі - БАНЛ); ф.Дідушицьких Потурджискої бібліотеки, спр.314, т.1, арк.41.

¹³ Там же, колекція О.Чоловського, спр.1356, стор.4.

¹⁴ Там же, ф.Бурштинського замку, спр.137, ф.асц.182, арк.1.

¹⁵ АЮЗР, ч.Ш, т.2, стор.431, див.також ч.П, т.3, стор.180.

¹⁶ АЮЗР, ч.П, т.3, стор.534.

ків вимагати їх видачі, за винятком тих зі окладу їх родин, хто народився на новому місці¹⁷.

Колонізація Поділля вибрала в себе різні соціальні верстви українського населення та Земель Речі Посполитої – від сільської і міської бідноти до досить заможних осіб. Щоб переконатись у цьому, досить звернути увагу на забезпеченість робочою худобою слободян, які поселились того ж року, коли складено інвентарний опис. Інвентар Летичівського староства за 1707 р. подає, що всі слободяни с.Попівці і 16 сімей з 20 с. Суслівці прибули на оселення того ж року. Лише три сім'ї слободян з 37 зовсім не мали робочої худоби, у решти новопоселенців було разом 42 коня і 59 волів, отже, в середньому по три одиниці худоби на сім'ю¹⁸. Явно бідняцький елемент переважав серед 116 сімей слободян Меджибізької волості, які прибули сюди за півроку і менше до складання інвентарного опису 1717 р.: 70 з них зовсім не мали робочої худоби, у решти сімей було її мало – лише 34 коня і 23 воли¹⁹.

На особливу увагу заслуговують відомості про Меджибізьку волость Летичівського повіту. Інвентар за 1717 р. показує, що у 30 поселеннях волості тоді налічувалося 2403 господарства (родини), з них 2164 належали підданним-християнам, 88 – служилий і чиншовой шляхті та 201 – євреям. Що ж до родин підданих, то лише 620 з них зараховані в інвентарі до старожилів, причому у восьми селах їх не було зовсім (Дашківці, Булаї, Паплинци, Ходківці, Калнівка, Манилівка, Сімаки біля Миколаєва, Гринівці), в Миколаєві

¹⁷ Див., наприклад: БАНЛ, Лановецький архів Єловецьких, тека XIV, № 67, тека XV, № 73. Заслужує на увагу те, що інвентарі, які відбивають хід колонізації маєтків, ділять усіх підданих (точніше, хазяїв господарств) на "дідичних" і "прихожих", причому зазначають рік прибуття прихожих (див., напр.: BCz, № 4035; інвентар Меджибізької волості 1717 р.; БАНЛ, кол. О.Чоловського, спр.168; інвентар Хмільницького староства 1739 р.). А інвентар Хмільницького староства за 1739 р., інформуючи про дітей в сім'ях підданих, серед дітей прихожих розрізняє тих, що прийшли до староства разом з батьками (дідичні) і тих, які тут народились (прихожі).

¹⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Archiwum publiczne Potockich, N 341/13.

¹⁹ BCz, № 4035.

І чотирьох селах (Завійки, Орлинці, Везденки, Копачівка) було тільки по одній родині дідачних, у селах Митківцях і Волосівцях – по три. Більшість дідачних (340 з 620) проживала в Меджибожі та містечках Старій і Новій Синявах. 1506 родин підданих (з 2164) – "прихожі"; що ж до решти (38 родин), то в інвентарі відсутні відомості про належність їх до дідачних або прихожих. Серед 201 єврейської сім'ї дідачних було 27, прихожих 150, про 24 відповідних згадок немає²⁰.

Про 1352 родини підданих відомо, звідки вони прибули у волость: 1151 – з українських земель (з Волинського воєводства – 763, Руського – 143, Белзького – 69, Київського і Брацлавського – 41, Подільського воєводства – 51, з Подістор'я – 21, з Лівобережної України – 42, з нестановлених районів України – 21), 105 – з Польщі, 43 – з Великого князівства Литовського (головно українці і білоруси), 26 – з Молдавії (переважно буковинські українці) і отільки ж з Росії²¹.

Порівняно з багатьма подільськими маєтками Меджибізька волость протягом перших двох десятиріч XVIII ст. залюднювалась швидше і інтенсивніше, значною мірою тому, що власник її А.М.Сенявський, будучи гетьманом польним коронним, а згодом гетьманом великим коронним, оберігав свої володіння від постоїв військ. Сучасник подій початку XVIII ст. на Поділлі Ш.Церенович, який тоді був на службі у Сенявського, пізніше згадував, що в Меджибізьку волость "мов до сховища стали сходитися люди з найвіддаленіших поселень, змучені контрибуціями і переходами іноземних військ"²².

Якщо судити з даних інвентаря 1717 р. про те, хто з прихожих підданих-християн скільки років проживає у волості (дані табл. I стосуються 1475 родин з 1506), то насамперед впадає в око безперервність процесу колонізації маєтку в цілому після вичнання

²⁰ ВСЗ, № 4035.

²¹ М.Г. Крикун. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. – Вісник Львівського університету, серія історична, вип. 9. Львів, 1965, стор. 64.

²² БАНІ, колекція Оссолінських, опр. 3268, т. I, стор. 32.

Васелення Меджибзької волості в
за інвентарем 1717 р.

Час прибуття при- хож на поселен- ня (роки)	М. Меджиб'язь	С. Довжок	с. Золотаренки	с. Пронинів	с. Прубків	с. Головинці	с. Голосків	с. Дашківці	с. Зав'їлки	с. Пархомівці	с. Ярославка	с. Терешівці	с. Підлісці	с. Матківці	с. Волосівці
---	---------------	-----------	----------------	-------------	------------	--------------	-------------	-------------	-------------	---------------	--------------	--------------	-------------	-------------	--------------

Кількість родин прихожих підданих

1699	7	-	-	1	-	2	-	-	-	-	3	3	-	-	-
1699	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	3	-	-	-
1700	11	-	-	-	2	1	2	-	-	-	-	1	-	-	-
1701	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1702	48	-	-	2	-	1	1	-	2	-	2	3	-	-	-
1703	9	-	-	1	2	4	11	-	-	-	-	1	-	-	-
1704	3	-	-	-	-	2	7	-	-	-	-	-	-	4	-
1705	3	-	-	1	2	2	7	-	-	-	1	-	2	-	4
1706	91	-	-	4	2	5	17	-	-	-	6	6	1	11	-
1707	9	-	-	-	1	6	3	1	-	-	3	1	2	3	-
1708	29	-	1	4	-	2	3	-	-	3	3	-	2	19	4
1709	5	-	-	-	-	2	5	4	-	-	-	-	3	1	-
1710	7	-	-	1	-	1	10	3	-	5	-	-	-	5	3
1711	5	-	-	-	-	1	2	1	-	-	1	2	-	1	-
1712	9	1	-	-	2	-	3	-	-	2	1	1	-	2	-
1713	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-
1714	3	-	-	2	1	-	5	1	-	1	-	1	-	2	1
1715	11	-	-	1	-	1	9	2	-	2	2	-	1	-	3
1716	17	1	-	1	3	4	3	-	1	1	1	2	-	3	2
1717	32	2	1	1	1	4	10	-	-	1	5	15	1	4	4
Разом:	812	4	2	18	14	35	102	12	8	16	27	42	9	51	23

1699-1717 рр. прихожими підданими,

Т а б л и ц я I

м. Ст. Снява	с. Булаї	с. Палланці	м. Н. Снява	с. Гречинці	с. Сімаки	с. Ходківці	с. Калинівка	с. Орлинці	с. Везденки	м. Миколаїв	с. Маньківка	с. Сімаки	с. Гринівці	с. Козачівка	Разом
11	1	1	5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	82
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9
9	1	1	9	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	36
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	23
8	1	1	6	9	1	4	1	1	1	1	1	1	1	1	88
6	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	29
4	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	21
2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	22
27	11	1	45	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	230
15	1	1	5	2	2	9	1	1	1	1	1	1	1	1	47
19	1	1	25	2	2	9	1	1	1	1	1	1	1	8	125
3	1	1	9	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	31
6	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	7	51
7	1	1	1	1	1	1	1	1	7	1	1	1	1	4	83
14	4	1	9	1	1	3	1	1	5	2	1	1	1	4	63
3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	4	15
4	1	1	5	1	1	14	1	1	11	12	7	1	1	4	81
5	1	1	2	3	4	4	1	17	3	20	1	1	1	6	99
30	1	14	14	3	1	2	1	20	15	63	7	4	1	2	230
26	4	7	12	1	1	5	4	1	14	38	7	5	3	4	212
201	21	21	167	22	7	51	64	38	56	137	22	10	4	44	1475

турків з Поділля. Спочатку населення прибувало мало. В 1702 р. його наплив різко зростає, але протягом наступного триріччя він знову повільний: давалося взяти жорстоке придушення шляхтою народного повстання 1703 р. Згодом, за винятком кількох років, заселення проходило швидкими темпами, особливо в 1706, 1708 і 1715-1717 рр., причому в останні роки — головне завдяки трирічним слободам. Передусім залюднювались Меджибіж, обидві Синяви і більшість сіл поблизу Меджибожа, певно з тієї причини, що в них наявність старожилів і господарського життя полегшували новопоселенцям обзаведення господарством. Відсутність цих чинників у селах навколо Синяв (за винятком Гречинців) і Миколаєва, та й у самому Миколаєві, який ще недавно вважався селом²³, зумовило те, що заселення їх фактично припадає лише на 1710-ті роки.

Інвентар 1717 р. не відбиває повністю з кількісного боку процес колонізації Меджибізької волості на початку XVIII ст., бо він не враховує тих прихожих, які осідали, а потім втікали в інші маєтки. Можливо, що через це й динаміка заселення волості була іншою, ніж вона зображена на основі згаданого інвентаря.

Певне уявлення про поширеність втеч з Меджибізького маєтку в той час дають листи його управляючого (губернатора) Яна Десье до Сенявського, написані в кінці 1700 — на початку 1710-х років. Слід зауважити, що про прибуття населення у волость Десье, як правило, не пише.

У листі, який ми датуємо 1707-1709 рр., Десье намагається переконати Сенявського в тому, що на залюдненості маєтку згубно відбивається всяка опроба підвищити і ввести нові повинності підданих, навіть часто спроба примусити населення справно нести повинності, які існують уже кілька років. Люди розбігаються; нещодавно втекло 50 родин, які у волость прийшли всього рік тому; залишивши готові халупи й городи, подались вони до Летичівського староства, а звідти — до Кам'яця і в Полонський маєток князів Любомирських на Волці. Безпосереднім приводом до втечі став ви-

²³ Ще у 1714 р. Миколаїв був селом Миколаївкою (БАН, кол. Оссолиньких, опр.3268, т.І, стор.54).

виданий Десье наказ працювати біля ставів і відробляти закооско-обкооски. Десье намовляв Сенявського відмовитись на деякий час від поволовщини і поголовного податку, вважаючи, що збирання їх може спричинитись до втечі половини населення, в тому числі навіть старожилів, в Полонську волость, де проголошені тривалі слободи. Благаючи Сенявського про зменшення і знесення деяких повинностей, Десье просив узяти до уваги, що населення після прибуття у волость не одержує допомоги "ані худобою, ані пасіками", що багато хто з прихожих ще не добудував хат, а в шести замкових селах є не більше тридцяти з лишнім плугів²⁴.

У подальших листах Десье не раз вертається до втеч, підкреслюючи, що вони спричинені більшим утиском, ніж у багатьох маєтках на Поділлі. Піддані в Меджибізької волості тікають у Хмільницьке, Проскурівське, Барське і Летичівське староства. Проголошення тривалих слобід у Полонському маєтку привело до виступів населення Меджибіжчини в 1709 р., особливо в Старій і Новій Синявах, де підданих підбурюють на втечі люди, послані губернатором Полонської волості. Внаслідок цього в обох Синявах "записалось" переселитись 200 прихожих і дідичних, а всього з Меджибіжчини збираються податись у полонські поселення близько 500 селян і міщан. З Полонщини пильнують, поки вони хліб не змолять, пасіки і майно не вивезуть. Якщо рішуче не перешкодити цьому, писав Десье, то "ледве в 500 підданих залишиться в цілій Меджибіжчині, що живе, то піде на слободи". Десье пропонував в обох Синявах зовсім знести регулярну щотижневу панщину, а в селах норму панщини зменшити на половину²⁵. Мабуть, Сенявський прислухався до порад Десье, бо останньому вдалося-таки затримати 500 підданих, які збиралися втікати²⁶. Втечі тривали все ж і далі. В одному з листів з 1713 р. Десье зазначає, що підданих у волості стає все менше і менше, бо йдуть вони на слободи у полонський маєток, а в Меджибіжчину людей приходять мало²⁷. Дійсно, у 1713 р., як

²⁴ ВСЗ, № 5796, стор.30-41.

²⁵ Там же, стор.131, 154-155, 159.

²⁶ Там же, № 5795, стор.20.

²⁷ Там же, стор.416.

показує інвентар 1717 р., кількість підданих-прихожих була, порівняно до інших років (крім 1699 р.) найменшою (див.табл.І).

Наявність 1717 р. у Меджибізькій волості великої кількості слободян є доказом того, що колонізація її на той час не припинилась. Нею і надалі мали займатись призначені адміністрацією волості осадчі, які були в Меджибожі, Паплинцях, Орлинцях, Везденках, Гринівцях і Сімаках поблизу Миколаєва²⁸.

Але вплив новопоселенців у волость протягом приблизно десятиріччя після 1717 р. різко скоротився, що доводиться незначною кількістю слободян в ній, яку подають інвентарі 1719, 1722 і 1725 рр.²⁹ Переконливі в цьому відношенні є дані табл.2, що стосуються 19 порівняльних поселень. Ці ж дані свідчать про те, що для волості зазначеного періоду характерним був не стільки притік, скільки відплив населення. В цілому його 1725 р. у Меджибожі, обох Снявах і 16 селах налічувалось на 21% менше, ніж 1717 р. (припускаємо, що кількісний склад родин не зазнав змін).

Зменшення кількості населення волості сталося головним чином внаслідок втеч. Про їх широкий розмах можна судити з листа Десьє до дочки покійного Сенявського від 24 липня 1730 р. Десьє пише, що коли він 1727 р. одержав Меджибіжчину в трирічну оренду, то встановив, що з 1714 р., як його було усунуто від управління волостою, і до 1727 р. з неї розбіглося 3000 підданих³⁰.

Тікали переважно прихожі піддані, в чому переконують такі дані: у шести селах (Головчинці, Голосків, Ярославка, Терешівці, Підлісці, Волобівці) 1717 р. налічувалось господарств дідичних 163, а прихожих - 248; 1719 р. перших було 154, других - 199; в обох Снявах 1717 р. разом дідичних було 166, прихожих - 378 родин, тоді як 1719 р. відповідно 143 і 189³¹.

Про заселеність Меджибіжчини у другій чверті XVIII ст. відомо мало. Все ж можна твердити, що протягом багатьох років тоді вона знаходилась в стані колонізації. В січні 1731 р. Десьє в листі до Сенявської зазначав, що 1727-1730 рр., коли він тримав

²⁸ ВСЗ, № 4035, арк.18, 102, 136, 138, 157, 158; БАНД (крм.Осолоїнських), спр.3268, т.І, стор.53.

²⁹ Там же, № 4037, 4039, 4045.

³⁰ Там же, № 5796, стор.425.

³¹ Там же, № 4035, арк.50-52, 59-61, 67-68, 71-72, 74, 82, 89-93, 112-116; № 4037, арк.42, 47-48, 58, 62-63, 65, 71, 74-76, 87-88.

Т а б л и ц я 2

Меджибізька волость у 1717-1725 рр.

Роки	м. Меджибіж		м. Ст. Синява		м. Н. Синява		16 сіл	
	кіль- кість родин	з них на сло- боді	кіль- кість родин	з них на сло- боді	кіль- кість родин	з них на сло- боді	кіль- кість родин	з них на сло- боді
1717	680	60	298	61	246	28	720	163
1719	573	16	195	1	137	1	658	43
1722	612	9	185	5	118	8	566	45
1725	576	11	198	12	164	20	591	34

волость в оренді, в ній "не убуло підданих, а прибуло їх близько 800, як християн, так і євреїв"³². Колонізація, однак, як і раніше, ускладнювалась втечами населення. Так, відомо, що в 1731-1737 рр. з с. Ходківці пішло 45 родин, причому 1732 р. - 16, 1737 р. - 7³³.

Засновувались зовсім нові села на урочищах. У серпні 1730 р. Десьє повідомив Сенявську, що він осаджує вже четверте село на урочищах, де "ніколи, навіть в кращі часи не бувало... ні хатини, ні людини"³⁴. А у вересні 1737 р. в листі до А. Чарторийського, який після шлюбу з Сенявською став власником її маєтків, Десьє повідомляв, що таких сіл засновано вже дев'ять³⁵. Ними, за деякими документами, були Любомірка, Чарторія, Адамівка, Денгофівка та ін.³⁶.

1755 р. в усьому Меджибізькому ключі (а тоді до його складу входили ще 18 сіл) не було жодної родини на слободі. Це може служити доказом того, що у середині ХУІІІ ст. колонізація ключа не відбулась.

Такий же висновок напрашується при розгляді залюднення деяких інших маєтків.

³² ВСЗ, № 5796, стор. 34. °

³³ Там же, № 4063, арк. 8-9.

³⁴ Там же, № 5796, стор. 210.

³⁵ Там же, № 5795, стор. 798.

³⁶ Там же, № 4117.

Збереглися деякі цікаві відомості про колонізацію Барського староства. Барський староста Станіслав Ялоновський звернувся 11 вересня 1700 р. з Бару із закликом до всіх підданих, які з староства "розбіглися під час минулої війни" (за час турецького панування) і "живуть в різних місцях", щоб вони повернулись "до своєї вітчизни і ділитва власного, як у місті Барі, так і по селах"³⁷. На початку XVIII ст. староство було слабо заселене. Недатована люстрація Барського староства цього часу згадує містечко Дерезню і 15 сіл. В них разом налічувалось 197 господарств підданих і шляхти, причому три села лежали зовсім пустими³⁸.

Згодом колонізація Барського староства просунулась далеко вперед. У 1736 р. Бар з передмістям Чемерисами мав 427 дворів, містечка Деражня, Ялтушків і Межирів – 491 двор, а в 22 селах було 1156 дворів. Цікаво вказати, що села Біличин і Карачинці Пилипівські населяли виключно російські старообрядці – пилипівці³⁹. У 1739 р. в 12 селах, у яких проживала околична шляхта перепис зазначив 393 селянських, 415 шляхетських і 33 орендарських господарств⁴⁰. У дев'яти з цих сіл було 1739 р. 732 господарства, тоді, як, наприклад, 1712 р. в них же – 88 господарств⁴¹.

У другій половині 30-х років XVIII ст. колонізація Барського староства завершувалась. За інвентарем 1736 р. з 2074 господарств у 26 поселеннях на олободах було тільки 93, а перепис 1739 р. про слободян зовсім не згадує.

Все ж на той час Барське староство ще не досягло рівня заселеності кінця першої половини XVII ст. За інвентарем 1645 р., який охоплює лише вісім поселень, Бар мав 1176 господарств. Тоді ж у селах Гранівцях, Луці, Слобідці, Головчинцях, Біликівцях, Манківцях і Малому Ялтушкові було 773 двори і 20 родин слободян, які

³⁷ АКСР, ч. VIII, т. 2, к., 1894, стор. 149.

³⁸ M. R o l l e z przeszłości. Okręg Nowski. Starostwo barackie (dór, 1774). Lwów, 1896, стор. 57-58, 62, 64-67, 72.

³⁹ AGAD. Metryka koronna, dz. XVIII. Iustracje, № 66a.

⁴⁰ АКСР, ч. VIII, т. 2, стор. 238-258.

⁴¹ Т а м ж е, стор. 166-167, 238-258.

обзаводились господарством. Ці ж села у 1736 р. мали разом 495 дворів, у тому числі 19 на слободах⁴².

У 40-50-х роках XVIII ст. населення Барського староства збільшувалось майже виключно за рахунок природного приросту, який швидко проходив у Барі.

Щодо деяких маєтків можна встановити не тільки час, коли колонізація їх була завершена, а й час, коли вона найбільш інтенсивно проходила.

Так, с.Пилявці залюднювалось протягом двох перших десятиріч XVIII ст.: з 79 дворів приходях підданих, згаданих у ньому інвентарем 1730 р. (всіх у селі тоді було 117 господарств підданих і 4 шляхетських двори), в 1700-1709 рр. осіли 33, в 1710-1719 рр. - 28, а в 1720-1729 рр. - лише 12; 6 родин прибули ще до закінчення окупації Подільського воєводства турками⁴³. У 30-40-х роках населення Пилявців не тільки не збільшувалось, а й навіть дещо зменшилось: 1736 р. у селі було 115 господарств, 1741 р. - 113, 1743 р. - 116, 1746 р. - 108⁴⁴. Слободян тоді в Пилявцях зустрічаємо дуже рідко. Проголошення в 1738 р. володільцем Пилявців Никодимом Вороничем трирічних слобід з метою збільшити населення⁴⁵ не дало ніяких результатів. Отже, колонізація Пилявців фактично припинилась у 20-х роках.

Цісно став залюднюватись Новокостянтинівський ключ. У 1702 р. Ф.Цетнер побував у Новокостянтинівському ключі, який йому належав, і застав його майже безлюдним. Населення становили лише "кілька десятків дідичних підданих", які, головним чином, скупчились у містечку Новокостянтинові. Ф.Цетнер зазначає також, що під час придушення народного повстання 1703 р. А.Сенявський і київський воєвода Ю.Потоцький, що очолювали польські війська, спалили Новокостянтинів, не залишивши жодної халупи, і розігнали його населення.

⁴² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz.XXY, N 44; т а м ж е, Metrika koronna, dz.XVIII. Lustracje, N 66a.

⁴³ БАНІІ, кол.О.Чоловського, спр.1353.

⁴⁴ Т а м ж е, спр.1353, 1354, 1356, 1358, 1359, 1361.

⁴⁵ Т а м ж е, спр. 1356, стор.4.

Ще довго після цього, пише Цетнер, села ключа являли собою пустища, залюднювався тільки Новокосятинів⁴⁶. 1717 р. у містечку налічувалося 153 родини підданих⁴⁷. Це дуже мало, якщо мати на увазі, що 1629 р. Новокосятинів сплатив подимне від 474 будинків⁴⁸. Усіх жителів містечка складачі інвентаря 1717 р. ділять на слободян (42 родини) і "старинних" (III родян). До старинних належали не лише дідачні, а й прихожі, які висиділи слободи.

Цікаві відомості про Новокосятинівський ключ у 1720 р. містять записи Ф.Цетнера, зроблені тоді ж під час обстеження ним цього маєтку. Згідно з ними, в Новокосятиніві від епідемії померло 80, а розбіглося 60 осіб. Містечко налічувало 142 родини, менше, ніж три роки тому; з них на слободах - 40, інші - то старинні. У с.Думенці (Пустомити) Цетнер застав одну шляхетську і 15 селянських родин; усі селяни сиділи на шестирічних слободах. Зовсім безлюдними були 12 сіл - Вербка, Вербовчик, Кудинка, Керданівка, Гулі (Немеринці), Зиновинці, Педоси, Янівці, Лука, Лучинці, Теси і Дяківці. Завдання заселити їх Цетнер того ж 1720 р. поклав на п'ятьох осадчих, яких призначив з безпомісних шляхтичів. Вісім старинних родин, які погодилися переселитись в Новокосятинівку у Вербку, одержали від Цетнера право "бути довічно вільними"⁴⁹.

На 1730 р. населення Новокосятинівки порівняно до 1720 р. не збільшилось. Що ж до сіл Новокосятинівського ключа, то основний етап їх заселення припадає на 20-ті роки, а припинення цього процесу - на кінець 40-х років. Цей висновок стосується як тих шести сіл, що про них говориться в табл.3 (Кудинка, Керданівка, Теси, Педоси, Янівці, Лука), так в цілому і сіл Зиновинці, Думенка, Гулі, Вербка та Дяківці, про які збереглися відомості лише за деякі з указаних в табл. 3 роки. В ключі виникли зовсім нові села - Медведівка і Погоріла у 20-х роках, Лисогірка і Росоховате - в 30-х роках. Наприкінці першої половини XVIII ст. Лисогірку населяли виключно пилипівці (13 господарств), Медведівку - служила шляхта. Служила шляхта на початку 40-х років населяла також Погорілу і Росоховате⁵⁰.

46 ЦДІАЛ, ф.181, оп.2, спр.1798, арк.72-73.

47 Там же, спр.363, арк.40-41.

48 Центральний державний історичний архів у Києві (далі - ЦДІАК), ф.36, оп.1, спр.2, акт. кн. 3637, арк.3.

49 ЦДІАЛ, ф.181, оп.2, спр.1798, арк.69-73.

50 ЦДІАЛ, ф.181, оп.2, спр.363,439, арк.5,7-9,37,63,75-77.

Т а б л и ц я 3
Новокосятинівський ключ у 1730-1740-х роках^ж

Роки	м.Новокосятинів			Шість сіл	
	кількість господарств	з них на слободі	євреї	кількість господарств ^{жж}	з них на слободі
1730	140	-	-	144	-
1731	126	-	-	120	2
1732	157	7	-	144	15
1735	175	25	-	152	21
1742	215	-	51	183	31
1743	247	21	60	184	30
1744	232	22	51	159	24
1745.	238	23	51	158	3
1746	214	1	43	154	6
1747	260	20	69	170	16
1748	258	19	64	170	17
1749	256	12	66	163	3
1750	253	5	61	167	-

^ж ЦІАЛ, ф.181, оп.2, спр.363, 439; БАНЛ, кол.О.Чоловського, спр.1316, 1594.

^{жж} У тому числі кілька (два-вісім) господарств шляхти.

За даними інвентаря 1739 р., Хмільницьке староство найбільш інтенсивно залюднювалось протягом 30-х років⁵¹. Колонізація староства в основному завершилась в середині XVIII ст. Про це свідчать дані інвентаря 1763 р. Він охоплює 33 поселення, в тому числі Терешпіль і Тростянець, населені виключно служилою шляхтою, і вісім сіл, які виникли після 1739 р. - Стару Гуту, Нову Гуту, Майдан Куриловецький, Майдан Стасьовий, Мазурівку, Глибокі Рови, Семенівку і

117-118, 163-164, 184, 227-228, 255-256; БАНЛ, кол. О.Чоловського, спр. 1316, 1594.

⁵¹ М.Г. Крикун. З історії заселення Подільського воєводства..., стор.73-75.

Майдан Чернелівецький. У старостві було 2338 дворів. Серед 1874 родин (дворів) підданих-християн слободян було дуже мало. Вони населяли повністю села Великі Рови, Семенівку і Майдан Чернелівецький (разом у них 32 господарства). У семи селах недавні слободяни виступають під назвами "новоосілі", "новоприбульці". Їх близько 60, майже всі вони відбувають повинності⁵².

Про колонізацію деяких інших маєтків Летичівського повіту маємо уривкові відомості. Одні з них свідчать лише про початковий етап колонізації, інші тільки подають кінцеві її результати.

На початку XVIII ст. повільно проходило залюднення Проскурівського староства. У червні 1707 р. в листі до Томаша Замойського, якому належало Проскурівське староство за королівським привілеєм, шляхтич А. Віхжовський зазначав, що коли він два роки тому взяв староство в трирічне орендне володіння, то застав у ньому "руїну, фактично пустину".

У листі до управляючого Шаргородською волостю (в південно-східній частині летичівського повіту) А. Роговського до Томаша Замойського, написаному 15 липня 1709 р. у Шаргороді, сказано, що в цьому місті "орендарі з шинку нічого не мають, бо/там/ справжні пустки", що люди, які шукають, де осісти, здалека обминають Шаргород, з огляду на постій тут військ. Два листи губернатора Шаргородщини Т. Токажевського до Т. Замойського, написані у вересні і листопаді 1722 р., свідчать про те, що на початку 20-х років XVIII ст. ще проходила колонізація волості, але що вона ускладнювалась внаслідок намагання посилити визиск підданих, особливо з боку тих, хто тимчасово володів волостю на правах оренди. Коли котильницький староста, зазначає губернатор, переїжджаючи через Шаргород, заявив, що він володітиме кілька років волостю за контрактом, то люди, почувши це, потривожились, не наважуються сіяти, кажуть, що як цей староста дійсно візьме волость в оренду, то "не тільки ті, хто на слободу поприходили, але й ми, старі господарі, розійтися мусимо під захист інших панів, бо не витримаємо, далися нам ознаки... пани державці (орендарі)". Коли ж люди котильницького староства, прибувши до Шаргорода, наполягали на передачі йому

⁵² БАШЛ, кол. Баворовського, спр. 576.

волості в оренду, то ті, які "зараз знову поприходили, а їх в цілій волості біля 100", занепокоїлись. Почувши про намір старости, не прибувають зовсім ті, хто на весну обіцяв прийти на слободу з Волицьки в осаджені села і на пусті урочища, після того як зберуть врожай⁵³.

Слабо залюднювався на початку ХІІІ ст. Могилівський ключ над Дністром. Датський посланник Юст Юль, супроводжуючи Петра I під час прутського походу 1711 р., побував у Могильові і записав у своєму щоденнику, що це місто зовсім безлюдне⁵⁴. У 1713 р. у Могильові надічувалось 142, а в селах Григорівцях, Бронниці, Смишківцях – 76 осіб⁵⁵. Можливо, що адміністратор занижив чисельність населення, але, за свідченням Ю.Юля, навряд чи доводиться сумніватися в малолюдності ключа.

Початковий етап заселення кількох маєтків півдня Летичівського повіту стосуються сіл Козлова, Гречан і Липчан (1714 р.; усього 27 дворів і "кілька слободян"), і 15 сіл, що становили власність спадкоємців Яна Богуша 1718 р.; 256 дворів, причому п'ять сіл зовсім пусті) та сіл Нагорян і половини Явана (1722 р.; 28 господарств)⁵⁶. У 1629 р. усі села, за винятком пустих грех сіл спадкоємців Богуша (Жеребилівки, Ломозова і Сопівки), внесли подимний податок від 1135 ялих будівель, враховуючи цілий Яван⁵⁷.

Ще в середині 30-х років ХІІІ ст. проходила колонізація містечка Серебрії і села Юрківців (біля Могильова, над Дністром). За інвентарем 1736 р., у Серебрії була 31 родина на повинностях і 25 родин слободян; в Юрківцях відповідно 48 і 11 родин⁵⁸.

Остаточні результати заселення подають інвентарі 1746–1750 рр. маєтків, розташованих у південній частині Летичівського повіту.

⁵³ AGAD. Archiwum Zamoyckich, № 1600, стор. II, № 1650, стор. I, 6–7.

⁵⁴ Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711). – Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1899, кн. 3 (190), стор. 359, 374.

⁵⁵ АОЗР, ч. III, т. 2, стор. 769–770.

⁵⁶ БАНЛ, ф. Дідушицьких Потуржяської бібліотеки, спр. 322/250/, арк. 47–48, спр. 323/252/, арк. 16, 19, 20, 21, 65; та м ж в. Ф. Бурштинського замку, спр. 127, фасц. 134, арк. 89–91.

⁵⁷ ЦШІАК, ф. 36, спр. 2, акт. кн. 3637, арк. 10, 13, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 30, 31, 32, 46, 51.

⁵⁸ AGAD. Metryka koronna, dz. XVIII. Lustracje, N 66a, стор. 169–174.

Слободяни в цих маєтках (села Вінож і Немирче та Лучинецький ключ) майже не зустрічаються. Що стосується Лучинецького ключа, то з п'яти поселень його два, села Плоска і Горай, засновані в першій половині ХУІІ ст.⁵⁹

Дуже мало відомостей маємо про колонізацію маєтків Кам"янецького і Червоногородського повітів, які займали відповідно центральну і західну частини Подільського воеводства.

Зупинимось, насамперед, на тих даних, які стосуються Кам"яниччина.

За інвентарем 1703 р., заселення с.Калині на півдні повіту розпочалось відразу ж після відходу турецьких гарнізонів з Поділля: налічувало 25 родин підданих (у тому числі 23 родини прихожих), з яких дві – осадчого Павла та Івана Угриня – осіли чотири роки тому⁶⁰.

Тарнорудський ключ (у північно-західній частині Кам"яниччини) також почав залюднюватись у 1699 р. На початку 1720-х років населення в ключ продовжувало прибувати порівняно в значній кількості. У 1722 р. містечко Тарноруд населяла 191 родина. Усі вони – прихожі, причому 1699 – 1709 рр. прийшли на оселення 48, 1710 – 1719 рр. – 121, 1720–1721 рр. – 21 родина. Лише прихожі піддані жили і в трьох селах ключа – усього 67 родин. Згідно з інвентарем Постолівка почала залюднюватись у 1700-х, а Ріпна і Сербинівка – у 1710-х роках. На початку 20-х років ці села продовжували заселятись: 1720–1721 рр. у них прибули 17 родин підданих⁶¹. У тому ж часі тривала колонізація Збриського ключа, що знаходився на кам"янецько-червоногородському пограниччі. За інвентарем 1720 р., у містечку Збрижі та чотирьох селах із 337 родин підданих 99 сиділи на слободах, зокрема всі 35 родин у "новоосадженому селі" Босири⁶².

59 ЦДІАМ, ф.181, оп.2, спр.439.

60 БАНЦ, ф.Баворовських, тома XVI.

61 AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta, N 61.

62 ЦДІАМ, ф.181, оп.2, спр.1798, арк.80–83.

На кінець 20-х років, можливо, ще не зовсім завершилось заселення Студеницького ключа, що над Дністром. Хоч 1728 р. в ньому порівняно до 1717 р. було дещо менше дворів (266 проти 282 в містечку Студениці і восьми селах), проте колонізація ключа лишалась актуальною, бо 1728 р. в п'яти селах було по осадчому⁶³.

Перед 1729 р. закінчилась колонізація Китайгородського ключа (біля Студениці): містечко Китайгород і села Вихватівці та Демшин мали 1729 р. 168 дворів, а через 15 років лише дещо більше - 181 двір, причому слободян було відповідно дев'ять і один. Інвентар Китайгородського ключа 1750 р., який охоплює дев'ять поселень, слободян не згадує зовсім; згідно з ним у Китайгороді, Демшині і Вихватівцях було майже стільки ж дворів, як 1744 р.⁶⁴

Десь перед 1746 р., напевно, перестало прибувати ззовні населення до Кам'янецького староства (два передмістя Кам'янця-Подільського, дев'ять сіл і містечко Святої Трєфіці), села Капустяни, Глубочок і Янівка (новозаснована дилипівцями) та Минківецький ключ (містечко і три села): цього року в жодному з поселень названих маєтків не було слободян⁶⁵.

На початку XVIII ст. досить швидко залюднювались маєтки Червоногородського повіту. Три села Кошиловецького ключа 1700 р. населяла 31 родина підданих, з яких 28 - на слободах⁶⁶, а 1704 р. - 97 родин⁶⁷. 1704-м роком колонізація ключа не завершилась, на що вказує те, що два села його - Цапівці і Григорівці, - як і в 1700 р., були безлюдні, а в кожному з трьох згаданих сіл було по осадчому. Досить густо, як на умови 1708 р., населені Королівський ключ (у містечку Королівці і п'яти селах налічувалось 334 родини підданих) і Ланівецьке староство (у містечку Ланівцях і трьох селах 238 дворів). Колонізація Ланівецького староства тривала і далі: за інвентарем 1737 р., у чотирьох поселеннях його, згаданих

⁶³ БАНД., ф. Бурштиноського замку, спр. 85 (акти Студениці).

⁶⁴ ЦІАК, ф. 49, оп. 1, спр. 2315, арк. 22-24; спр. 2635, арк. 6-8; опр. 2888, арк. 1-6.

⁶⁵ Там же, ф. 256, оп. 1, спр. 977, арк. 1-20, 24-29, 36-39.

⁶⁶ ДІАЛ, ф. 17, акт. кн. 146, стор. 651-652.

⁶⁷ АУЗР, ч. VI, т. 2. К., 1870, стор. 8-12.

в інвентарі 1708 р., було 618 дворів, причому жоден з них не сидів на слободі⁶⁸.

У 20-х роках продовжувало залюднюватися Червоногородське староство: тут у п'яти порівнюваних поселеннях 1721 р. було 270 господарств, а 1724 р. - 319; з них на слободі - відповідно 23 і 41 господарство, причому на слободі в 1723 р. - 34⁶⁹.

Звенигородське староство, що над Дністром, заселялось ще в 30-х роках ХУІІІ ст. Після складання інвентаря 1739 р. староста Богушов звертався до губернатора Звенигородського староства як можна більше осадити в маєтку людей, обіцяючи їм слободи⁷⁰.

Перед 1746 р. завершилось заселення Борщівського і Улашковецького ключів: за інвентарем цього року, у двох містечках і п'ятих селах із 682 господарств жодне не сиділо на слободі⁷¹.

Таким чином, на кінець першої половини ХУІІІ ст. колонізація Подільського воеводства в цілому закінчилась. Підставою для такого твердження є факт повної або майже повної відсутності в інвентарях маєтків 40-50-х років відомостей про наявність слободян. У ході заселення виникло багато поселень, назви яких не подаються документами першої половини ХУІІІ ст. Основний етап колонізації Поділля припадає на 1700-1720-ті роки.

Колонізація Поділля мала народний характер. Основна заслуга в заселенні воеводства належить українським народним масам. Прибувало також населення з Польщі, Білорусії, Молдавії тощо.

Велике значення в колонізації Поділля відіграли слободи, особливо на початковому етапі.

Заселення воеводства було довготривалим і складним процесом. На його хід впливали різні чинники, головним чином соціального характеру.

Повільний і складний характер колонізації наклав свій глибокий відбиток на соціально-економічні відносини в Подільському воеводстві.

⁶⁸ АРКЖК. Archiwum podhorcekie, N 21; т а м ж е, Inwentarz starostwa łanowieckiego... 1737 anni.

⁶⁹ БАНД, ф.Бурштинського замку, спр.96. Акти Червоногородського староства, арк.1-4, 28-31.

⁷⁰ Т а м ж е, спр.137, фасп.182, арк.131, 316-319, 322-325, 394-397, 411-414.

⁷¹ ЦДІАЛ, ф.181, оп.1,спр.2635, арк.27,30,32-39.

ФОРТЕЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ

Спорудження в 30-х роках XVI ст. на Україні системи укріплень так званої Української лінії до певної міри продовжувало ту фортифікаційно-оборонну діяльність, яка провадилась в Російській державі протягом кількох століть. Необхідність створення нового оборонного рубежу виникла в той час у зв'язку з заселенням Слобідської України, внаслідок чого Білгородська лінія (так звана Білгородська "черта") втратила своє значення прикордонної смуги.

Ще на початку 80-х років XVII ст. російським урядом перед-зачалося спорудження на Україні нової укріпленої лінії, основний напрямок якої, за попереднім проектом, пролягав по річках Берестовій та Орелі (вздовж річки Коломака до впадіння її в Ворсклу, і по іншій лінії – від Водолазького рівачка до гирла річки Берестовенька, а далі по р. Берестовій до р. Орелі і по Орелі до містечка Нехворощі), тобто він збігався з напрямком майбутньої Української лінії¹. Цей проект, що являв собою подальший розвиток укріплень Білгородської лінії, не було втілено в життя. Проти нього енергійно виступав український гетьман Самойлович. А втім, проблема захисту міст, що виникли південніше Білгородської лінії, ставала дедалі злободеннішою. Тому гетьманський уряд і російське військове командування спочатку обмежувалися спорудженням окремих невеликих фортифікаційних комплексів, які за давньою традицією являли собою безперервний вал з ровом та фортецею і оточували окремі міста або систему міст. Проте, в інтервалах між цими невеликими укріпленими лініями пробиралися татарські загони. Тому до думки про створення суцільної фортифікаційно-оборонної системи для захисту України від татарських нападів поверталися в урядових колах ще за період царювання Петра I. І потім вона не сходила з порядку денного про-

¹ Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887, стор. 296.

тягом трьох десятиріч. Відомий, наприклад, проект фельдмаршала Мініха 1729 р. про створення системи нових фортець та поновлення давніх у межах Білгородської лінії, Слобідської та Лівобережної України. Після створення Української лінії Мініх висував проєкт про її продовження. Однак, як гадав Д.І.Багалій, автором проєкту, за яким спорудили Українську лінію, був генерал Вейсбах. Він був на той час головним помандиром Українського корпусу².

Відомо, що Вейсбах 1730 р. подав до уряду проєкт про зміцнення південних кордонів. Слідом за цим Військова колегія 25 травня 1730 р. доручила генералу фортифікації Дебрєні вивчити місцевість між річками Ореллю та Сіверським Дінцем з метою побудувати там укріплену лінію на захист цієї частини України і південних російських земель³.

Українська лінія мала загальну довжину 285 км і пролягала на кордонах Полтавського та Харківського полків від Дніпра при впадінні в нього річки Орелі до р.Сіверського Дінця, вздовж річок Орелі та її приток Берестової і Береки, притоки Сіверського Дінця. Ці річки своїми водами прикривали лінію на значному її відтинку. Таким чином, Українська лінія пролягала по рівнинній місцевості, яку перетинало безліч річок та струмків, що протікали в неглибоких ярах⁴. У болотяних та лісистих місцях, де ворогу було важко пробиратися, валу і рову не робили. В місцевостях, де пролягали звичні для татарів дороги та перелази, закладали редуті і фельдшанці, а в гаях – засіки. Поза лінією встановлювалися маяки і будки, на яких містилася спеціальна варта⁵. По всій лінії було налагоджено комунікації та мости.

Українська лінія являла собою суцільний високий вал і широкій та глибокий рів реданного окреслення⁶. Редани в окремих місцях замінювали лонетами – укріпленнями, які в багатьох випадках були зімкнені з тилового боку і являли собою опорні пункти

² Д.И. Багалей. Вказ.праця, стор.297-298.

³ Ф. Лакозовский. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч.III, СПб., 1865, стор.68.

⁴ Там же, стор.69.

⁵ Там же, стор.71-72.

⁶ Редани – укріплення, які мали тільки дві сторони, що сходилися під гострим кутом у полі.

типу малих бастионів. Лінія валу мала ламані окреслення, оскільки з огляду на річки, струмки та яри доводилося раз у раз відступати від прямолінійного напрямку. На окремих відтинках валу були встановлені палісади, прорізані амбразури, наслані платформи для гармат. Лінія мала 16 фортець і 49 редутів-невеликих, окремо збудованих укріплень, зімкнутих у вигляді багатокутника, які розміщувалися на різних відстанях один від одного. У тих випадках, коли містечка опинялися поза лінією, їх перенесли вглиб її. Прилеглі до лінії села обносилися двома рядами тинів, засіяних землею.

Українська лінія починалася фортецею, що містилася на Сіверському Дінці при гирлі Сухої Беречки і називалася спочатку Донецькою. Згодом, коли 1738 р. всі фортеці лінії набули нових назв, Донецька почала називатися фортецею св.Петра. За нею йшли такі фортеці (первісні назви подаються в дужках): Тамбовська (Бузова) при Бузовому плеої; св.Михайла (Кисіль) при р.Кисіль; Слобідська (Лузова) при р.Лузовій; св. Олексія (Берецька) при верхів'ї р.Береки; Єфремівська (Троїцька) при Трійчатих байраках; св.Параскеви при Єсенових байраках; св.Іоанна; Орловська (Дев'ята) між фортецями Параскеви та Іоанна; Білевська (Десята) при Пархомих байраках; св.Федора (Крутояцька) на р.Орелі; Козловська (Дриїцька); Ряжська (Нехворощанська) при р.Орелі поблизу м.Маячки; Васильївська (Маячківська) при містечку Маячки; Борисоглібська (П'ята) поблизу Наричанки; Лівенська (Шоста) при гирлі р.Очіпа.

Серед редутів найбільшими були редути: св.Петра, Донський, Тамбовський, св.Михайла, Слобідський, св.Олексія, Єфремівський, св.Параскеви, Орловський, св.Іоанна, Білевський, св.Федора, Козловський, Литинський, Шедегський, Борисоглібський, Христовський.

Фортеці Української лінії, розташовані одна від одної на відстані 20-30 верств, за винятком двох - Борисоглібської і Лівенської, - складалися з бастионних чотирикутників, які поза лінією були обнесені полісадом, що пролягав по рову. В середині кожної фортеці містилися казарми, пороховий льох, провіантний магазин, цейхгауз і криниця. Фортечні слободи обводилися невеликим земляним валом або надобами. Редути, що були поза лінією, також

обносили палями (полісадом). За лінією містилася певна кількість блокгаузів, які були приміщеннями для військ і виконували роль додаткових опорних пунктів, насамперед для захисту виходів, що сполучали лінію з полем. Блокгаузи являли собою укріплені дерев'яно-земляні або кам'яні будови, розраховані на кругову оборону. Ряд блокгаузів складався з двох ярусів, з яких горішній використовували для рушничної оборони⁷. Українська лінія мала на озброєнні 180 гармат, 30 мортир і гаубиць⁸. З фортець і редутів виставлялися чоти, між котрими курсували роз'їзди.

Українську лінію будували протягом 1731-1733 рр. Інструкцій, що визначала принципи її спорудження в цілому і в деталях, було створено лише 1732 р. Проте і в подальшому роботи на лінії провадилися безперервно. Весь час відчувалася необхідність ремонту фортець, редутів і реданів, поглиблення ровів та обкладання їх дерном тощо. Справа ускладнювалася тим, що ґрунт здебільшого для земляних укріплень був непридатний. Вивершені насипи в деяких місцях доходили незабаром до напівзруйнованого стану⁹. Крім робіт, безпосередньо пов'язаних з Українською лінією, доводилося будувати греблі на болотах, прокладати широку дорогу вздовж лінії для проходу війська, робити переходи через рови і яри. Керувала будівництвом лінії Військова колегія. Оскільки лінія споруджувалася у несприятливих умовах, посилювалися татарські набіги, то царські укази раз у раз вимагали прискорення темпів будівництва і створення в першу чергу редутів у тих місцях, яким загрожувала небезпека, якщо навіть лінію там ще не було споруджено. Але постійні татарські набіги гальмували темпи будівництва. Внаслідок цього в процесі створення лінії при відсутності систем порушувалася послідовність, будівництво провадилося хаотично, без точних інструкцій. Працювати доводилося на великій території, що вимагало значної кількості кваліфікованої робочої сили та досвідчених інженерів, яких в Росії тоді не було. Процес будівництва провадився недосконалими методами, нерационально, по-хижацькому витрачалася людська праця. Внаслідок цього, незважаючи на величезні людські та матеріальні ресурси, що марно витрачалися на спорудження та догляд за Українською лінією, вона завжди перебувала в поганому стані.

⁷ ЦДІА УРСР, ф.51, оп.3, спр.4364, арк.6.

⁸ Ф. Д а с к о в с к и й. Вказ.праця, стор.72,73,78.

⁹ Т а м ж е.

Українська лінія по-справжньому не була закінчена ще й у 40-х роках XVIII ст. В указі Військової колегії 1743 р. генералові Дебреньї зауважувалося, що лінія прийшла "у надто поганий стан"¹⁰. Спеціально робітників на лінію перестали присилати, на полегодженні її використовувалися охоронні війська.

Головним постачальником робочої сили, інструменту та будматеріалів на Українську лінію, як під час, так і після її будівництва, були селяни-кріпаки та рядові козаки Лівобережної і Слобідської України. Українське козацтво відбувало іноді тут військову службу.

Незважаючи на величезні людські та матеріальні ресурси, затрачені на будівництво Української лінії, вона майже не виправдовувала свого призначення. Це було наслідком не специфічних якостей самої лінії, а того рівня фортифікаційної справи і загальних принципів оборонного будівництва, які існували на той час у Росії. За своїми основними принципами спорудження прикордонні російські лінії залишалися незмінними протягом кількох століть. Як правило, вони являли собою суцільну огорожу, землю або дерев'яну, підкріплену опорними пунктами, що їх у давнину називали городками, а згодом - кріпостями, фельдшанцями, редутами та форпостами. Українська лінія з цього боку була класичним взірцем¹¹. Велика довжина суцільної лінії укріплень вимагала значної кількості військ і робочої сили для пильнування та підтримання лінії в належному стані, не кажучи вже про саме спорудження, яке поглинало незліченні матеріальні ресурси і людські резерви.

Тим часом ця величезна довжина лінії не забезпечувала оборони кордонів, вона не могла бути надійною запорукою безпеки від ворожих вторгнень, особливо у тих місцях, де було мало війська. Тим більше, що останні у багатьох випадках концентрувалися виключно на найважливіших опорних пунктах, насамперед у фортецях.

Татарські орди під час набігів, в яких несподіваність і швидкість дій вирішувала успіх, прагнули прорватися між опор-

¹⁰ Ф. Ласковський. Вказ.праця, стор.77.

¹¹ Там же, стор.64.

ними пунктами. Для тактики і стратегії татарського війська взагалі було характерним бажання уникнути прямої атаки фортеці. Таким чином, нехтування цією особливістю татарської тактики при спорудженні Української лінії значною мірою і визначало наперед найістотніший її недолік, і, власне, невідповідність овоєму призначенню.

Протягом усього періоду існування Української лінії навіть під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., коли на лінії було розміщено більшість військ і багато чого робилося з метою підвищення її обороноздатності, татарські осли, обходячи фортеці, нерідко проривалися через неї, спустошуючи і грабуючи саме ту територію, яку ця лінія мала прикривати.

У період війни 1735–1739 рр. особливо виявилася інша негативна риса Української лінії – велика її відстань від основного театру війни, зокрема від Перекопу і Криму. Ця величезна фортифікаційна споруда не забезпечувала комунікацій російській армії, що діяла проти Кримського ханства. На шляху свого просування в Крим вона змушена була закладати з цією метою численні тимчасові укріплення. Отже, побудована за застарілими фортифікаційними принципами, вже у першій половині XVIII ст. Українська лінія значною мірою стала анахронізмом¹². Але царизм намагався використати її для своєї внутрішньої політики, зокрема для наступу на Запорізьку Січ. Лінія перетинала "вольності Війська Запорізького", перешкоджала втечам на Запоріжжя і вільному переходу запорожців на Слобідську і Лівобережну Україну¹³.

¹² Слід зауважити, що багато істориків, які писали про Українську лінію, негативно оцінювали її значення в обороні України. Див.: Т. К и т ч е н к о. Об Украинской линии. – "Черниговские губернские ведомости", 1850, № 14, 15, 16; Описание бывшей Украинской линии от начала учреждения прошедшего столетия до положения ея в 1821 г. – "Харьковские губернские ведомости", 1868, № 10; П. Г о л о в и н с к и й. Слободские казацьки полки. СПб., 1854; В. А л ь б о в с к и й. История Харьковского слободского казацького полка (1651–1765). Харьков, 1895; Д.И. Б а г а л е й. Вказ. праця, стор. 327–334, 340–341.

¹³ В.О. Г о л о б у ц ь к и й. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1711–1735). К., 1961, стор. 70.

У 60-х роках ХУІІІ ст. П.О.Рум'янцев реорганізував систему оборони Української лінії. Так, 1764 р. певна частина ландміліцьких полків з неї було переселено на укріплену лінію, що будувалася від гирла р.Самари до гирла р.Лугані¹⁴. Саму Українську лінію Румянцев займав лише частиною війська. У глибині, за лінією, він розташував три могутні рухливі загоны, які призначалися для знищення ворожих сил у разі їх прориву. Таким чином, Румянцев спробував покращити нераціональну систему оборони лінії відповідно до тогочасного рівня розвитку військового мистецтва.

Українська лінія остаточно втрачає значення в 1770 р. після спорудження на 175-180 км південніше її так званої Дніпровської лінії (гирло р.Московки - нижня течія р.Берди), що пролягала по кордону, визначеному Білгородським миром 1742 р. Фортеці Української лінії поступово перетворилися на слободи, за винятком фортеці Білевської, на базі якої виникло місто Костянтіноград.

З самого початку будівництва до поняття "Українська лінія" входили не лише власне укріплені вал з його фортецями, редутами і реданами, а й слободи, які переросли згодом на великі населені пункти з досить численним населенням.

Заселення Української лінії інтенсивно продовжувалося весь час. Не пройшло і 15 років після побудови Української лінії, як вже навколо неї виникли поселення, і вона втратила своє прикордонне значення. Селилися по річках Сухий Торезь, Гола Долина, Бессарабина і вздовж правого берега Донця від Святогорського монастиря, вниз до хутора Корсунова і нижче до р.Дальня Пелицька та по обох річках Біленьких¹⁵.

І хоч Українська лінія в цей час вже не мала ніякого воєнно-стратегічного значення, вона об'єднувала навколо себе поселення. Ще в першій чверті ХІХ ст. Українською лінією називали певну територію, частини якої входили до різних адміністративних одиниць (повіта, губернії).

У 1821 р. до складу її входило 17 фортець, три міста - Ізюм, Зміїв, Костянтіноград, 25 казенних волостей - Водолазькая, Зміїв-

¹⁴ Полное собрание законов, т.ХІІ. СПб., № 9533.

¹⁵ Ф. Л а с к о в с к и й. Вказ.праця, стор.701-703.

оцька, Парановська, Староохочанська, Шебелинська, Лиманська, Мілованська, Протопопівська, Петрівська, Савинська, Ізюмська, Царборисівська, Малокоминівська, Барвінківська стінка та ін., а також п'ять волостей у Костантиноградському повіті, три - у Кобиляцькому, три - Новомосковському. В цих волостях було шість містечок, 59 слобід, 18 сіл, 212 хутора¹⁶.

Отже, спорудження Української лінії проводилося з метою захисту південних кордонів України від татарських нападів. Однак ця оборонна система, побудована за принципами, які вже не відповідали вимогам тодішнього рівня розвитку фортифікації, виявилася значною мірою не придатною для оборони краю. Царський уряд намагався використати лінію для наступу на Запорізьку Січ, а також перешкодити українським і російським селянам-кріпакам тікати на Запоріжжя. Хоч, безперечно, Українська лінія відіграла свою роль в заселенні земель, що знаходилися південніше її фортець.

И.В.Шубинський

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РУКОПИСИ ДЕ ЛА ФЛІЗА ПРО УКРАЇНУ

За півстоліття існування Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР зібрано понад 270 тис. манускриптів, що охоплюють період від найдавніших часів до наших днів, як унікальних першоджерел, так і списків.

У них відбивається процес історичного розвитку українського, російського та інших народів нашої Батьківщини. Відділ став відомою культурною і науковою скарбницею Української республіки. Це одне з найбільших рукописних сховищ не лише на Україні, а й в Радянському Союзі.

Значне місце у фондах Відділу посідають рукописи з історії та історичної географії України, що характеризують процес заселення території, економічний розвиток, зв'язки з іншими народами, визначні політичні та культурні події.

Серед цих численних матеріалів на особливу увагу своєю науковою цінністю заслуговують альбоми де ла Фліза, основний зміст

¹⁶ Д.И. Багалея, Вказ.праця, стор.325.

яких стосується історичної географії та картографії України.

Шість рукописних альбомів, виготовлених власноручно доктором медицини де ла Флізом складаються з оригінальних малюнків з пояснювальними текстами, написаними паралельно російською й французькою мовами.

Біографічних відомостей про автора цих альбомів у науковій літературі дуже мало, тому необхідно більш докладно зупинитись на них.

За походженням де ла Фліз француз. Йому було присвоєно звання доктора медицини в 20 років. Під час війни 1812 р. він служив в імператорській гвардії французької армії. При відступі наполеонівських військ з Росії, де ла Фліз був поранений під Смоленськом і захоплений в полон. Йому надали медичну допомогу і російські драгуни відправили його в тил. Ця обставина врятувала де ла Флізу життя і була, можливо, причиною того, що він назавжди залишився в Росії.

Де ла Фліз спочатку працював лікарем у місті Мглині Чернігівської губернії (Мглинський повіт межував з Орловською і Смоленською губерніями) у предводителя дворянства Скоропи, а потім був запрошений на службу до генерал-лейтенанта В.Будовича, дочка якого Катерина була одружена з відомим культурним діячем на Подлящині Григорієм Галаганом – близьким знайомим Тараса Шевченка.

Через деякий час де ла Фліз залишив Будовича. Він став членом Московської медико-хірургічної академії, членом Віленського та Київського медичного товариств, дійсним членом комісії для опису Київського учбового округу при Київському університеті. Він був також старшим лікарем Київського округу державних маєтностей.

Де ла Фліз захопився чудовим краєм, назвав Україну своєю другим батьківщиною. До кінця свого життя він невтомно вивчав її особливо територію Київської губернії. Внаслідок його праці й з'явилися альбоми, що вміщують надзвичайно багато цікавих історико-географічних матеріалів. Де ла Фліз написав також щоденник, частині якого 1912 р. (до сторіччя Вітчизняної війни), московське видавництво "Образование" присвятило цілий том свого

видання "Русская быль". До цього тома увійшли матеріали щоденника, який де ла Фліз писав з 18 липня 1812 по 5 липня 1814 р. - день коли планувалося почати відправку французьких полонених з Росії після підписання мирного договору. В надрукованій частині щоденника є відомості про міста, детальний опис боїв, пожежі Москви та бідкування французької армії під час відступу в Москву.

По-різному склалася доля декафлізових альбомів.

Перший із них¹ належав українському історикові О.М.Лазаревському, який подарував його бібліотеці Київського університету, де реліквія зберігалася до 1928 р., коли вона була передана до Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії Наук РСР (тепер Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР). Це фоліант розміром 39х35 см, на 1245 сторінках, в картонній оправі, обтягнутій шкірою. Ось його повна назва: "Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа с изображением некоторых произведений из царства растительного и животного с приложением статистики всякого селения, с видами, онытими с натурн, изображением крестьянских костюмов и географической карты Киевского округа, составленное доктором де ла Флиз. 1854 г."

На титульному аркуші альбома - епіграф із Жан-Жака Руссо: "Если невозможно, чтобы люди все были счастливы, надо стараться околько возможно уменьшить число несчастных". Далі йде передмова, в якій дізнаємося, що для своєї роботи автор не шкодував ані праці, ані часу, ані коштів. Він хотів обов'язково бачити все на власні очі й глузував із тих, хто опишував цілі країни, не виходячи з свого кабінету.

Кілька разів об'їжджав де ла Фліз села Київської губернії, де робив записи і зарисовки акварельними фарбами з натурн всього того, що, на його думку, впливає на здоров'я людей. Описав села, які належали монастирям та були секуляризовані Катериною II. Хоч зарисовки не відзначаються художністю, але виконані окрупильовно.

Багатим є зміст альбома. Це - статистичні відомості про склад і кількість населення Києва та його околиць, опис багатощої

¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі - ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, фонд УШ, 187.

флори та фауни, характеристика клімату, ландшафту, ґрунтів, річок, ставків, озер, спостереження над ендемічними та епідемічними хворобами, матеріали народної медицини, оджілляництва і шовківництва.

Цікаві й матеріали про наявність корисних копалин (покладів залізної руди, крейди, саморідного бурштину, граніту), розташування плавильних, цегляних та окляних заводів, відомості про села, де виготовляють сільськогосподарський реманент, про археологічні розкопки, дані про адміністративний поділ Київської губернії на 1854 р. та відомості про кількість державних селян, які належали Київському окружному правлінню державних маєтностей. Ще більш цінна докладна статистика десятків сіл в численними акварельними малюнками селянського одягу, домашніх і диких тварин, лікарських рослин, риб, птахів, плазунів. Крім того, в альбомі вміщено 179 зарисовок Києва, а також міст і сіл губернії. Це краєвиди Звіринець з Києво-Печерською лаврою, Видубецького монастиря, Нижньої Либеді-Деміївки та навколишніх сіл - Машоловки, Боярка, Будаївка, Борщагівка, Хотова, Пирогова та ін.

Після 493 сторінки в альбом вставлена рукописна багатокольорова географічна карта частини Київської губернії в масштабі в одному англійському дюймі - 10 верст, намальована власноручно де ла Флізом і наклеєна на тканину 41,5 x 43 см.

Автор назвав карту так: "Карта части Киевской губернии с показанием на оной Киевского округа государственных имуществ и сельских обществ, начертанная де ла Флизом".

Карта охоплює територію від Києва на Захід до Видубора на кордоні Волинської губернії, на Північ - до поселення Мошов та на Південь - до селища Квефівка.

Умовні знаки показують місцезнаходження окружних і сільських управлінь та громад, повітових міст, сіл, містечок, поштових доріг.

Другий альбом² на 154 сторінки теж написаний 1854 р. паралельно на російській і французькій мовах. Назва його - "Етногра-

² ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф.1, 49667.

фические описания крестьян Киевской губернии, а в особенности состоящих в государственных имуществях и разные исторические памятники древности и рисунки".

Тут подано статті про рельєф місцевості, мову, звичаї, народні легенди, повідомлення про старі церкви, монастирі та різні пам'ятки, знайдені в них, плани та описи селянських будівель, одягу, їжі; короткий розрахунок життєвих коштів селянської сім'ї, головні заняття селян; опис історичних документів 1667 р., знайдених в скитівській церкві Васильківського повіту; короткі дані про сел. Білогородку, відомості про Вишгород тощо.

Крім тексту, в альбомі вміщено 85 малюнків стародавніх пам'яток - двох білогородських дзвонів з давніми написами, ікон, зброї, бронзових хрестів, викопаних із землі в Київській губернії, портрет гетьмана Богдана Хмельницького та малюнок церкви, що він збудував у Суботові поблизу Чигирина; портрет козака Мамаєв та малюнок мамаєвого дуба; герб Київського полковника Костянтина Мокієвського з віршами і малюнок стяга Домантовської сотні, Петра Яковлевського полку з датою 30 вересня 1762 р. знайденого в селі Мошнах.

Цікава історія цього альбому. Після смерті де ла Фліза альбом потрапив до колекції відомого вченого Євгена Болховітінова, яка зберігалась у Церковно-археологічному музеї Київської духовної академії. Згодом цей рукопис потрапив до Києво-Печерської лаври, про що свідчить кругла печатка. І раптом реліквія зникла. Довгі роки ніхто не знав про її долю. Тільки після Великої Вітчизняної війни Дмитро Красицький випадково виявив альбом в одному з сіл тодішньої Кам'янець-Подільської області й 1954 р. передав його до Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР.

Третій альбом³ набагато менший від попередніх (69 сторінок), він обтягнений ситцем з візерунками. Цей альбом належав О.М. Лазаревському, про що дізнаємося з екслібрису на обкладинці - "Библиотека университета св.Владимира. Отдел А.М.Лазаревского". На альбомі написано титоненням: "Рисунки де ла Флиза". Це акварельні копії портретів Богдана Хмельницького, що зберігалися у Медведівському монастирі Чигиринського повіту, малюнки самого монастиря,

³ ЦНБ УРСР, відділ рукописів, ф.1, 54 672.

Суботівської церкви, прикрас та цінностей, знайдених на березі Дніпра 1847 р., портрети жінок, картини весілля у Васильківському повіті, а також 64 акварельні зарисовки сіл і хуторів, зокрема Ямпіля, Новоселиці, Лісок, Вітрівки, Трушівки, Вербівців, Вересків.

Четвертай альбом де ла Фліва, на оправі якого витиснено одне слово "Костюми", потрапив до Відділу рукописів разом із великим архівом бібліофіла Олексія Попільницького. Це лише частина рукопису великого формату (42 x 55 см), у дерматинній оправі, що складається з п'яти аркушів - оригінальних малюнків українських костюмів. Повна назва альбома така: "Костюми крестьян государственных имуществ, рисованные с натуры на месте, объезжая все селения округов Киевского, Сквирского и Черкасского, 1851". На обкладинці О.Попільницький записав, що цей рукопис експонувався на археологічному з'їзді 1897 р. і що він придбав його випадково у букаїніста в Петербурзі. А ось слова на титульному аркуші: "Величайшая редкость. (Unicum)". Можливо, що альбом належав Етнографічному відділу державного музею, і саме цим рукописом користувався Ф.Волков (Ф.Вовк) для статті - "Этнографические особенности украинского народа, IX. Одежда",⁴ який зазначив, що в акварельних малюнках де ла Фліва, які зберігалися в Етнографічному відділі державного музею в Петрограді, він знайшов цікавий матеріал для історії українського костюма.

Акварельні малюнки на цих п'яти аркушах знайомлять нас з народними костюмами мешканців Фастова, Василькова, Трипілля, Глевахи, Димера (Київський округ), Дажнівки, Худяків, Вергунів, Білозір'я (Черкаський округ), Катеринополя, Стебного, Орківки, Багачівки (Звенигородський повіт) тощо.

П'ятий альбом⁵ на IV+66+1 нумерованих сторінках, у картонній оправі з приклеєним екслібрисом та овальними печатками Київського університету, так написаний паралельно російською й французькою мовами в Києві та позначений 1857-м роком. Автор назвав цей альбом так: "Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа, составленное доктором медицины

⁴ У книзі "Український народ в його прошлом и настоящем", т.П. Пр., 1916, 707 стор.

⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф.Уш, 188.

де ла Фізе, імператорської Московської медико-хірургічної Академії медико-хірургом, членом імператорського медичного Віденського і Київського товариства, дійсним членом комісії для описання губернії Київського навчального округу. Состоячий при Київських державних маєтках старшим лікарем, надвірним радником".

Альбом складається з двох частин.

Перша частина присвячена природним умовам і ресурсам Київщини. Спочатку автор дає відомості про місцезнаходження округу, простір і розподіл державних маєтків Київського округу. Він докладно описує рельєф місцевості, а далі води, ставки, ліси, ґрунти, степи, сади, городи, корисні копалини, клімат, лікарські та отруйні рослини, гриби їстівні та отруйні, тварин, комах, птахів, рибу та ін.

Друга частина рукопису містить статистику державних селян, чоловічої та жіночої статі, за дев'ятим переписом 1850 р., підпорядкованих Київському окружному управлінню державних маєтностей (Київського, Радомишльського і Васильківського повітів). Детально описані житлові та побутові умови селян, одяг, взуття, їжа, їхні заняття, поширені хвороби в цих місцевостях та причини їх виникнення, опособи народного лікування, ступінь смертності тощо.

Нарешті, про останню працю де ла Фліза, що зберігається у Відділі рукописів⁶, назва якої написана на французькій мові: "dictionnaire de la plupart des gens que j'ai vus ou connus en Europe, pendant ce siècle, dans les diverses classes des sociétés avec des notices" — "Словник більшості осіб, яких я бачив і знав в Європі в цьому столітті в різних верствах, з примітками" (Переклад наш. — М. Ш.), що написана де ла Флізом у Ніжині 1861 р. Це назва скоріше не словника, а записної книжки, в якій в алфавітному порядку перераховується більше трьох тисяч знайомих де ла Фліза із зазначенням коротких відомостей про них. Тут знаходимо імена першого ректора Київського університету М. О. Максимовича, відомого

⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. І, 728.°

мого російського хірурга і педагога М.І.Широкова та ін. Окремих особам присвячено докладні біографічні нариси.

Треба відзначити, що це не всі альбоми, виготовлені де ла Флізом на Україні. Крім названих вище шести пам'яток, він залишив принаймні, ще три рукописи відомі у літературі, що зберігалися в музеї Українських старожитностей В.В.Тарновського в Чернігові, який був відкритий 1902 р., а 1925 р. ці альбоми були передані до Чернігівського державного історичного музею.

Нижче подаємо опис цих рукописів⁷.

Перший являє собою великий том на 1195 сторінок з паралельним текстом на російській і французькій мовах з численними малюнками і географічною картою. Альбом має таку назву: "Медико-топографическое описание или медицинская география государственных имуществ Киевского округа с приложением географической карты Киевской губернии..., с изображениями некоторых туземных произведений из царства растительного и животного ..., с присовокуплением возможно подробной статистики всякого селения с его видами, снятыми с натуры, с изображением крестьянских костюмов всякого общества, а также с рисунками древностей, старинных монет и копиями или facsimile исторических документов, собранных издателем в этом округе. Изданное доктором де ла Флизе..., состоящим при Киевских государственных имуществях врачом. Мала Чернявка, Сквиарского уезда. 1848. Description medico-topographique ou Geographie medicale des domaines imperiaux du cercle de Kiev etc".

Другий альбом має 321 сторінку, текст також написаний паралельно на російській та французькій мовах з картою і малюнками його назва така: "Медико-топографическое описание или физическо-медицинская география Государственных имуществ Сквиарского округа, Киевской губернии с приложением карты..., с присовокуплением статистики всякого селения с его видами, снятыми с натуры, с изображением крестьянских костюмов всякого общества, изданное доктором де ла Флизе... М. Чернявка. 1849".

⁷ Б.Д. Гринченко. Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновского, т.П. Чернигов, 1900, 368 стор., № 940-942.

Третій альбом на 17 піваркушах з малюнками і поясненням називається: "Некоторые древности, собранные в уездах Черкасском и Чигиринском Киевской губернии, доктором медицины де ла Флизе, врачом Государственных имуществ. 1849".

Отже, незважаючи на те, що альбоми де ла Фліза виготовлені майже 120 років тому, вони не втратили своєї наукової вартості. Вони містять багато цінного матеріалу з історичної географії України середини XIX ст.

Ю.П.Лавров

РОЗМІЩЕННЯ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНІ У 70-90-х РОКАХ XIX ст.

Перша спроба організації на Україні металургійного виробництва з використанням мінерального палива була зроблена ще в кінці XVIII ст. Найвні на той час відомості про корисні копалини Півдня Росії, а також проведені в 90-х роках XVIII ст. проф. Левонідовим і чиновниками Гірничого департаменту Аврамовим і Гаскойном успішні дослідження, в результаті яких були відкриті нові родовища кам'яного вугілля й залізних руд у с.Білому на р.Білій, в с.Привольному, на правому боці Північного Дінця, в Лисичому байраці і в інших місцях підтвердили можливість існування на Півдні України металургійного заводу, який би працював не на деревесному, а на мінеральному паливі.

Виданий 14 листопада 1795 р. урядовий указ зобов'язав чиновника Гірничого департаменту Гаскойна побудувати в Слоб'янсько-сербському повіті при злитті річок Білої і Ольхової металургійний завод. Нове підприємство повинно було бути обладнане всіма необхідними машинами й механізмами для безперервної роботи по виготовленню для чорноморських флотів і південних укріплень усіх необхідних чавунних виробів¹. Крім керівництва виплавкою металу, Гаскойн як директор заводу повинен був проводити дослідження нових родовищ кам'яного вугілля.

Побудований у 1799 р. завод став називатись Луганським. Для першої дослідної плавки, яка закінчилась невдало, були використані

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. XXIII (1789-1795 гг.). СПб., 1800, стор. 815.

залізні руди, відкриті поблизу с.Городище, і ляличанське кам'яне вугілля. Наступні досліди по виготовленню чавуну на Луганському заводі також закінчились невдачею. Інженер Нілуо, який керував заводом піоля Гаскойна, вже не вірив у можливість виготовлення чавуну з місцевих матеріалів і домогся від уряду дозволу на придбання уральського чавуну для виконання замовлень воєнного відомства. З цього часу Луганський завод стає виключно переробним підприємством, хоч дослідні плавки місцевих руд на вугіллі і коксі з незначними перервами продовжувались на ньому всю першу половину і навіть у 60-70-ті роки XIX ст.

Невдача, що спіткала доменне виробництво на Луганському казенному заводі, не вупинила дальших спроб вирішення металургійної проблеми Південної України. У 1837 р., після відкриття на Таманському півострові значних родовищ залізної руди, поблизу Керчі за наказом царського уряду був побудований казенний металургійний завод, роботою якого керував інженер О.Ф.Мевіус. Однак виплавлений на заводі чавун надто дорого коштував і був мало придатний для дальшої обробки². Під час Кримської війни 1853-1856 рр. Керченський завод був зовсім зруйнований англо-французькою ескадрою і більше не відбудовувався.

На початку 60-х років XIX ст. недалеко від Луганського заводу було відкрито родовище залізної руди, в якій містилося від 31 до 49% металевого заліза. Для використання цього родовища у 1858 р. на р.Садки поблизу с.Корсунь в Бахмутському повіті Катеринославської губернії почали будувати казенний металургійний завод³. Тут же були закладені вугільні шахти і відкрито дев'ять нових родовищ бурих залізників. 1861 р. будівництво заводу, названого Петровським, майже завершилось і 1862 р. на ньому розпочались дослідні плавки. Виплавлений чавун виявився непридатним для переробки на інші види металургійної продукції і завод незабаром був закритий⁴. Таким чином, на кінець дореформенного періоду на Україні діяв лише один Луганський завод, до якого входили ливарний, ковальсько-котельний, олюсарно-токарний і столярний цехи⁵.

² П.И. Ф о м и н. Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. I. Харьков, 1915, стор. 409.

³ "Южно-русский горный листок", 1880, № 2, стор. I.

⁴ Т а м ж е, стор. 18.

⁵ В. П а в л о в и ч. Материалы для географии и статистики

Зневірившись у можливості будівництва на Півдні України казенних залізобудівних підприємств, царський уряд став на шлях роздачі концесій на будівництво металургійних заводів приватним особам. Одним з перших концесію для будівництва на півдні України рейкового заводу одержав у 1866 р. С.Кочусей. Не маючи власних коштів, необхідних для будівництва заводу і безуспішно витративши більше двох років на створення акціонерного товариства, С.Кочусей у 1868 р. продав свою концесію великобританському підданому Дж.Оу, який досить швидко створив акціонерне товариство. У квітні 1869 р. товариство було затверджене російським урядом і отримало назву "Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізобудівного і рейкового виробництва з обмеженою відповідальністю".

З самого початку заснування Новоросійського товариства царський уряд всіляко оприяв йому. Для забезпечення майбутнього заводу достатньою кількістю вугілля і руд Оу виділили в Бахмутському повіті, де були розташовані найкращі в Донбасі родовища коксового вугілля, відібрану у місцевих селян ділянку землі в 500 десятин і видали повичку 500 тис.крб. Водночас Новоросійське товариство отримало від уряду замовлення на виготовлення рейок і оскріплення залізних рейок - з вересня 1873 р.

Виплавка заліза на Казівському заводі почалась навесні 1871 р., однак незабаром завод зупинили для ремонту доменних печей. Регулярне виробництво металу завод почав з січня 1873 р., а виготовлення залізних рейок - з вересня 1873 р.

Одночасно з заводом Новоросійського товариства в 1870 р. у Сулині (область Війська Донського) побудований металургійний завод Д.Пастухова. У 1872 р. була задута перша доменна піч. Чавун на цьому підприємстві повинен був виплавлятися не на коксі, а на грушівському антрациті. Витративши більше чотирьох років і велику кількість коштів, власник заводу так і не зміг налагодити доменний процес на своєму підприємстві, з 1876 р. Сулинський завод стає виключно переробним підприємством і тільки в 1887 р. знову відновився. Катеринославская губерния. СПб., 1862, стор.326.

⁶Ожно-русский Горный Листок, 1880, № 12, стор.194.

лює виробництво чавуну на антрациті. Найістотніших результатів по виллавці чавуну на заводі було досягнуто в кінці 90-х років XIX ст., коли доменним виробництвом на ньому керував знаменитий російський металург М.О.Павлов.

Дальший розвиток металургійної промисловості України безпосередньо пов'язаний з початком розробки криворізьких залізрудних родовищ і з проведенням залізниці, яка з'єднала Донецький кам'яно-вугільний і Криворізький залізрудний басейни.

Історія відкриття і дослідження залізрудних родовищ Кривого Рогу вже досить повно висвітлена в літературі, тому лише відзначимо, що широка розробка криворізьких руд почалася тут у середині 80-х років XIX ст. після заснування А.Полем акціонерного "Французького товариства криворізьких руд".

Усвідомлюючи, що значний розвиток залізрудної промисловості Кривого Рогу можливий тільки при з'єднанні донецького кам'яного вугілля з криворізькою залізною рудою, А.Поль висунув ідею будівництва залізниці, яка б з'єднала Кривий Ріг і Донбас і дала вихід як вугіллю, так і руді в західні райони держави. Ця ідея досить швидко знайшла своїх прихильників і серед донецьких вуглепромисловців. 1881 р. почалося будівництво Криворізької залізниці, згодом названої Катерининською.

З початком розробки криворізьких залізрудних родовищ і введенням в дію Катерининської залізниці (1884 р.) на Півдні України склалися надзвичайно сприятливі умови для розвитку як гірничої, так і металургійної промисловості. Незабаром в цей район направляються підприємці, які намагалися вигідно вкласти свої капітали у вугільній, залізрудній і металургійній промисловості. Одними з перших перевели свої капітали на Україну в метю побудувати металургійний завод підприємці Брянського товариства, яке володіло металургійним заводом поблизу ст.Бежиця Орловської губернії. Місце для нового підприємства було вибрано на березі Дніпра, в двох верстах від Катеринослава.

Спорудження заводу почалося навесні 1886 р. під керівництвом інженера-технолога О.Горяїнова. Однак незабаром з'ясувалося, що наявних коштів для завершення будівництва не вистачить. У пошуках кредитів Брянське товариство послало Горяїнова за кордон. Прибувши до Франції, він швидко встановив тісні зв'язки з паризьким банком

"Сосьєте Генераль". Після тривалих переговорів була досягнута угода, за якою 51% акції нового заводу передавався французьким банком⁷. З Франції Горяїнов привіз в Росію не тільки кредит, а й весь технічний персонал майбутнього металургійного заводу, включаючи майстрів, техніків і навіть креслярів⁸.

Незабаром почали переводити на Південь України свої капітали і власники Варшавського сталеливарного заводу. Об'єднавшись з бельгійським товариством "Кокеріль", 18 листопада 1887 р. вони утворили "Південно-російське Дніпровське металургійне товариство" з основним капіталом 5 млн.крб. Проданий новому товариству Варшавський сталеливарний завод був повністю демонтований і разом з робітниками і обслуговувачим персоналом переведений на Україну. На Дніпрі, за 35 перств від Катеринослава, поблизу с.Кам'яньоке в 1887 р. почалось будівництво нового підприємства. "Південно-російське Дніпровське металургійне товариство" тільки за своєю назвою було російським. Насправді всі його капітали належали бельгійським, французьким і польським підприємцям. Академік М.О.Павлов, який добре знав південні металургійні підприємства, згодом писав, що на Дніпровський завод до самої Великої Жовтневої соціалістичної революції так і не вдалось влаштуватись на роботу жодному російському інженерові⁹.

Іншим металургійним підприємством, побудованим на Україні, був Гданцевський завод "Французького товариства криворізьких руд". Після відкриття Катеринославської залізниці вже існуючі металургійні заводи України повністю переключалися на використання криворізької руди, що містила 60-70% металевого заліза. Більш бідна руда, яка містила в собі 50 і менше процентів заліза не мала покупців і у фінансовому відношенні не витримувала тривалого транспортування до місць можливого збуту. Поступово на рудниках товариства набули величезні запаси таких руд. Використання їх могло принести користь тільки тоді, коли б вони перероблялись на місці видобутку. Саме з цієї метою в 1892 р. недалеко від Кривого Рогу, поблизу с.Гданцева, на р.Ігульці був побудований металургійний завод з однією доменною піччю, яка виготовляла ливарний чавун. Вугілля,

⁷ И. Александров и Г. Григорьев. Михаил Курано, вид.4. М., 1958, стор.26.

⁸ Там же, стор.24.

⁹ М.А. Павлов. Воспоминание металлурга, ч.І и II, вид.2-е, М., 1945, стор.282.

необхідне для підприємства, довозилось з копалин, розташованих коло ст.Алмазна Катерининської залізниці, а кока виготовлявся на самому заводі¹⁰.

Одночасно з Гданцевським почав будуватись у Дружківці металургійний завод "Донецького товариства залізобного і сталеливарного виробництва", яке об'єднувало французьких капіталістів і мало 1,5 млн. франків основного капіталу, збільшеного згодом до 3 млн.франків¹¹. 1894 р. почала давати продукцію перша доменна піч металургійного заводу Донецького товариства.

Таким чином, на 1895 р., тобто на початок промислового піднесення, на Україні вже було побудовано і діяло п'ять приватних металургійних підприємств - Новоросійський, Олександрівський, Дніпровський, Гданцевський і Дружківський заводи. За даними на кінець 1894 р., ці заводи виробляли в рік основної металургійної продукції - чавуну 26,7 млн.пудів¹².

Під час промислової гарячки 90-х років, яка охопила всю країну, на Півдні України найбільший ажіотаж розгорнувся навколо оренди, купівлі і продажу вугільних і рудних земель, навколо придбання земельних ділянок для можливого будівництва промислових підприємств. За незначний відрізок часу ціни на земельні ділянки в Донбасі зросли з 100-150 крб. до 200-300 і 400 крб. за десятину. Були випадки, коли вугільні ділянки продавали по 500-600¹³ і навіть по 1000 крб. за десятину¹⁴. Зокрема, кам'яновугільне підпри-

¹⁰ Е.И. Рагозин. Железо и уголь на Юге России. СПб., 1895, стор.29.

¹¹ Центральный державный историчный архив СРСР (далі - ЦДА СРСР), ф.23, оп.24, 1894, спр.191. арх.16; "Горнозаводской Листок", 1896, №3, стор.2963.

¹² О.О. Нестеренко. Развитие промышленности на Украине, ч.П. К., 1962, стор.75.

¹³ М. Туган-Барановский. Русская фабрика в прошлом и настоящем, изд.7. М., 1938, стор.274.

¹⁴ А. Магвеев. Очерки южно-русской металлургической промышленности. СПб., 1897, стор.16.

ство спадкоємців Іловайського, що мало 9000 десятин землі, було продано за 6.500 000 крб. (приблизно по 734 крб. за десятину), а вугленосні землі Прохорова і Дрезницького (1800 дес.) продавались по 800 – 1000 крб. за десятину¹⁵.

В цей час на Україні надзвичайно швидко зростає кількість нових акціонерних промислових товариств, будується багато заводів і фабрик, прокладаються нові залізниці, які повинні були з'єднати між собою цілі економічні райони. Саме величезний попит на залізничне спорядження, дуже високо оплачуване урядом, наявність на Україні чудових родовищ вугілля, залізної руди і флюсів створили у 90-х роках ХІХ ст. надзвичайно сприятливі умови для швидкого розвитку в цьому районі держави металургійної промисловості.

У 1896 р. "Вестник финансов, промышленности и торговли" – центральний орган міністерства фінансів – вміщує ряд нарисів про розвиток південноросійської металургійної промисловості. Їх автор А.Матвеев писав, що "південноросійська залізородна промисловість тепер переживає самий гарячий момент свого розвитку. Капітали, вкладені в цю справу, з кожним роком прабувають; заводи з величезним виробництвом зростають... Там, де 3-4 роки тому і не думали про яку-небудь промислову діяльність, тепер побудували заводи з доменними печами, виробництво кожної з яких досягає 10 000 пудів на добу¹⁶. А ще через рік той же журнал змушений був відзначити, що "останнім часом зростання промисловості визначається не десятиріччями, а двома-трьома роками. За два роки (1895-1896 - Ю.Д.) Південь Росії зовсім змінив своє обличчя в промисловому відношенні... Промисловість і торгівля Півдня Росії так зростають, що ні залізниці, ні південні порти не встигають задовольнити потреби промисловості й торгівлі"¹⁷.

Саме в цей період-великого промислового і фінансового піднесення – на Україні починає діяти цілий ряд промислових товариств, які потім побудували металургійні підприємства. Серед ін-

¹⁵ А. М а т в е е в. Вказ.праця, стор.15.

¹⁶ Т а м ж е, стор.2-3.

¹⁷ "Вестник финансов, промышленности и торговли", 1897, № 33, стор.474.

ших було створене у 1895 р. Донецько-Юр'ївське металургійне товариство з основним іноземним капіталом, який у 1897 р. дорівнював 5 млн.крб.¹⁸. Товариство розпочало будівництво металургійного заводу поблизу ст.Юр'ївка Південно-Східних залізниць і вже через рік – у березні 1896 р. – пустило першу доменну піч¹⁹. На кінець 1896 р. на Донецько-Юр'ївському заводі було завершено виробництво першого мільйону пудів чавуну²⁰.

У травні 1895 р. комітет міністрів затвердив постанову про початок діяльності в Росії Російсько-Бельгійського металургійного товариства²¹. Воно побудувало поблизу ст. Волинцево Катерининської залізниці (на місці, де раніше був Петровський завод) величезне металургійне підприємство, обладнане найновішою технікою. В другій половині 1897 р. новий завод, також названий Петровським, став у ряд діючих металургійних підприємств України, виплавивши протягом півріччя понад 450 тис.пудів чавуну²².

Же 1896 р. в цьому районі країни виникла нова промислова компанія під назвою "Нікополь-Маріупольське гірниче і металургійне товариство" з основним іноземним капіталом 3 млн.крб. золотом²³. Як свідчить статут товариства, воно організувалось для розробки марганцевих і залізних руд у районі м.Нікополь, а також будівництва і експлуатації металургійних, машинобудівних та інших заводів²⁴. Товариство збудувало недалеко від м.Нікополь, поблизу ст. Сартана Катерининської залізниці, металургійний завод, все обладнання якого разом з технічним персоналом були вивезені з Америки.

У 1897 р. виникло металургійне "Товариство печай і фабрик на Ольховій в Успенську" з бельгійським основним капіталом, що дорівнював 5 млн. крб.²⁵ Воно побудувало в 1898 р. доменний

¹⁸ Металургические заводы на территории СССР с XVII века до 1917 г. М.-Л., 1937, стор.275.

¹⁹ "Горнозаводской Листок", 1896, № 5, стор.2492.

²⁰ Т а м ж е, № 20, стор.2705.

²¹ ЦДІА СРСР, ф.22, оп.4, 1897, спр.412, арк.5.

²² Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1897 заводском году. СПб., 1899, стор.272-273.

²³ "Горнозаводской Листок", 1896, № 13, стор.2608.

²⁴ ЦДІА СРСР, ф.23, оп.24, 1896, спр.332, арк.33.

²⁵ "Плановое хозяйство", 1921, № 7, стор.93.

завод у 26 верстах від Луганська в м.Успенськ. У цьому ж році почали будуватися такі металургійні підприємства, як завод Верхньодніпровського товариства з основним бельгійським капіталом у 5 млн. франків²⁶ і Керченський завод Брянського товариства з капіталом до 10 млн. крб.²⁷

На 1898 р. припадає відкриття на Україні діяльності товариства "Російський провіданс", яке почало будувати поблизу м.Нікополь на ст.Сартана велике залізобірне підприємство²⁸. У цьому ж 1898 р. царський уряд затвердив статут французького акціонерного "Генерального товариства чавуноплавильних, залізобірних і сталеплавильних заводів Росії", яке побудувало в м.Макіївка металургійний завод. Протягом 1900 р. завод виробив 2621 тис. цудів чавуну²⁹.

Крім вказаних підприємств, у 1899-1900 рр. на Україні стали до ладу завод Краматорського товариства з основним капіталом 4,5 млн.крб., побудований на ст. Краматорська Курсько-Харково-Севастопольської залізниці³⁰, будувались заводи товариством Белянських доменних печей (Катеринославський повіт) і бельгійським Алмазним кам'яновугільним товариством (м.Кадіївка).

Таким чином, на 1900 р. на Півдні Росії вже було побудовано і будувалось 18 великих металургійних підприємств, 16 з яких були розташовані на території України, а два - Сулинський і Таганрозький заводи - в Області Війська Донського³¹. З 16 гірничозаводських підприємств України 11 стали до ладу в період промислового піднесення (1895-1899 рр.). В майбутньому, аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції, як на Україні, так і в цілому та всьому Півдні країни не було побудовано жодного металургійного заводу.

²⁶ ЦДІА СРСР, ф.23, оп.24, 1896, спр.362, арк.48.

²⁷ Там же, 1899, спр.629, арк.2.

²⁸ Там же, 1898, спр.484, арк.37.

²⁹ Донецький державний обласний архів, ф.Р-2109, оп.1, спр.45, арк.1.

³⁰ ЦДІА СРСР, ф.23, оп.24, 1899, спр.629, арк.3.

³¹ Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 г. СПб., 1903, стор.308-313.

У період промислового піднесення 1895-1899 рр. на Півдні України виникли такі великі переробні підприємства, як суднобудівний завод у Миколаєві, паровозобудівний у Луганську, сталеливарний завод у Костянтинівці, сталеливарний (Донецький) завод у Катеринославі, трубопрокатний завод поблизу ст. Горіаново, Торезький сталеливарний коло ст. Дружківка, ряд заводів у Нижньодніпровську.

Нові великі металургійні підприємства дуже швидко налагоджували своє виробництво, щороку збільшуючи випуск своєї основної продукції - чавуну. Проти 32 млн. пудів у 1895 р. виплавка чавуну на Україні збільшилась на кінець 1900 р. до 85 млн. пудів, тобто зросла на 52 млн. пудів³².

Аналіз роботи металургійної промисловості досить переконливо свідчить, що як перші заводи, які виникли на Україні до 1895 р. і до початку промислового піднесення встигли налагодити промислове виробництво, так і нові підприємства, побудовані в 1896-1899 рр., дуже швидко збільшували виплавку чавуну. На 1900 р. виробництво чавуну збільшили Донецько-Юр'ївський завод у 3,5 раза, Петровський - у 20,4 раза, Нікополь-Маріупольський - у 3,7 раза, Ольховський - у 4,5 раза, Макіївський - у 2,2 раза, "Російський Провідаєс" - у 1,9 раза і Краматорський - у 3,5 раза. В цілому по всім 14 металургійним заводам, що діяли на Україні, за роки промислового піднесення виплавка чавуну збільшилась у 2,5 раза.

Вже в 1896 р. Україна, виробивши 37 344 тис. пудів чавуну, що становило 37,7% загальноросійського виробництва, випередила Урал і стала найбільшим металургійним районом країни. Безперервно нарощуючи темпи виробництва, гірничозаводська промисловість України протягом наступних чотирьох років (1897-1900) значно збільшила виплавку чавуну, довівши її у 1900 р. до 85201 тис. пудів і тим самим підвищивши свою частку в загальноросійському виробництві металу до 47,3%.

³² Підраховано на підставі даних "Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России" в 1895, 1896, 1897, 1898 рр. Показники виплавки чавуну за 1899 р. взяті з книги "Деятельность доменных заводоу Юга России в 1899 г...". Харків, 1900, а за 1900 р. - з книги "Железная промышленность России в 1901 году". Харків, 1902, таблиці, стор. 10-23.

Основним фактором, що зумовив поступове відставання Уралу і оприяв такому швидкому висуненню металургії України на перше місце в Росії, слід вважати наявність у 90-х роках XIX ст. у гірничозаводській промисловості Уралу значної кількості дореформених порядків, які виявлялися в прикріпленні робітників, низькій продуктивності праці, низькій заробітній платі, відсталій техніці, переважанні ручної праці, замкнутості і відірваності від загального торгово-промислового розвитку країни. Водночас "Південний район гірничої промисловості, - як вказував В.І.Ленін, - являє собою в багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралові. Наскільки Урал старий і пануючі на Уралі порядки "освячені віками", настільки Південь молодий і перебуває в періоді формування. Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкненості певного населення"³³.

Поряд із значною виплавкою чавуну на металургійних заводах України успішно розвивалось виробництво сталі і прокату. Зокрема, на гірничозаводських підприємствах особливо велика увага приділялась виготовленню рейок, бандажів, скріплень, підкладок іншого залізничного спорядження. По виробництву цих видів продукції у другій половині 90-х років XIX ст. Україна посідала одне з перших місць в країні.

Посилено розвиваючи будівництво залізниць і надійно захищаючи внутрішній ринок країни від проникнення іноземного металу, царський уряд всіляко оприяв російським металургійним заводам (великі грошові повики, високі премії, значні державні замовлення на рейки по цінах, більш високих, ніж на вільному ринку).

Крім чавуну і сталі, на металургійних заводах України виготовлялось також залізо і залізні вироби. Однак у загальному виробництві підприємств виготовлення заліза і виробів з нього посідало незначне місце.

Власники металургійних заводів України, поступово модернізуючи устаткування своїх підприємств і застосовуючи жорстоку експлуатацію робітників, одержували надзвичайно високі прибутки. Так, тільки за три роки (1894-1896) прибутки Французького товариства Криво-

³³ В.І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.3, стор.463.

різьких залізних руд, яке володіло і Гданцевським металургійним заводом, становила 51%, Петровського металургійного заводу - 71%, Олександрівського заводу Брянського товариства - 82% до основного капіталу підприємств³⁴. Досить значними були прибутки і інших металургійних заводів України.

Таким чином, у будівництві металургійних заводів України до-
сить чітко простежуються кілька етапів, кожний з яких знаменував
появу тих або інших нових гірничозаводських підприємств. Разом з
тим з кожним новим етапом змінювався і географічний район будів-
ництва. Якщо в початковий період виникнення великої металургії
України будівництво відбувалося в Донбасі, де був побудований
Новоросійський завод, то з наступним етапом, якому передувало
відкриття залізних руд Кривого Рогу і проведення Катерининської
залізниці, будівництво гірничозаводських підприємств відбуваєть-
ся вже не в Донбасі, а в Придніпров'ї і Криворіжжі, де виникли
Олександрівський, Дніпровський і Гданцевський заводи. Протягом
етапу, який хронологічно в основному збігся з початком загаль-
ного промислового піднесення в Росії, будівництво металургійних
підприємств України переноситься з Придніпров'я і Кривого Рогу
знову в Донбас, де були побудовані такі підприємства, як Друж-
ківське, Донецько-Юр'ївське, Петровське та ін. Протягом остан-
нього етапу будівництво заводів переноситься в тре-
тій район - Приазов'я, де виникли такі підприємства, як Нікополь-
Маріупольське і "Російський провіданс". Майже за 30 років на Укра-
їні було побудовано 16 великих металургійних заводів і значну
кількість переробних підприємств, сконцентрованих в основному в
трьох географічних районах - Донбасі, Придніпров'ї і Приазов'ї.
Причому з 16 металургійних заводів дев'ять було побудовано у
Донбасі, головним чином, в період промислового піднесення (1895-
1899 рр.).

М.С.Мельник

ЗАЛІЗНОРУДНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У кінці ХІХ ст. розвиток капіталістичної промисловості в
Росії в цілому і на Україні, зокрема, досяг значних темпів та

³⁴ ЦДІА СРСР, ф.23, оп.24, спр.42, арк.182.

розмірів. Одне з чільних місць у розвитку капіталістичної промисловості на Україні посідала чорна металургія, найважливішою сировинною базою якої була залізна руда.

З освоєнням нових залізрудних районів України в другій половині XIX – на початку XX ст. зростала зацікавленість в основному економічної та геологічної науки даним питанням. В цей час з'явилася ряд праць¹, в яких розглядалися найрізноманітніші аспекти питання.

У наш час радянські дослідники розкрили закономірності розвитку капіталістичної залізрудної промисловості на Україні, піддали критиці апологетизм буржуазних дослідників, вказали на негативну і позитивну роль іноземного капіталу у розвитку залізрудної промисловості на Півдні Російської держави в кінці XIX-на початку XX ст. тощо².

¹ Н. Барбот де Марни. Геологический очерк Херсонской губернии. СПб., 1869; В.И. Рагозин. Железрудная промышленность на Юге России. Екатеринослав, 1896; Ив. Тимое. Современное состояние техники на Южно-русских горных заводах и рудниках. – "Горный журнал", 1889, т.1, 1897, №1; 1906, №12; Торговля и промышленность Европейской России по районам, вып. IX. – Южная горнопромышленная полоса. СПб., 1890; Б.Ф. Брандт. Иностранное капиталы, их влияние на экономическое развитие страны, т.1. СПб., 1899; С.Е. Зимов-ский и Я. О современном положении железорудной промышленности Юга России. Харьков, 1906; Вопросы о недрах и развитии горной промышленности с 1808 по 1908 год. СПб., 1910; И. Гливиц. Железная промышленность в России. СПб., 1911; П.И. Фомин. Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т.1. Харьков, 1915, т. II, 1924; П.О. Оль. Иностранное капиталы в России. Пг., 1922.

² С.Г. Струмилин. Черная металлургия в России и СССР. М.-Л., 1935; М.М. Середенко. Чорна металургія України. К., 1957; Г.М. Малахов, Н.П. Стариков, А.Г. Шостаков. Основная железорудная база СССР. М., 1957; Г.Д. Бакулов. Черная металлургия Юга России. М., 1958; О.О. Нестеренко. Развитие промышленности на Україні, ч. II. К., 1962; Історія робітничого класу України, т. I. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР, Дніпропетровська область. К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР, Луганська область. К., 1969.

Як відомо, реформа 1861 р. значно розчистила шлях до розвитку капіталізму в Росії і на Україні. Але капіталістична промисловість не могла розвиватися без чорної металургії та її сировинної бази – залізної руди. А головний рудний район України феодальної доби – Волинь із невеликими, значно вичерпаними запасами низькосортних болотних та дернових руд, не міг служити такою базою. У другій половині 70-х років XIX ст. тут видобувалось щорічно всього 0,15–0,6 млн. пудів низькосортної руди³.

Ось чому поклади залізної руди Донбасу стали активно досліджуватися. Систематичне видобування руди, яке розпочалося в будівництвом у 1870–1871 р. заводів Юза в Катеринославській губернії і Пастухова в області Візська Донського, теж не могло повністю задовольнити зростаючі потреби металургії. Бо хоч на другу половину 70-х років у Західному Донбасі було відомо до 40 залізорудних родовищ (в районі Микитського–Звірева – 7, Луганська – 3, Лисичанська – 10, Краматорська – Бахмута – 3, і Хацетівки – Криничного – 16⁴), і тут видобувалось значно більше руди, ніж на Волині (табл.1), проте запаси цих родовищ були незначні, а руди низької якості (містили в собі 35–40% заліза). Причому руда залягала гніздами, а не пластами, що ускладнювало її добування, а пізніше застосування машин. Крім Донбасу, на Україні став відомим у пореформений період Керченський залізорудний басейн, відкритий 1803 р. і детальніше досліджений в 30-х роках XIX ст. На базі руд цього району в 1845–1850 рр. поблизу Керчі було збудовано казенний завод⁵. Але через ряд причин завод не працював, а руди не використовувалися. Серед інших причин була ті, що керченська руда дуже низької якості (20–40% заліза з великими домішками фосфору). Вона могла широко ви-

³ К. С. К а л ь к о в с к и й. Горнозаводская производительность России... – "Горный журнал", 1878, т. II; 1880, т. II; 1881, т. II; 1882, т. II; "Горный журнал", 1878, т. I, стор. 41; И. Г л я в и ц. Вказ. праця, стор. 3.

⁴ О. О. Н е с т е р е н к о. Вказ. праця, стор. 59.

⁵ П. И. Ф о м и н. Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. I. Харьков, 1915, стор. 420.

Т а б л и ц я І

Видобування залізної руди на Україні в другій половині 70-х років порівняно до видобування її в Російській імперії в цілому (по головних залізорудних районах (в млн.пуд.)^х

Роки	Волинь	Донбас	Разом по Україні	В цілому по Російській імперії	Урал	Царство Польське	Центральний район
1876	0,20	2,59	2,59	57,47	36,30	5,67	9,73
1877	0,60	0,90	1,50	49,97	33,76	7,55	6,28
1878	0,15	3,51	3,66	33,46	33,55	7,60	7,60
1879	0,44	1,67	2,11	58,72	37,29	8,09	9,14
1880	0,46	2,28	2,74	60,20	38,36	9,01	8,86

^х/Таблиця складена за даними: К.С. К а л ь к о в с к и й, Горнозаводская производительность России... - "Горный журнал", 1878, т. II; 1880, т. II; 1891, т. II; 1882, т. II; "Горный журнал", 1878, т. I, стор. 416; И. Г л я в и ц, Вяз. праці, стор. 3.

користуватись лише з винаходом Томасом Гількрістом у 1878 р. способу успішної переробки фосфорних чавунів на сталь і залізо⁶.

У 60-х роках XIX ст. в Старобільському повіті Харківської губернії було знайдено залізну руду⁷, але запаси її були незначними і не могли вирішити проблему сировинної бази для розвитку металургії на Півдні Росії.

Таким чином, на кінець 70-х років на Україні залізна руда видобувалась на Волині і в Донбасі, але її було дуже мало, про це свідчать дані табл. I.

Майже не змінилось становище на 1880 р., коли на Україні видобувалось 2,75 млн.пудів залізної руди, що становило 4,5% від загального (60,2 млн.пудів) видобутку залізної руди в Російській державі, тоді як на Уралі видобували 38,36 млн.пудів (64,9%), в Польщі - 9 млн.пуд. (15%), в Центральному районі - 8,9 млн.пуд. (14,9%)⁸.

⁶ Ив. Т и м е . Современное состояние техники на Южно-русских горных заводах и рудниках..., стор. 233.

⁷ "Южно-русский горный листок", 1881, т. II, стор. 105.

⁸ Проценти підраховані за даними табл. I.

У пошуках сировинної бази увага промисловців Півдня України і урядових кіл була зосереджена на території стику Катеринославської і Херсонської губерній, в район річок Інгулець і Саксагань.

В результаті досліджень виявилось, що цей район, за приближними підрахунками, мав в своїх надрах 5,25 млрд. пуд. 50-70-процентної залізної руди⁹. Руда залягала на території Криворізької, Миколаївської, Покровської та Широковської волостей Херсонського повіту; Миколаївської волості Олександрівського повіту Херсонської губернії; Аннівської, Весело-Терновської, Лозоватської, Ордо-Василівської і Саксаганської волостей Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії¹⁰. Особливо багаті поклади високоякісної руди було знайдено біля волосного центру Херсонського повіту Херсонської губернії сел. Кривий Ріг. Звідси і весь район, де залягала руда, дістав назву Криворізький.

Залягали руди на невеликій глибині і їх можна було добувати відкритим кар'єрним способом. Цінність криворізьких руд полягала ще й в тому, що Криворіжжя перебувало у вигідному географічному положенні. Воно було відносно близько від донбасівського вугілля і перших великих капіталістичних металургійних підприємств, які виникли в 1870-1871 р. в Донбасі, багатьох промислових районів Російської імперії (Царство Польське, Центральний район Росії, Нижнє Поволжя і Північний Кавказ) і деяких країн Європи і Азії та важливої транспортної артерії - Дніпра і портів Чорного моря. На Криворіжжі і поблизу нього були також інші природні багатства, необхідні для розвитку промисловості: марганцева, ртутна, мідна, цинкова і свинцева руда, кам'яна сіль, їдкий натрій, вапняки, доломіти, вогнетривкі глини, каоліни, мергель, гіпс, сірчаний колчедан, фосфорити тощо. Район був у вигідному положенні щодо робочої сили. Криворізька залізна руда знаходилась у тому районі, який мав важливе воєнно-стратегічне значення, що теж впливало на промислове освоєння району.

Але через ряд причин Росія не могла освоїти криворізькі багатства власними капіталами. Один із найактивніших дослідників

⁹ Б.Ф. Брандт. Вказ. праця, стор.52; И. Г л и в и ц. Вказ. праця, стор.6.

¹⁰ Торговля и промышленность европейской России по районам, вып. IX. Главная горнопромышленная полоса. СПб., 1890, стор.1.

Криворіжжя О.І.Поль, не маючи підтримки у царського уряду і російських капіталістів у промислового освоєнні криворізьких залізних руд, вдався за допомогою до західноєвропейських капіталістів. Внаслідок цього 1881 р. в Парижі на кошти французьких капіталістів було створено "Анонімне акціонерне товариство Криворізьких залізних руд" з акціонерним капіталом в 5 млн. франків¹¹. Правління товариства перебувало у Парижі. Поль передав товариству права на аренду землі, яку він заарендував у селян Кривого Рогу строком на 85 років¹². При наполяганні Поля і підтримці Катеринославоцького губернського земства в 1875 р. уряд дав згоду на будівництво Криворізької (потім вона стала називатись Катерининською) залізниці, яка сполучала Криворіжжя з Донбасом і без якої промислове освоєння Кривбасу на той час було б неможливе.

Спочатку видобуток залізної руди на Криворіжжі проводився тільки однією крупною фірмою - Товариством криворізьких залізних руд, яке видобувало в 1882 р. - 1, в 1883 - 1,5, у 1884 р. - 1,1 млн. пудів залізної руди¹³.

1885 р. в Олександрівському повіті почав діяти Лихманівський рудник Новоросійського товариства на землі землевласника Лихмана, на якому було видобуто 1885 р. - 0,4 млн. пуд., 1886 р. - 0,7 млн. пуд. руди. Ще через рік почали діяти рудники Галковський, Шмаківський і Ростоківський Південноросійського металургійного товариства. На 1890 р. на Криворіжжі діяло вже вісім рудників¹⁴.

У 90-х роках відбувається бурхливий розвиток промисловості на Україні в цілому і металургії зокрема. Це сприяло зростанню видобутку залізної руди. Виникають великі залізорудні фірми ("Дубова балка", "Жовта річка" та ін.), а також потужні рудники, що належали металургійним фірмам¹⁵. 1900 р. на Криворіжжі вже діяло 70 рудників¹⁶.

¹¹ Н. П у ш к и н. Статистика акционерного дела в России на 1899-1900 гг. СПб., 1898, стор. 590-591.

¹² Орендині договори п. Поля з Криворізьким селянським товариством. - Додаток ХУІ в книзі "Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії". Херсон, 1890.

¹³ К. С к а л ь к о в о к и й. Вказ. праця.

¹⁴ Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії, т. УІ. Херсон, 1890, стор. 367-368.

¹⁵ Н. П у ш к и н. Вказ. праця, стор. 260, 262, 282, 286, 590, 592, 593, 599.

¹⁶ Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов в 1900 г. Харьков, 1901, стор. 24.

1897 р. Криворізький район по видобутку руди (107,1 млн. пуд)¹⁷ випередив Урал, який дав 83,7 млн. пуд¹⁸ і став головною залізорудною базою Російської держави, з кожним роком даючи все більше руди, про що свідчать дані табл.2.

Якщо порівняти дані табл.2 і табл.1, то, насамперед, впадає в око велике зростання видобутку залізної руди на Україні, який відбувався в основному за рахунок освоєння Криворіжжя. Так, 1900 р. тільки на Криворіжжі руди видобувалось майже у 57 разів більше, ніж по всій Україні в 1880 р. І такі зміни сталися лише за 20 років.

З табл.2 також видно, що Криворізький район в порівнянні з іншими районами Росії за кількістю видобутої руди випереджав їх у багато разів. В 1880 р. становище в цілому по Україні було прямо протилежним. Так, коли в 1880 р. на Україні руди видобувалось в 14 разів менше, ніж на Уралі, у три рази менше видобутку у Царстві Польському і Центральному районі, то в 1900 р. тільки на Криворіжжі руди було видобуто у 1,5 раза більше, ніж на Уралі, 5,3 раза більше, ніж у Царстві Польському і у 6,6 раза більше, ніж у Центральному районі.

Освоєння криворізьких руд супроводжувалось пограбуванням селян. Різні ділки, використовуючи селянську затурканість, брали в аренду за безцінь (1 коп. за десятину на рік) непридатні для землеробства, але багаті на руду землі¹⁹.

На початку XX ст. значення Криворізького залізорудного району зростає. Коли в 1900 р. в Криворіжжі було видобуто 42,5% загальноросійської руди, то в 1907 - 68,45%, а в 1913 р. - 70%²⁰.

Крім Криворізького залізорудного басейну, на Україні в цей час (особливо у 80-ті роки XIX ст.) певне промислове значення як залізорудні райони мали Західний Донбас і Волинь. У Захід-

17 С. Е. З и м о в с к и й. Вказ. праця, стор.8.

18 И. Г л и в и ц. Вказ. праця, стор.3.

19 "Южный край", 1882, 21 березня.

20 Підрахунки проведені за даними табл.2 і 3; И. Г л и в и ц. Вказ. праця, стор.3; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, стор.71.

Таблиця 2.

Видобування залізної руди
на Криворіжжі в кінці XIX ст. порівняно до інших залізорудних
районів Російської імперії.

Роки	Криворіжжя		Урал		Центральний район		Царство Польське		Інші райони		Разом по Російській імперії	
	в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %
1885	9,0	13,3	40,0	59,3	8,9	13,2	8,2	12,2	1,3	2,0	67,4	100
1890	19,5	15,3	56,8	53,0	12,3	11,6	13,4	12,6	4,8	4,5	106,3	100
1896	70,5	36,9	82,1	43,6	10,6	5,6	18,3	9,6	9,4	4,3	190,9	100
1897	107,1	46,0	83,7	35,9	8,5	3,7	19,9	8,5	13,6	5,9	232,8	100
1898	120,5	46,7	87,9	34,1	11,1	3,9	25,0	9,7	14,5	5,6	258,0	100
1899	159,4	45,8	96,7	27,8	32,8	9,4	29,3	8,4	29,7	8,6	348,1	100
1900	156,2	42,5	101,3	27,6	23,6	6,4	29,5	8,0	56,6	15,5	367,2	100

X/ Складено таблицю за даними: Труди екстремного съезда горнопромышленников Юга Росси. Харьков, 1893, стор. 57; С. Е. Зимова и др. Вказ. праця, стор. 8; Г. Глизиц. Вказ. праця, стор. 3; Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1890 г., Спб., 1892, стор. 173. (дальше - Сборник... за певний рік).

ному Донбасі в середині 80-х років видобували 3,6 - 4,8 млн. пудів, а на Волині - 0,4 - 0,63 пуд. залізної руди²¹, що разом становило приблизно 15% всієї руди, яку видобували на Україні²².

Із зростанням потужності Криворізького залізорудного басейну значення інших районів, незважаючи на те, що пізніше починають діяти Керченський (в 1897 р.), Корсак-Могильський в Бердянському повіті Таврійської губернії (в 1900 р.) і Старобільський на Харківщині (1900 р.) залізорудні райони, зменшується. В деяких з них, внаслідок невеликих запасів низькоякісної руди, видобування припиняється. Так, на початку ХХ ст. припинявся видобуток залізної руди на Волині і фактично в районі Корсак-Могили, а напередодні Першої світової війни в Західному Донбасі (див. табл. 3). Про загальний же стан і значення різних залізорудних районів на Україні в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. свідчать дані табл. 3²³.

З табл. 3 видно, що домінуюче положення серед районів України, в яких видобувалась залізна руда, займав Криворізький район. Тут з 1896 по 1916 р. включно, за винятком п'яти років (1899-1903 рр.), видобувалось понад 90% кількості руди всієї України.

Напередодні першої світової війни Криворізький залізорудний басейн за видобутком руди займав четверте місце в світі, даючи понад 3% світового видобутку руди. Всього ж на Україні в цей час видобувалось 3,2% світового видобутку руди²⁴.

В той же час деякі інші залізорудні райони зберігали значення для розвитку металургії на Україні.

²¹ Підрахунки за даними: Д. Д о л г и н с к и й. Статистические сведения за 1886, 1887, 1888 гг. по юго-западному горному округу. Одесса, 1888, стор. 6-17; Горнозаводская промышленность России в 1884. СПб., 1886, стор. 142-149.

²² Підраховано за даними табл. 2: П. Г л и в и ц. Вказ. праця, стор. 3.

²³ Проведено підрахунки і складено таблицю за даними Центрального державного історичного архіву УРСР (у Харкові), ф. 938, оп. 1, спр. 165, арк. 2-23в; С. В. З и м о в с к и й. Вказ. праця, стор. 8; Железородная промышленность Южной России в 1913 г. Ларьков, 1914, стор. VII-VIII.

²⁴ Энциклопедия Русского экспорта, т. III. Берлин, 1925, стор. 185.

Т а б л и ц я 3

Видобування залізної руди по районах в кінці
XIX - на початку XX ст.

Роки	Всього видобутої руди на Україні в млн. пуд.	Криворізька		Керченський район		Донбас		Корсак-Могилський район	
		в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %	в млн. пуд.	в %
1896	75,8 ^x	70,5	93	-	-	5,2	7	-	-
1897	117,2	107,1	91,4	1,2	1	8,9	7,6	-	-
1898	129,5	120,5	93,1	1,3	1	7,6	6,8	-	-
1899	181,8	159,4	87,8	11,3	6,2	11,0	6	-	-
1900	184,8	156,2	84,5	20,9	11,4	7,5	4,07	0,2	0,03
1901	145,1	111,2	75,5	27,9	19,3	6,3	4,3	0,1	0,7
1902	131,9	111,8	84,8	16,5	12,1	3,6	2,7	0,6	0,4
1903	168,2	149,5	88,8	15,2	3,7	2,2	1,3	0,4	0,2
1904	218,7	202,3	93,2	12,5	5,8	1,7	0,8	0,5	0,2
1905	188,8	171,0	90,6	16,4	8,6	0,8	0,4	0,6	0,3
1906	221,2	204,3	92,4	15,1	7,0	0,5	0,25	0,7	0,35
1907	244,0	228,8	93,9	12,7	5,3	0,4	0,2	1,4	0,6
1908	243,5	222,5	91,4	19,7	8,1	0,5	0,2	0,8	0,3
1909	229,4	213,1	92,9	15,3	6,6	0,4	0,4	0,1	0,1
1910	260,2	243,1	93,4	17,1	6,6	-	-	-	-
1911	306,4	288,2	94,1	18,2	5,9	-	-	-	-
1912	352,3	327,1	92,8	25,2	7,2	-	-	-	-
1913	420,1	390,3	92,9	29,3	7,0	-	-	0,5	0,1
1914	326,8	293,1	89,7	33,5	10,15	0,3	0,09	0,2	0,06
1915	248,3	231,5	93,2	16,3	6,5	0,02	0,01	0,5	0,21
1916	335,3	314,3	93,8	20,7	6,1	-	-	0,3	0,1

^x Внаслідок того, що дані беруться із різних джерел тут, як і в інших таблицях, можуть бути деякі незначні числові розходження.

Так, коли порівняти Керченський район з іншими залізорудними районами Російської держави початку ХХ ст.²⁵, то руди його за якістю не поступалися жодному з важливих діючих районів країни, крім Криворіжжя і Уралу, і за кількістю видобутої руди в цілому в цей час випередив всі інші, а тому числі такі важливі райони як Царство Польське і Центральний. Останні два райони до освоєння Керченських залізорудних родовищ, поряд із Криворіжжям і Уралом належали до найважливіших залізорудних районів країни. А, наприклад, вже 1901 р. у Царстві Польському видобувалося 19,8 млн.пуд., у Центральному районі - 9,4 млн.пуд.²⁶, а у Керченському - 27,9 млн.пуд.²⁷, тобто майже стільки, скільки у обох цих районах разом взятих. У цілому ж в 1901-1913 рр. у Царстві Польському було видобуто 192,5 млн.пудів, у Центральному районі - 142,0 млн.пуд.²⁸, а у Керченському - 241,1 млн.пуд.²⁹

Важливість Керченського залізорудного району полягала ще й в тому, що руди тут, як і на Криворіжжі, залягали компактно (вздовж західного берега Керченської протоки) і запаси їх на кінець ХІХ ст., за тодішніми підрахунками, становили понад 21 млрд. пудів³⁰. Це майже у чотири рази більше, ніж запаси Криворізького басейну, які, за тодішніми підрахунками, становили понад 5 млрд. пуд.³¹

Бурхливий розвиток залізорудної промисловості на Україні у 80-90-х роках ХІХ ст. став надійною основою для швидкого розвитку металургії на Півдні і в цілому по Російській державі. За підрахунками Володимира Ілліча, за період з 1877 до 1897 р. видобування чавуну в Росії зросло з 24,6 до 114,8 млн.пуд., у тому числі на Півдні з 1,6 до 46,4 млн.пуд.³² Швидке зростання металургії було неможливе без такої осявинної бази як залізна руда України.

²⁵ Статистика України, вып. III, серия III. Харьков, 1922, стор. 234.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, стор. 233.

²⁸ Там же, стор. 234, *підрахунки автора.

²⁹ Там же, стор. 233, підрахунки автора.

³⁰ ЦДАЛ, ф. 37, оп. 77, спр. 1192, арк. 221.

³¹ Там же, арк. 220.

³² Див.: В. І. І л л і ч. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 463.

У кінці XIX – на початку XX ст. криворізькою рудою почали цікавитися також іноземні капіталісти, насамперед Німеччини і Австро-Угорщини, які мали недостатні запаси цієї сировини в своїх країнах. Але царський уряд, захищаючи інтереси вітчизняних металургпромишловців, заборонив вивозити залізні руди через таможні Царства Польського³³. Щоб обійти цю заборону, потрібен був спеціальний урядовий дозвіл для кожної фірми окремо, в якому вказувалося б, скільки і протягом якого часу можна вивести за кордон через таможні Царства Польського. Дозволялось і безмитно вивозити руду за кордон через порти Чорного моря, але у зв'язку з тим, що морський шлях був дуже далекий і утруднений від Криворіжжя до найбільш зацікавлених західних країн – Німеччини і Австро-Угорщини, експорт руди значною мірою стримувався. Вивезення залізної руди за кордон у кінці XIX ст. гальмувалось і необізнаністю зарубіжних ділових кіл у якості криворізьких руд. До кінця XIX ст. залізну руду з України за кордон вивозили тільки з експериментальними цілями.

Економічна криза 1900–1903 рр. позначилася на розвитку металургії Півдня і залізничної промисловості. Видобуток руди в 1901 р. в порівнянні з 1900 скоротився на 28,8%, залишаючись на тому рівні в 1902 р. (див. табл. 3). Видобуток руди в 1903 р. зріс, але рівня 1900 р. було досягнуто тільки 1904 р. Кількість рудників Кривбасу зменшилась з 70 в 1900 р. до 48 у 1901 р. і до 41 млн. пуд. у 1902 р.³⁴ Загалом же добувна потужність рудників Криворіжжя становила в 1901 р. 303,4 млн. пуд. залізної руди, а було видобуто III,3 млн. пуд., в 1902 р. відповідно – 317,4 і III,8 млн. пуд.³⁵

Ці обставини, які посилювалися зростанням безробіття і загрозой робітничих виступів привели до того, що уряд дозволив

³³ ЦІАЛ, ф. 37, оп. 72, спр. 44, арк. 54, 55; ф. 37, оп. 65, спр. 3041, арк. 9, 11; ф. 37, оп. 65, спр. 2929, арк. 358–359.

³⁴ XXVIII съезд горнопромышленников Уге России, № У, Доклад комиссии XXVIII съезду Горнопромышленников Уге России по вопросу о современном положении железорудной промышленности на Уге России и о видах ее на будущее. Харьков, 1903, стор. 1.

³⁵ "Торгово-промышленная газета", 1908, № 160, 16 липня.

окремим фірмам вивозити руду за кордон³⁶. Експорту руди оприяло в цей час і те, що металургійні фірми Півдня були забезпечені рудою, а економіка більшості країн Європи переживала чергове піднесення після кризи, що закінчилась. Вивіз руди за кордон з України почався у 1901 р. і в цілому вростав аж до початку Балканських війн (1912 р.) (табл.4).

Т а б л и ц я 4

Вивіз залізної руди з України за кордон по роках^x

Роки	в млн. пуд.	Роки	в млн.пуд
1901	1,2	1909	29,3
1902	2,4	1910	53,8
1903	19	1911	54,9
1904	15	1912	37,3
1905	12,7	1913	29,8
1906	29,1	1914	14,8 ^{xx}
1907	44,2		
1908	34,6		

Разом вивезено за 1901, -
1914 рр. 398,5 млн.пуд.

^{x/} Таблицю складено за даними: Железорудная промышленность Южной России в 1914 г. Харьков, 1915, стор.ХІ, 21, 47; И. Г л и - в и ц. Вказ.праця, стор.25; "Торговопромышленная газета", 1908, № 62, 15 березня.

^{xx/} у 1914 р. руда вивозилась за кордон тільки в першій половині року, що пов'язано з початком першої світової війни.

Вивозили руду з України за кордон (і в інші райони імперії), тільки криворізьку і найкращу, тобто ту, яка містила в собі 60-70% металу і була кусковою.

До Німеччини, Англії, Голандії, Австро-Угорщини направлялось понад 90% всієї експортної руди. Інша частина вивозилась в Бельгію, Францію, Італію, США та інші країни³⁷.

³⁶ ЦДІАЛ, ф.40, оп.І, спр.58, арк.114, 145; ф.37, оп.72, спр.130, арк.11; ф.37, оп.77, спр.258, арк.1,14,36,49.

³⁷ "Торговопромышленная газета", 1908, № 62, 16 березня; Железорудная промышленность Юга России в 1913 году, стор.41; Железорудная промышленность Юга России в 1914 году, стор.ХІ, 21,47.

Т а б л и ц я 5

Вивезення української залізної руди в 1900-1917 рр.
на заводи Російської держави в млн.пуд.^х

Роки	На заводи України	Поза ме-жі Укра-їни	Всього вивезе-но	Вивезе-но з Криво-ріжжя	Вивезе-но з Керчен-ського району	Виве-зено з Дон-басу	Вивезе-но з Корчак-Могили
1900	146,0	14,4	160,4	137,1 ^{xx}	15,5	7,8	-
1905	133,2	19,8	152,5	134,6 ^{xx}	13,6	4,5	-
1910	189,7 ^{xxx}	13,9	203,6	184,2 ^{xx}	18,8	0,5	-
1913	299,4	56,7	356,1	327,7 ^{xx}	28,0	-	0,4
1914	246,5 ^{xxx}	19,0	265,5	231,4 ^{xx}	33,5	0,3	-
1917	?	?	196,0	194,4	1,3	-	0,3

^х Железорудная промышленность Юга России в 1913 г. Харьков, 1914, стор.42-43, 46-47; Железорудная промышленность Юга России в 1914 г. Харьков, 1915, стор.ХІ-ХІІ, 21, 47; С.Е. З и м о в с к и й Вказ.праця, стор.8; ЦІА, УРСР (у Харкові), ф.938, оп.1, спр.165, арк.2; оп.2, спр.26, арк.83; "Торговопромышленная газета", 1908, № 62, 15 Березня; Железорудная и марганцевая промышленность Южной России в 1908. Харьков, 1909, стор.80-83; И.Г л и в и ц. Вказ. праця, стор.3.

^{xx} Без вивозу руди на кордон.

^{xxx} Разом із заводами Судинський і Таганрогський в області Війська Донського.

Після кризи 1900-1903 рр. значно зросло споживання руд Криворізького і Керченського залізорудних басейнів металургійними та переробними заводами країни. Зростання спостерігалось аж до початку першої світової війни, про що свідчить табл.5.

З таблиці видно, що залізна руда переважно перероблялася на заводах України. Кількість руди, яка вивозилась з України у району Царства Польського, Центральний та інші, була порівняно невелика, але вона мала вагомe значення для розвитку металургії в цих районах. Так, у 1907 р. у Царстві Польському було видобуто 12,6 млн.пуд. залізної руди³⁸, а завезено з України 17,2 млн.пуд., в 1908 р. відповідно - 11 і 13,2 млн.пуд., у

³⁸ И. Г л и в и ц. Вказ.праця, стор.3.

1909 р. відповідно - 7,5 і 12,9 млн.пуд.³⁹ Крім цього домішування високоякісної криворізької руди до низькоякісних руд Царства Польського і Центрального району давало можливість вигідно плавити ці руди.

Транспортування руди у межах імперії проводилось майже повністю залізничним транспортом. Абсолютну кількість руди доводилось перевозити на великі відстані.

Таким чином, відбулося значне зростання видобутку руди та розширення географії залізрудної промисловості України в кінці XIX - на початку XX ст. Коли в 70-х роках XIX ст. залізну руду видобували тільки на Волині і в Донбасі, то вже на кінець XIX ст. руда видобувалась в Криворізькому, Керченському, Донбасівському, Корчак-Могильському, Старобільському і Волинському залізрудних районах.

Освоєння залізрудних покладів Півдня України у XIX ст. - на початку XX ст. мало прогресивне значення. Залізна руда, разом з іншими природними ресурсами, була необхідною сировинною базою для розвитку важкої промисловості України і частково інших районів Росії, що сприяло формуванню і зростанню робітничого класу України.

Перша світова війна припинила розвиток залізрудної промисловості на Україні, а економічна криза, яка почалася в роки війни, призвела до катастрофічного стану залізрудної промисловості напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

А.П.Гриценко

РОЗМІЩЕННЯ ОСНОВНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА КОНЦЕНТРАЦІЯ ПРОЛЕТАРІАТУ УКРАЇНИ В 1917 р.

Україна на час Великої Жовтневої соціалістичної революції була одним з найважливіших промислових капіталістично розвинутих районів Росії і залишалася її основною вугільно-металургійною базою, значення якої ще більш зросло в результаті втрати в ході першої світової імперіалістичної війни Домбровського кам'я-

³⁹ И. Г л и в и ц. Вказ.праця, стор.24.

новугільного басейну, окупованого німцями. Донецько-Криворізький вугільно-металургійний район за своєю значимістю в економіці посідав перше місце в промисловому комплексі України. У 1913 р. Україна давала 70% загальноросійського виробництва видобувної промисловості і близько 15% – обробної. Характеризуючи загальну структуру промисловості України, слід відзначити, що 48,7% робітників було зайнято у гірничій і гірничозаводській промисловості, яка давала 43,9% вартості валової продукції; 10,1% промислового пролетаріату працювало на металообробних та машинобудівних підприємствах, що давали 10,4% валової продукції; 27,9% робітників – у харчосмаковій промисловості, що давала 36,2% валової продукції, в тому числі 20,6% – на цукрових заводах України, продукція яких становила 16,1% валу¹.

Успішний розвиток таких важливих галузей, як металургійна, кам'яновугільна та залізрудна промисловість у Донбасі і Придніпров'ї зумовлювався задіянням в безпосередній близькості багатющих покладів кам'яного вугілля і криворізьких залізних руд, видобуванням в районі Нікополя цінних марганцевих руд, наявністю тут покладів різних глин, фосфатів, вапняків, мергелю тощо.

У Придніпров'ї і в Донбасі, який територіально включав Словоносербський та Бахмутський повіти Катеринославської і частину Куп'янського, Старобільського та Ізюмського повітів Харківщини, а також частину територій Донського та Таганрозького округів Облaсті війська Донського, в 1917 р. діяли 18 найбільших у країні металургійних доменних та переробних заводів, на яких було зосереджено понад 120 тис. робітників. Для металургійної промисловості типовий надзвичайно високий рівень концентрації пролетаріату: лише на трьох з 18 заводів працювало менш, ніж по 1000 робітників на кожному, на п'яти було до 14 тис. на кожному, на п'яти інших – по 5-6 тис.²

Незважаючи на скорочення виробництва в роки війни і великі труднощі, які переживала металургійна промисловість України в

¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, стор. 90.

² Центральний державний архів Хостневої революції СРСР у Москві (далі – ЦДАХР СРСР), ф. 382, оп. 4, спр. 40, арк. 6.

1917 р. у зв'язку з розрухою в народному господарстві і назріванням на осінь 1917 р. економічної катастрофи, вона протягом цього року все ж таки дала 47,9% загальноросійського виробництва металу³.

У 1917 р. 291 тис. робітників була зайнята в кам'яновугільній, антрацитовій, коксовій та брикетній промисловості Донецького басейну⁴. В гірничодобувній промисловості теж спостерігався високий рівень концентрації пролетаріату. Основна маса робітників зосереджувалася на найбільших підприємствах з річним видобутком понад 10 млн. пудів вугілля. В 1913 р. на цих шахтах видобувалось 89,83% загальної кількості кам'яного вугілля та антрациту і було зайнято 90,25% шахтарів. У роки імперіалістичної війни намітилась тенденція до деякого зниження процента концентрації (в 1915 р. 80,66% видобутку давали підприємства, на яких працювало 79,15% шахтарів)⁵. Це сталося за рахунок відкриття в ці роки значної кількості дрібних, так званих самооборонських шахт, власники яких переслідували єдину мету - ухилитися від призову на фронт. Проте і в 1917 р. високий рівень концентрації пролетаріату на великих шахтах залишався типовою ознакою гірничодобувної промисловості Донбасу: близько 50 тис. гірничників було зосереджено в Горлівсько-Щершинівському районі⁶, до 7 тис. - на 12 макіївських шахтах товариства "Уніон"⁷, майже 12 тис. - на 11 великих шахтах Новоросійського товариства в Юзівці⁸, 26 тис. шахтарів працювало на 19 підприємствах Кальміуського гірничого району⁹, 15 тис. - на шахтах Гришинського району¹⁰.

³ Україна. Статистичний справочник. Харків, 1925, стор.195; Труды ЦСУ, т.УІ, вып.І. Статистический сборник за 1913-1917 гг. М., 1921, стор.78.

⁴ ЦДАМР СРСР, ф.382, оп.7, спр.8, арк.4,6.

⁵ Підрахунки автора. Див.: Статистика Украины, № 3, серия Ш. Статистика промышленности и труда, вып.3; Горнозаводская промышленность Уга России в 1900-1916 гг. Харків, 1922, стор.208-214.

⁶ Н. Г о н ч а р е н к о. Октябрь в Донбассе. Луганск, 1962, стор.43.

⁷ ЦДАМР СРСР, ф.406, оп.6, спр.367, арк.39.

⁸ Там же, арк.46-47.

⁹ Там же, ф.1235, оп.1, спр.7, арк.14.

¹⁰ Донецький облдержархів, ф.1475, оп.1,спр.14,арк.17.

Від 22 до 25 тис.робітників працювало протягом 1917 р. на залізрудних підприємствах Криворізького басейну, які дали протягом року 226,41 млн.пудів руди, що становило 75,4% загально-російського видобутку¹¹.

Крім того, у Донбасі та на Півдні України діяв ряд соляних рудників та солеварних заводів майже з чотирма тисячами робітників, а також невеликі підприємства по видобутку гіпсу, вапняку, доломіту, граніту. На залізних рудниках, у кар'єрах по видобутку будівельних матеріалів та соляних виробках Таврійського гірничого округу працювало в 1917 р. 2 - 2,5 тис.робітників¹². Розробки каоліну, вапняку, глини, лабрадору, крейди тощо у невеликих розмірах велись і в Чернігівській, Подільській, Київській та Волинській губерніях¹³.

Таким чином, в результаті розвитку монополістичного капіталізму і концентрації виробництва, у гірничій та гірничозаводській промисловості Донбасу і Придніпров'я в 1917 р. зосередились величезні маси пролетаріату - майже половина промислових робітників України, його найосвідоміша і революційно зріла частина.

Разом з тим велике значення для характеристики співвідношення класових сил на Україні напередодні соціалістичної революції має дослідження питання про розміщення основних галузей фабрично-заводської промисловості України та ступінь концентрації пролетаріату на підприємствах, підпорядкованих наглядові фабричної інспекції. Адже в даному випадку мова йтиме про майже 400-тисячний загін її промислового пролетаріату. По губерніях він розподілявся в 1917 р. таким чином:¹⁴

¹¹ Україна. Статистичний справочник, стор.193.

¹² Центральний державний історичний архів СРСР (Далі - ЦДА СРСР), ф.37, оп.75, спр.797, арк.1; оп.74, спр.877, арк.11-14.

¹³ Т а м ж е, оп.67, спр.768, арк.23-26.

¹⁴ Труды ЦСУ, т.УП, вып.1. Статистический сборник за 1913-1917 гг., стор.38; ЦДАХР СРСР, ф. 382, оп.7, спр.8, арк.11-14.

Губернії	Кількість підприємств	Кількість робітників	Концентрація робітників на одному підприємстві (в середньому)
Волинська	141	14514	до 103 чол.
Катеринославська	407	59059	понад 145 "
Київська	487	83714	до 172 "
Подільська	183	33243	до 182 "
Полтавська	235	19393	понад 82 "
Таврійська	188	17089	до 91 "
Харківська	335	71132	понад 212 "
Херсонська	744	73045	" 98 "
Чернігівська	223	28603	" 128 "
Разом:	2943	399792	до 136 "

Отже, хоч у більшості галузей промисловості, що підлягали наглядові фабричної інспекції, значний процент становили підприємства невеликі за розмірами, в багатьох губерніях за рахунок високого рівня концентрації робітничого класу металообробної, машинобудівної, цукрової та деяких інших галузей, навіть середні цифри концентрації робітників на одному підприємстві досить високі. Якщо ж аналізувати ступінь концентрації пролетаріату по ряду провідних галузей, то результати виявляться дуже вагомими. Так, на 18 найбільших, головним чином металообробних, заводах Катеринославської губернії з кількістю робітників понад 500 чол. було зайнято 55% усіх працюючих на підприємствах фабрично-заводської промисловості губернії. В Харківській губернії, яка теж тісно примикала до вугільно-металургійного комплексу Донбасу та Криворіжжя і мала велику питому вагу в економіці України, на 22 найбільших підприємствах фабрично-заводської промисловості, відповідно, було зайнято 50% робітників¹⁵.

У Херсонській губернії в 1917 р. теж спостерігалася тенденція до дальшої концентрації промисловості і пролетаріату. Тільки протягом 1916 р. тут закрилося 180 дрібних підприємств з 835 робітниками, а в 1917 р. на 16 заводах з кількістю робітників від 500 до 14 тис. працювало 58% всіх робітників підпри-

¹⁵ Підрахунки зроблені автором на підставі даних Міні-

емств губернії, які підлягали фабричній інспекції. Переважна більшість фабрично-заводського пролетаріату Херсонщини зосереджувалася в таких провідних промислових і адміністративних центрах, як Одеса (до 40 тис.робітників), Миколаїв (близько 23,6 тис.робітників на 52 підприємствах), Єлисаветград, Херсон¹⁶. Навіть в аграрній за характером економіки Таврії на шести заводах з кількістю робітників понад 500 чол. працювало 38% всіх фабрично-заводських робітників губернії¹⁷. В основних центрах Таврійської губернії робітники в 1917 р. розподілялись таким чином: Сімферополь - 2600 чол., Севастополь - 8 тис. чол., Мелітополь - 4 тис., Бердянськ - 5 тис., Феодосія - 3 тис., Великий Токмак - 586 тис., Молочанськ - 400 тис., Джанкой - 350 тис. чол.¹⁸.

На Харківщині та Катеринославщині ще з кінця XIX ст. розмістився цілий ряд великих металобробних та машинобудівних заводів, які переробляли продукцію південних металургійних гігантів і забезпечували обладнанням шахти, чорну металургію, хімічну та цукрову промисловість. На початку XX ст. у Донбасі діяло 44 машинобудівних та ремонтних заводи і сотні металобробних підприємств¹⁹.

Найбільшого розвитку на Україні набуло сільськогосподарське та транспортне машинобудування, яке в основному концентрувалося в Катеринославській, Харківській, Херсонській та Київській губерніях. Так, центрами паровозобудування були Харків та Луганськ, вагонобудування - Катеринослав, Київ, Миколаїв, суднобудування - Миколаїв, Одеса, Київ, у Харкові, Катеринославі, Києві, Олександрівську, Одесі, Полтаві та ряді інших міст діяли паровозо- і вагоноремонтні залізничні майстерні.

стерства торгівлі і промисловості та фонду старшого фабричного інспектора Харківської губернії. Див.: ЦДА СРСР, ф.23, оп.16, спр.340, арк.71-78; ЦДА УРСР (Харків), ф.922, оп.1, спр.218, арк.71-72.

¹⁶ ЦДА СРСР, ф.23, оп.27, спр.338, арк.120-152; "Единое хозяйство", 1921, № 5-6, стор.85.

¹⁷ ЦДА СРСР, ф.23, оп.16, спр.340, арк.83-86.

¹⁸ ЦДА СРСР, ф.6935, оп.6, спр.203, арк.15.

¹⁹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, стор.77.

Центрами сільськогосподарського машинобудування на початку ХХ ст. стали Харків, Київ, Олександрівськ, Єлисаветград, Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ. Провідні підприємства сільськогосподарського машинобудування на Україні – заводи Гена в Одесі, Ельворті в Єлисаветграді та Коппа в Олександрівську, які давали 16% загальноросійського виробництва сільськогосподарських машин та знарядь, з 1913 р. входили до найбільшого в країні синдикату "Урожай"²⁰

У Катеринославі був розташований завод Донецького металургійного товариства "Штампування" – один з трьох на всю Росію заводів, що виготовляли рельсові кріплення²¹.

В роки війни, переважно у 1915 р. до Харківської та Катеринославської губерній було евакуйовано з Прибалтики і Польщі ряд дуже важливих для економіки Росії підприємств, а саме: до Катеринослава – металообробні та машинобудівні заводи акціонерного товариства "Р.Мантель" та акціонерного товариства "Сиріус" в Риги, Варшавський завод акціонерного товариства "К.Рудзький і Ко", а також єдиний в Росії завод по виготовленню деревообробних та лісопильних машин товариства "Стелла" в Риги; до Харкова – ризький завод "ВЖ" (Загальної компанії електрики), який заклав на Україні підвалини для дальшого розвитку нової галузі – електротехнічної промисловості, а також завод товариства "Гарлях і Шульст" в Варшави. У Ново-Слов'янську Харківської губернії розташувався Прушківський завод металевих виробів з Варшавської губернії; в Горлівці протягом 1917 р. вів роботи по встановленню устаткування артилерійський завод товариства "Беккер і Ко" в Риги та ін.²²

Все це були дуже важливі підприємства, які переважно являли собою майже єдині в Росії виробництва по виготовленню дефіцитних, особливо для воєнного часу, видів продукції. Але через безпорадність у керівництві економікою країни опочатку з боку органів царської адміністрації, а після перемоги Лютневої

²⁰ Очерки истории развития народного хозяйства Украинской ССР, стор.75-76.

²¹ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі – ЦДВІА СРСР), ф.369, оп.14, спр.14, арк.213, 228.

²² Там же, оп.16, спр.88, арк.492-495, 510, 514, 516-517, 521-523, 528, 537, 538 та ін.

буржуазно-демократичної революції – буржуазного Тимчасового уряду, який насамперед дбав не про інтереси промисловості, а про забезпечення надприбутків капіталістів, з перелічених евакуйованих підприємств до 1917 р. змогли більш-менш налагодити виробництво лише такі багаті товариства, як "ВЖ" і, частково, "Р.Мантель". Інші ж заводи перебували в 1917 р. у дуже скрутному становищі, хоч з часу евакуації пройшло майже два роки. Так, Горлівський артилерійський завод товариства "Беккер і Ко", який мав стати до ладу діючих з квітня 1917 р., ще й у вересні продовжував роботи по устаткуванню. Продовжував у вересні 1917 р. будівництво цехів і завод товариства "Герлях і Пульст". Завод товариства "Сиріус" через нехватку вагонів не зміг на цей час навіть перевезти все обладнання²³. Нерегулярно функціонував і єдиний в Росії завод товариства "Стелла", який виробляв машини, потрібні для виготовлення лож гвинтівок, спорядження для обозів, шпал, при будівництві аеропланів, залізничних вагонів, мостів, блиндажів, окопів, бараків, тобто головним чином оборонної продукції. Катеринославська заводська нарада систематично відмовляла йому в постачанні потрібної кількості сировини, палива та інших матеріалів²⁴.

Донецьке вугілля стало основною сировинною базою для розвитку коксохімічної промисловості України. Інші галузі хімічного виробництва розвивались недостатньо, і ці підприємства теж зосереджувалися переважно у Донбасі. До них належали заводи по виробництву соди, кислот, сірників, вибухових речовин тощо. Найбільші з них – Лисичанський содовий завод Донецького товариства (1609 робітників) і слов'янські содові заводи Південно-Російського товариства (1160 робітників), а також хімічний завод Донецького товариства окляних і хімічних заводів у Сантуринівці (1945 робітників). Згадані вище содові заводи в 1913 р. давали 77% загальноросійського виробництва соди²⁵. На Чернігівщині, в Шостці, діяв Михайлівський пороховий завод, підпорядкований Головному артилерійському управлінню (ГАУ), на якому

²³ ЦДІА СРСР, ф.369, оп.13, спр.82, арк.40.

²⁴ Там же, оп.15, спр.7, арк.35–36.

²⁵ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, стор.72.

в 1917 р. працювало майже 15 тис.чол. Крім того, у Злинці, Софіївці, Деменці було кілька великих сірникових фабрик. Великі сірникові фабрики діяли й на Київщині. Майже по всіх губерніях України були розпорочені невеличкі підприємства побутової хімії — миловарні, свічкові, паточні, крохмальні, сірникові та інші фабрики і невеличкі заводи, виробництво яких, як правило, мало кустарний характер і відіграло суто місцеву роль. З 50 тис.робітників, зайнятих у 1916—1917 рр. в хімічній промисловості України, на згаданих вище підприємствах працювало приблизно 14600 робітників, або 28%²⁶.

На Катеринославщині, Київщині, Харківщині та, частково, Чернігівщині розміщувалося значна кількість великих підприємств по переробці мінеральних речовин — дзеркальні, пляшкові, скляні, цементні, цегельно-черепичні заводи та заводи вогнетривких виробів. Найбільшими з них були: пляшковий та скляний заводи Товариства донецьких скляних і хімічних заводів у Сантуринівці (відповідно — 1177 та 1382 робітники), дзеркальний завод в Костянтинівці (667 робітників), Яблонський цегельний завод на Київщині (854 робітника), Будянська фаянсова фабрика товариства Кузнецової на Харківщині (1338 робітників), цементний завод товариства Чернігівського цементного виробництва (928 робітників) та ін.

До провідних галузей економіки України в 1917 р. належав і ряд виробництв по обробці сільськогосподарської сировини: цукрові заводи, винокурні, млини, тютюнові фабрики, шкіряні заводи. Ці галузі найбільшого розгалуження дістали головним чином у правобережних губерніях України та на Півдні — в Київській, Подільській, Волинській, Херсонській, економічним центром яких був Київ, так само, як для Придніпров'я і Донбасу — Харків і Катеринослав. З лівобережних губерній перелічені вище галузі переважали в економіці Полтавщини. Цукрова ж промисловість набула великого розвитку й на Харківщині.

Цукрово-рафінадне виробництво, поряд з гірничою справою, металургійною та металлообробною промисловістю, посідало найважливіше місце в економіці України. Цукрові заводи розміщувалися переважно на Київщині і Поділлі (до 60%) та на Харківщині і Пол-

²⁶ "Народное хозяйство", 1919, № 9-10, стор.44.

тавшині і відзначалися високим рівнем концентрації робітників. У Київській губернії було 80 великих цукрових заводів, на 76 з яких в 1917 р. працювало 56,8 тис.чол., тобто 67,9% всіх робітників фабрично-заводської промисловості губернії²⁷. На 52 цукрових та рафінадних заводах Поділля працювало 29,5 тис. робітників, або 88%²⁸. На 31 цукровому заводі Харківщини було зайнято 24,8 тис.робітників²⁹. У 1917 р. на Україні загалом діяло 198 цукрових і рафінадних заводів з понад 135,7 тис.робітників.

Чернігівщина і Полтавщина були центрами вирощування тютюну (давали понад 50% загальноросійського збору). Тютюнові ж фабрики були - на Полтавщині (20), Київщині (17), Поділлі (11) тощо.³⁰

На Чернігівщині значного розвитку набула деревообробна промисловість. Тут діяло понад 40 невеликих лісопилок з 2 тис.робітників.

Найменш розвинутою в промисловому відношенні була Волинь, серед більш-менш значних підприємств якої можна згадати лише 14 цукрових заводів, на 12 з яких працювало понад 7,2 тис.робітників³¹.

З аналізу розміщення основних галузей промисловості і найбільших загонів пролетаріату України в 1917 р. виходить, що найбільшими пролетарськими центрами були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Херсон, Луганськ, Олександрівськ, Макіївка, Юзівка, Маріуполь, Єлисаветград. Ці ж міста стали й провідними центрами боротьби за Владу Рад на Україні. Але десятки тисяч робітників зосереджувалися і в менш значних містах і містечках і конкретне в"ясування питання про наявність в тому чи іншому районі певних галузей промислового виробництва, про ха-

²⁷ ЦДІА УРСР (Київ), ф.574, оп.1, спр.1965, арк.1-28.

²⁸ ЦДІА СРСР, ф.23, оп.16, спр.340, арк.61-68.

²⁹ "Исторический архив", 1960, № 1, стор.113-114; ЦДІА УРСР у Харкові, ф.922, оп.1, спр.218, арк.71-72.

³⁰ Ст. Д я л к и н. Украина в цифрах, 1913-1920 гг. Харків, 1922, стор.33.

³¹ "Исторический архив", 1960, № 1, стор.109 та ін.

ракти і розміри підприємств і концентрацію робітничого класу дасть можливість дослідникам історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні повніше відтворити героїчні події минулого. Виходячи з важливості цього завдання і враховуючи відсутність систематизованих друкованих відомостей про кількісний склад робітників і географію провідних підприємств основних галузей промисловості України, далі друкується "Перелік заводів і фабрик основних галузей промисловості України з кількістю робітників понад 100 чол. (за даними на 1917 р.)". "Перелік..." складений на основі ряду документів, виявлених в архівах Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, які раніше не публікувалися. Це - "Списки промислових закладів, підпорядкованих наглядові фабричної інспекції" за 1917 р. майже по всіх губерніях України з фонду Міністерства торгівлі і промисловості³², списки підприємств Київської губернії з фонду старшого фабричного інспектора Київського округу³³, перелік підприємств Харківщини, що працюють на оборону, з фонду старшого фабричного інспектора Харківської губернії та ін. Відомості про кількість робітників металургійних заводів взяті з фонду Наркомату праці³⁴, а про розміщення і кількість робітників підприємств військового відомства - з фондів Головного артилерійського управління та Особі наради по обороні³⁵.

Велику допомогу подав авторові при складанні даного "Переліку..." досі єдиний опублікований матеріал такого характеру, підготовлений доктором історичних наук Л.С.Гапоненком, "Перелік фабрично-заводських підприємств Російської республіки", що мали понад 500 робітників³⁶. В результаті перевірки і зіставлення різних джерел виправлені деякі неточності, які зустрічаються у згаданому документі, і зроблені певні доповнення щодо характеристи-

³² ЦДА СРСР (Ленінград), ф.23, оп.16, спр.340,317; оп.27, опр.338.

³³ ЦДА УСРР (Київ), ф.574, оп.1, спр.1965.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф.382, оп.4, спр.40.

³⁵ ЦДВІА СРСР, ф.504, оп.12, спр.36 та ін.; ф.369, оп.9, спр.70 та ін.

³⁶ "Исторический архив", 1960, № I, стор.76-116.

ки підприємств цієї категорії на Україні³⁷. Крім того, наведені списки цукрових заводів Поділля, Полтавщини, Херсонщини та Чернігівщини, які у переліку, опублікованому Л.С.Гапоненком, відсутні.

До наведеного далі "Переліку заводів і фабрик основних галузей промисловості України з кількістю робітників понад 100 чол. (за даними на початок 1917 р.)" увійшли заводи, фабрика та майстерні обробної промисловості. Підприємства до нього не включені³⁸. Крім підприємств, підпорядкованих віданню фабрично-заводської інспекції, до переліку увійшли металургійні заводи, заводи і майстерні військового відомства, підпорядковані Головному артилерійському управлінню, а також заводи, евакуйовані на Україну під час імперіалістичної війни.

За галузями виробництва підприємства розміщені таким чином:

Назва галузі	Кількість підприємств	Кількість робітників
Металургійні заводи (домєнні та переробні)	18	120305
Металобробні та машинобудівні (у тому числі транспортне та сільськогосподарське машинобудування)	212	172248
Підприємства по обробці мінеральних речовин (дзюркальні, пляшкові, скляні, цегельні тощо)	51	16920
Підприємства хімічної промисловості	30	29428
Цукрова промисловість	195	135723
Інші підприємства харчової та смакової промисловості	57	17794
Виробництво по обробці шкір, вовни, дерева	69	26582
Разом	632	519000

³⁷ "Исторический архив", 1960, № I, стор. 97, 104-105, III.

³⁸ Список цих підприємств буде виданий окремо - А.Г.

У середині кожної галузі підприємства згруповані за географічним принципом, по губерніях. Для переважної більшості з них, згідно з наявними архівними та друкованими джерелами, визначене місце розташування, для деяких – вказані найближчі залізничні станції, і лише для незначної кількості підприємств – тільки відповідні губернії. В останньому випадку в графі "Місце розташування" зроблено прочерк.

До "Переліку..." не увійшли підприємства багатьох досить розвинутих на Україні галузей легкої та харчової промисловості, як наприклад, млини, винокурні, більшість шкіряних, миловарних, гільзових закладів, лісопалень тощо. Це пояснюється тим, що вони були невеликими за розмірами і кількість робітників не досягала 100 чол.

Прийняті у "Переліку..." скорочення:

- гр. – граф
- губ. – губернія
- зал. – залізниця
- кн. – князь
- м. – містечко
- пов. – повіт
- с. – село
- сел. – селище
- ст. – залізнична станція
- хут. – хутір

Перелік заводів і фабрик основних галузей
промисловості України з кількістю робітників
понад 100 чол. (за даними на 1917 р.)

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
<u>Металургійні заводи (доменні і переробні)</u>		
К а т е р и н о с л а в с ь к а г у б е р н і я		
1. Олександрівський завод акціонерного товариства Брянського рельсопрокатного, залізничного і механічного заводу	Катеринослав	14 811
2. Металургійний завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства	с. Кам"янське	14 510
3. Петровський металургійний завод Російсько-Бельгійського товариства	сел. Єнакієве	14 088
4. Металургійний завод Новоросійського товариства кам"яновугільного, залізного та рейкового виробництва	Юзівка	13 880
✓ 5. Металургійний завод Нікополь-Маріупольського гірничого і металургійного товариства	ст. Сартана	12 088
6. Металургійний завод Донецько-Юр"івського товариства	ст. Алчевськ	6 200
✓ 7. Дружківський металургійний завод Донецького товариства залізничного і сталеливарного виробництва	сел. Дружківка	5 289
✓ 8. Металургійний завод акціонерного товариства "Російський провіданс"	Маріуполь	3 018

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
9. Завод акціонерного товариства залізопрокатних заводів у Костянтинівці	ст. Костянтинівка	2 436
10. Кадіївський металургійний завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства	сел. Кадіївка, ст. Алмазна	1 615
11. Дніпропетровський доменний завод акціонерного Товариства криворізьких залізних рудників	Кривий Ріг	700
12. Ольховський металургійний завод акціонерного товариства доменних печей на Ольховій	с. Успенське, ст. Луганськ	402
13. Завод акціонерного товариства "Подуар"	Катеринослав	9 731
14. Завод Донецького металургійного товариства "Штамування"	"	3072
15. Завод Гартмана	Луганськ	5 914
✓ 16. Макіївські заводи анонімного товариства "Уніон"	сел. Макіївка, Таганрозький округ	6 815
✓ 17. Металургійний завод Краматорського металургійного товариства	сел. Краматорське, Харківська губ.	5 432
✓ 18. Керченський металургійний завод	Керч, Таврійська губ.	409

Металообробні та машинобудівні підприємства

Волинська губернія

19. Славутські механічні майстерні Всеросійського земського союзу (ВЗС)	м. Славута	155
---	------------	-----

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
20. Чавуноливарний завод Овдіо- ва, Вайнберга і Перельмутте- ра	м.Кременець	100
21. Депо станції Здолбунове	ст.Здолбунове	500
К а т е р и н о с л а в с ь к а г у б е р н і я		
22. Чавуноливарний і механіч- ний завод акціонерного то- вариства "Сиріус"	сел.Амур	838
23. Залізопрокатний завод До- нецького металургійного товариства "Штампунан- ня"	"	665
24. Завод Товариства російсь- ких трубопрокатних заво- дів "Шодуар"	"	4622
25. Пічний і ливарний завод Донецького металургійно- го товариства "Штампунан- ня"	сел.Нижньо- дніпровськ	736
26. Естампажний завод товари- ства "Штампунання"	"	1258
27. Завод Товариства російсь- кої залізної промисловості (колишній Гантке)	"	4222
28. Завод товариства "Дніпров- ський цвяховий завод"	сел.Амур	283
29. Чавуноливарний і механіч- ний завод акціонерного товариства "Сиріус"	Катеринослав	123
30. Дротово-цвяховий та заклеп- ковий завод акціонерного товариства Російсько-бал- тійського заводу "Брати Старр і Ко"	"	378
31. Дротово-цвяховий завод то-		

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
вариства Ландвирівського дротово-пряжового заводу братів Фрумкіних	Катеринослав	213
32. Машинобудівний завод акціонерного товариства "Рудзьський і Ко"	"	1713
33. Механічний завод товариства "Механічно-слюсарне виробництво Гесса і Боровського"	"	105
34. Ливарний, механічний та сталевих виробів завод Яцкевича	ст. Синельникове	195
35. Завод металевих виробів товариства "Жив і Рокитянський"	сел. Снакієве	104
36. Механічний завод "Метал Кам"є	Катеринослав	269
37. Дротовий завод товариства "Нижньодніпровський металевий завод Кено і Ко"	сел. Нижньодніпровськ	122
38. Фабрика підков кн. Любомирського	Катеринослав	176
39. Чавуноливарний і механічний завод Варшавського акціонерного товариства торгівлі та судноплавства	"	301
40. Чавуноливарний і механічний завод того ж товариства	"	218
41. Чавуноливарний завод братів Гранье	ст. Алмазна	122
42. Чавуноливарний завод товариства "Баллод і Чудінов"	Луганськ	101
43. Завод акціонерного товариства луганських ливарних заводів	ст. Шмитівська, Північно-Донецька зал.	318

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
44. Дротово-пняховий завод Французова	Бахмут	379
45. Завод акціонерного товариства донецьких металевих заводів	Луганськ	135
46. Трубопрокатний завод торгового дому "Попов і Ко"	"	117
47. Завод ковкого чавуну акціонерного товариства "Копп і Гелькер"	Олександрівськ	138
48. Завод Торезького сталеливарного і механічного акціонерного товариства	ст. Дружківка, Південні зал.	1549
49. Слюсарно-гратовий і чавуноливарний завод братів Шейнів	Катеринослав	112
50. Машинобудівний завод Радун, Шварца, Радіна та Міллерів	"	107
51. Листопркатний завод і фабрика металевих виробів "Шла"	"	309
52. Машинобудівний завод Південного товариства "Труд"	"	135
53. Механічний завод "Пітшкен і Ко" товариства "Стелла"	"	172
54. Машинобудівний завод акціонерного товариства "Мантель"	сел. Нижньодніпровськ	225
55. Механічно-котельний завод товариства "Гняздовський і Ко"	Катеринослав	159
56. Завод Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана	Луганськ °	5638
57. Завод акціонерного товариства "Дебальцевський механічний завод"	ст. Дебальцеве, Катерининська зал.	742

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
58. Механічний рудремонтний завод Ваннікенроа	ст.Переїзна, Катерининська зал.	187
59. Завод акціонерного товариства "Механічні заводи Борман, Шведе і Ко"	Олександрівськ	1185
60. Завод авіаційних двигунів "Дека"	"	277
61. Завод сільськогосподарських знарядь і машин "Богатир"	с.Гуляйполе, Олександрівський пов.	210
62. Завод сільськогосподарських машин і знарядь Катерининського анонімного товариства	Олександрівськ	247
63. Завод сільськогосподарських машин і знарядь Зільбера	"	201
64. Завод сільськогосподарських машин і знарядь Іофана	"	115
65. Завод сільськогосподарських машин і знарядь товариства "Копп"	"	648
66. Завод сільськогосподарських машин і знарядь наладків Кацена	"	258
67. Завод сільськогосподарських машин і знарядь торгового дому "Корнер і сини"	с.Гуляйполе, Олександрівський пов.	306
68. Завод сільськогосподарських машин і знарядь торговельно-промислового товариства "Лепп і Вельман"	Олександрівськ	492
69. Завод сільськогосподарських машин і знарядь Маріїнського анонімного товариства	"	411

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
70. Завод сільськогосподарських машин і знарядь Пшеничного	с.Лукашове, Олександрівський пов.	211
71. Завод сільськогосподарських машин і знарядь торгового дому "Граф Старжинський і Ко"	Нікополь	140
72. Завод сільськогосподарських машин і знарядь Худякова	"	101
73. Механічний завод товариства "Слоджіяті і Ко"	Олександрівськ	170
74. Машинобудівний завод Ім-бердса	колонія Нью-Йорк, Бахмутський пов.	120
75. Машинобудівний завод Боссе	с.Григорівка, Бахмутський пов.	386
76. Машинобудівний завод Мош-кевича	"	
77. Чавуноливарний і механічний завод Перцова	Маріуполь	110
78. Завод Товариства маріупольських естампажних заводів	колонія Нью-Йорк, Бахмутський пов.	315
79. Механічний завод торгового дому "Магазінер, сини і Ко"	Маріуполь	323
80. Монтажна майстерня тракторних деталей Акціонерного товариства сосновицьких трубопрокатних і залізоборних заводів	Павлоград	118
81. Завод товариства штампувальних і емальовальних заводів	Катеринослав	250
82. Завод товариства штампувальних і емальовальних заводів	Луганськ	234
82. Завод Російського товариства для виготовлення снарядів та військових припасів	Юзівка	1600

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
83. Снарядна майстерня Слов'янсько-сербського повітового комітету ВРС та союзу міст	Луганськ	107
84. Суднобудівна верф акціонерного товариства "Коломенський машинобудівний завод"	Маріуполь	160
85. Катеринославські спорядкувальні майстерні ГАУ	Катеринослав	1022
86. Луганський патронний завод ГАУ	Луганськ	10127
87. Треті тилові майстерні ВРС	Олександрівськ	1000
88. Дротовий завод Морського відомства	"	498
89. Труболиварний завод генерального товариства "Російський гірничий і металургійний "Union"	сел.Макіївка	950
90. Майстерні Катерининської залізниці	Катеринослав	2240
91. Нижньодніпровські майстерні Катерининської залізниці	сел.Нижньодніпровськ	3325
92. Олександрівські залізничні майстерні Катерининської залізниці	Олександрівськ	1274
93. Луганські майстерні Катерининської залізниці	Луганськ	537
94. Олександрівські майстерні Південних залізниць	Олександрівськ	1165
95. Трамвайне депо Катеринославського міського громадського управління	Катеринослав	374
96. Депо анонімного товариства "Катеринославський трамвай"	"	310

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
Київська губернія		
97. Київський "Арсенал" ГАУ	Київ	понад 3000
98. Київські майстерні Південно-Західних залізниць	"	2 487
99. Бобринські майстерні Південно-Західних залізниць	ст. Бобринська	1 237
100. Деміївський снарядний завод ГАУ	с. Деміївка, Київський пов.	5 068
101. Київський артилерійський склад ГАУ та бомбометні майстерні	Київ	від 3000 до 6000
102. Машинобудівний і механічний завод акціонерного товариства "Гретер і Криванек"	"	952
103. Київський машинобудівний завод Південно-Російського акціонерного товариства	"	307
104. Ремонтна майстерня акціонерного товариства пароплавства по Дніпру і його притоках	"	502
105. Завод ковкого чавуну Неедлі та Унгермана	"	180
106. Київські механічні майстерні ВЗС	"	366
107. Чавуноливарний і механічний завод акціонерного товариства "Ауто"	"	120
108. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства "Фільверт і Дедін"	с. Святошине, Київський пов.	206
109. Машинобудівний завод "Млошевський і Ко"	"	220
110. Машинобудівний завод акціонерного товариства "Прогрес"	Бердичів	594

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
111. Чавуноливарний і машинобудівний завод "Труд" Гринберга	Умань	158
112. Цяховий завод товариства "Німець та Вольберсон"	Черкаси	112
113. Машинобудівний і механічний завод акціонерного товариства "Брандт"	м.Фастів	321
114. Механічний і машинобудівний завод Ліхтмана	"	161
115. Машинобудівний і механічний завод фірми "Менцель"	Біла Церква	357
116. Ржищівський механічний завод братів Швайгут	м.Ржищів, Київський пов.	186
117. Механічний завод Цибульського	м.Ржищів	128
П о д і л ь с ь к а г у б е р н і я		
118. Чавуноливарний та механічний завод товариства "Молот"	Вінниця	191
119. Механічні майстеряі ВЭС	Проскурів	119
П о л т а в с ь к а г у б е р н і я		
120. Машинобудівний завод Карлівського маєтку	м.Карлівка	100
121. Машинобудівний завод акціонерного промислового товариства "Лільпон, Рау і Левінштейн"	хут.Ново-Іванівка, Кременчуцький пов.	2006
122. Кременчуцький артилерійський склад ГАУ (в тому числі - Миколаївський відділ, Кременчуцька артилерійська команда, Карлівська та Салищенська групи артилерійських парків)	Кременчук	2774

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
123. Георгієвський чавуноливарний завод Пахомової	Ромни	140
124. Ремонтні майстерні кв.Кочубей	м.Згурівка, Яготинський пов.	155
125. Механічний завод Гебгольда	Кременчук	100
126. Фабрика жерстяних виробів Гандельсмана	"	125
127. Крюківські майстерні Південних залізниць	посад Крюків	1261
128. Полтавські майстерні Південних залізниць	Полтава	1320
Таврійська губернія		
129. Машинобудівний і механічний завод акціонерного товариства Азовсько-чорноморських механічних заводів	" Бердянськ	1203
130. Варшавський окружний арсенал ГАУ	"	понад 750
131. Машинобудівний і механічний завод торгового дому "Заферман і Ко"	Мелітополь	666
132. Механічний завод акціонерного товариства "Тріумф"	м.Великий Токмак	248
133. Механічний завод Буштаба та Китайгородського	Керч	116
134. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства "Нападки Лангемана і Ко"	ст.Сарабуз, Південні зал.	479

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
135. Завод сільськогосподарських машин торгового дому "Харасанов і Ко"	сел. Джанкой	468
136. Завод сільськогосподарських машин Молса	с. Акимівка	125
137. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства "Нейфельд і Ко"	с. Лісне	283
138. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства "Нейфельд і Ко"	с. Сергіївка	146
139. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства "Клейнер і Ко"	м. Великий Токмак	260
140. Завод сільськогосподарських машин торгового дому "Франц і Фредер"	с. Молочанськ	113
141. Завод сільськогосподарських машин братів Классен	Мелітополь	103
142. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства "Вдова Матіас і сини"	Бердянськ	235
143. Завод сільськогосподарських машин і знарядь акціонерного товариства "Джон Грієвз і Ко"	"	1844
Харківська губернія		
144. Паровозобудівний завод Російського паровозобудівного та механічного товариства	Харків	6627
145. Завод акціонерного товариства "Всеобщая кампанія електричества" ("ВЭК")	"	3710
146. Трубочний завод акціонерного товариства "Стольє"	"	2200
147. Завод сільськогосподарських		

Назва підприємства	Місце розташування	Кількість робітників
машин і знярядь акціонерного товариства "Гельферіх - Саде"	Харків	3739
148. Машинобудівний завод акціонерного товариства "Герлях і Пульст"	"	442
149. Механічний завод братів Алексеевих	"	207
150. Завод залізних конструкцій акціонерного товариства "Шпільберг і Ко"	"	213
151. Механічний, чавуно- і сталеливарний завод Шиманського	"	567
152. Завод сільськогосподарських машин Мельгозе	"	370
153. Механічний завод акціонерного товариства "Економ"	"	165
154. Механічний завод Шапара	"	135
155. Машинобудівний завод фон Літмара	"	317
156. Велосипедний завод "Лейтнер і Ко"	"	289
157. Механічний завод товариства "Шмідт і Ко"	"	145
158. Дротова-катанний завод Блейхерта та Ейхнера	"	235
159. Діло станції Основа Північно-Донецької залізниці	"	1600
160. Фабрика металевих виробів акціонерного товариства "Гофман і Деуель"	"	180
161. Сумські машинобудівні заводи Бельгійського анонімного товариства	Суми	1778

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
162. Сумські механічні майстерні ВЗС	Суми	590
163. Механічний та чавуноливарний завод Розенквіста	"	159
164. Машинобудівний і чавуноливарний завод Трепке	Харків	150
165. Колесний і механічний завод Борковського	Чугуїв	1329
166. Прушківський завод металевих виробів	Слов'янськ	450
167. Лботинські залізничні майстерні	ст.Лботин	понад 3000
168. Механічний і чавуноливарний завод "Малоросія" Міллера	слобода Кабаньє, Куп'янський пов.	150
169. Харківські паровозні майстерні Південних залізниць	Харків	1455
170. Харківські загонні майстерні Південних залізниць	"	711
Х е р с о н с ь к а г у б е р н і я		
171. Механічний і суднобудівний завод акціонерного товариства "Белліно-Фендеріх"	Одеса	1119
172. Суднобудівний завод Ревенського	"	540
173. Суднобудівний і ремонтний завод Російського товариства пароплавання і торгівлі (РОПІТ)	"	1830
174. Суднобудівний завод товариства Миколаївських заводів і верфів	Миколаїв	14166
175. Суднобудівний завод Російського суднобудівного товариства "Руссуд"	"	7057

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
176. Елінг товариства "Белліно - Фендеріх"	Одеса	271
177. Майстерня по ремонту пароплавів Баптизанського	—	150
178. Завод сільськогосподарських машин та знарядь акціонерного товариства Гена	Одеса	2534
179. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства Ельворті	Елісаветград	4351
180. Завод сільськогосподарських машин акціонерного товариства "Бургард і Ко"	"	290
181. Завод сільськогосподарських машин та знарядь акціонерного товариства "Інженер Кац"	—	355
182. Завод сільськогосподарських машин та знарядь акціонерного товариства Гена	—	207
183. Завод сільськогосподарських машин та знарядь Південно-Російського товариства	—	101
184. Завод сільськогосподарських машин Шкловського	Елісаветград	271
185. Завод сільськогосподарських машин Гомберга	—	175
186. Завод сільськогосподарських машин та знарядь братів Лонських	Миколаїв	142
187. Чавуноливарний завод Каца	Одеса	250
188. Газовий завод виробництва шапцевих інструментів	"	830
189. Завод білої жерсті і виробів з неї торгового дому "Вальтх"	—	477

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
190. Завод білої жерсті і жерстяних виробів товариства "Дакко"	Одеса	300
191. Дрогово-цвяховий завод наладків Шполянського	"	245
192. Болторізний завод Анатра	-	200
193. Цвяхово-дротовий завод "Рухвергер і Шапіро"	-	165
194. Цвяхово-дротовий завод Шифмана	-	135
195. Цвяхово-дротовий завод Зільбербліма	Миколаїв	192
196. Дрогово-цвяховий завод Дюльки	Одеса	381
197. Новоросійський машинобудівний завод Гуревича	м.Каховка	160
198. Машинобудівний завод Гуревича	Херсон	598
199. Машинобудівний завод товариства братів Яскульських	Єлисаветград	247
200. Завод білої жерсті і жерстяних виробів Левіна	Одеса	138
201. Котельний та зварочний завод "Перун"	Миколаїв	260
202. Механічний завод Гадецького	"	120
203. Трубочний та електромеханічний завод Морського відомства	Миколаїв	562
204. Завод запальних трубок Бассета	-	122
205. Майстерня запальних трубок "Летонатор" Альперовича	-	122
206. Машинобудівний завод Вадона	Херсон	140

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
207. Механічний і підковний завод акціонерного товариства "Зельцер"	-	111
208. Машинобудівний і чавуноливарний завод Луднікова	-	183
209. Майстерня запальних трубок торгового дому "Інженер Прыва"	-	102
210. Фабрика ламп Розенфельда	-	188
211. Фабрика штампованих металевих виробів Бичача і Варшавського	-	178
212. Майстерня по виробленню гранат Південно-Російського товариства "ОРТА"	-	155
213. Майстерня запальних стаканів торгового дому "Співаков і Співак"	-	154
214. Фабрика ламп Зусмана	-	135
215. Ремонтна майстерня Анонімного товариства Одеських трамваїв	Одеса	125
216. Майстерня запальних стаканів товариства "Штандарт"	-	120
217. Снарядна майстерня Одеського воєнно-промислового комітету (ВПК)	Одеса	120
218. Завод по виробленню гранат "Рустон, Проктор і Ко"	-	113
219. Майстерня запальних стаканів Ступіна і Едуардоа	-	110
220. Завод запальних трубок "Гай і Матве"	-	110
221. Майстерня "Граната" Акімова	-	106
222. Майстерня запальних стаканів і токарних верстатів Манзона	-	103

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
223. Завод вимірювальних інструментів і запальних стаканів акціонерного товариства "Таксомотор"	-	100
224. Токарно-механічна майстерня Миколаївського ВПК	Миколаїв	119
225. Одеські головні залізничні майстерні Південно-Західної залізниці	Одеса	2660
226. Одеський артилерійський склад ГАУ	"	747

Чернігівська губернія

227. Конотопський снарядний завод ВПК	Конотоп	576
228. Механічний та чавуноливарний завод	Кролевець	595
229. Кролевецькі майстерні ВЗС	Кролевець	414
230. Свеський чавуноливарний завод насадків Неплюєва	с. Свеси, Шостенський пов.	128

Підприємства по переробці мінеральних речовин

Волинська губернія

231. Баранівський фарфоровий завод Гріпарі	с. Баранівка, Новоград-Волинський пов.	460
232. Фаянсовий завод Зусмана	м. Полонне	145
233. "	сел. Кам'яний Брід	350
234. Городницький фарфоровий завод Зусмана	м. Городниця	330
235. Славутський фаянсовий завод Сигала	м. Славута	400

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
236. Олевський фарфоровий завод Гіжицького	ст.Олевськ	330
237. Токарівський фарфоровий завод	м.Токарівка	550
238. Довбишанський фарфоровий завод Іржизильського	с.Довбиш, Новоград-Волинський пов.	до 100
239. Корчильський скляний завод Межиречського	м.Корчиця	294
240. Скляний завод Гольдберга і Розенфелда	м.Романів	400
К а т е р и н о с л а в с ь к а г у б е р н і я		
241. Дзеркальний завод анонімного товариства дзеркальних заводів на Півдні Росії	ст.Костянтинівка	667
242. Пляшковий завод акціонерного Товариства донецьких скляних та хімічних заводів	сел. Сантури-нівка	1177
243. Скляний завод Товариства донецьких скляних і хімічних заводів	"	1382
244. Пляшковий завод акціонерного товариства "Фарке"	Бахмут	291
245. Скляний завод Лівенгофського акціонерного товариства	ст.Насветевич, Катерининська зал.	394
246. Завод вогнетривких виробів акціонерного товариства "Ковалевський"	ст.Часів Яр, Південні зал.	383
247. Завод вогнетривких виробів акціонерного товариства "Кринична"	"	116
248. Завод вогнетривких виробів акціонерного товариства "Кринична"	ст.Кринична, Південні зал.	133
249. Завод вогнетривких виробів акціонерного товариства донецьких заводів	ст.Деконська, Південні зал.	203

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
250. Цегельно-черепичний завод Венгеровського	Бахмут	106
251. Каоліновий завод братів Ауге	ст.Просляна, Катерининська зал.	120
252. Завод вогнетривких виробів Rogosina	ст.Демуріно, Катерининська зал.	120
253. Завод вогнетривких виробів Торецького товариства керамічних виробів	ст.Костянтинівка, Південні зал.	176
254. Завод вогнетривких виробів акціонерного товариства "Шлехт і Штульберг"	роз'їзд Кіндратівка, Південні зал.	100
255. Завод вогнетривких виробів Красногорівського франко-російського товариства	с.Красногорівка, Бахмутський пов.	423
256. Завод вогнетривких виробів Нового анонімного товариства у Володимирівці	с.Володимирівка, Маріупольський пов.	245
257. Цементний завод Товариства російсько-донецького портландцементного заводу	ст.Микитівка, Південні зал.	114
258. Завод шлакової цегли Горенштейна	ст.Сартана, Катерининська зал.	121
Київська губернія		
259. Шибенський скляний завод акціонерного товариства скляних заводів "Варшавський"	с.Шибенське, Київський пов.	133
260. Бабинецький скляний завод	с.Бабинці, Київський пов.	125
261. Мирчанський скляний завод гр.Шембека	с.Мирча, Київський пов.	163
262. Гостомельський скляний завод Гібермана	м.Гостомель, Київський пов.	125
263. Кодранський скляний завод насадків Еремеева	с.Кодра, Київський пов.	148

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
--------------------	-------------------	----------------------

264. Яблонський цегельний завод Пеховського	с.Яблонка, Львівський пов.	150
265. Яблонський цегельний завод нащадків Сагатовського	"	154
266. Маріїнський керамічний завод Балашової	м.Городище, Черкаський пов.	284
267. Каоліновий та цементний завод акціонерного товариства "Адельгейм і Ко"	с.Глухівці, Бердичівський пов.	146

Харківська губернія

268. Артемівський скляний завод Лівенгофського акціонерного товариства	ст.Мерефа, Південні зал.	289
269. Скляний завод "Регіна"	Слов"янськ	226
270. Будянська фаянсова фабрика товариства "Кузнецова з синами"	ст.Буки, Південні зал.	1338
271. Фарфоровий завод Ессена	Слов"янськ	450
272. Цегельний завод "Дзевульський і Лянге"	"	185
273. Керамічний завод "Дзевульський і Лянге"	"	366
274. Фабрика олівців Маєвського	сел.Ново-Слов"янськ	164
275. Цементний завод "Пушка"	сел.Краматорське	578
276. Керамічний завод акціонерного товариства Бергенгейма	Харків	476

Херсонська губернія

277. Скляний завод торгового дому "Будницький і Ко"	Одеса	191
278. Скляний завод Вельштейна	"	316

Чернігівська губернія

279. Цементний завод акціонерного		
-----------------------------------	--	--

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
товариства Чернігівського цементного виробництва	Чернігів	928
280. Северіанівський цегельний завод Соколовського	м.Чернятин, Жмеринський пов.	150-200
П о д і л ь с ь к а г у б е р н і я		
281. Керамічний завод Гальперина	Проскурів	150
<u>Хімічна промисловість</u>		
К а т е р и н о с л а в с ь к а г у б е р н і я		
282. Донецький содовий завод акціонерного товариства "Льбимов, Сольве і Ко"	Любимівський пост, Бахмутський пов.	1609
283. Хімічний завод акціонерного товариства лівенгофських скляного і пробкового виробництв	ст.Насветевич, Катерининська зал.	374
284. Хімічний завод Товариства донецьких скляних і хімічних заводів в Сантуринівці	сел.Дмитрівське, Бахмутський пов.	1945
285. Південно-Російський пороховий завод	ст.Синельникове, Катерининська зал.	151
286. Штерівський динамітний завод Франко-Російського акціонерного товариства	Слов'яносербський пов.	1719
287. Завод вибухових речовин Російсько-Бельгійського товариства	Слов'яносербський пов.	175
288. Хімічний завод акціонерного товариства лисичанських хімічних заводів	Любимівський пост, Бахмутський пов.	139
289. Київський завод аміачної селітри та азотної кислоти ГАУ	Київка	235

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
290. Кадіївський бензолний та нафталіновий завод ГАУ	сел. Кадіївка	217
291. Кісткопереробний завод акціонерного товариства Катеринославського кісткопереробного заводу	сел. Нижньодніпровськ	101
Київська губернія		
292. Куренівський хімічний і миловарний завод ВЗС	Київ	109
293. Черкаська сірникова фабрика Лур"є	Черкаси	158
294. Сірникова фабрика фон Мекка	с. Кошилов, Київський пов.	121
Подільська губернія		
295. Завод суперфосфатний, сірчаної та азотної кислоти	Вінниця	131
Полтавська губернія		
296. Глобинський військово-хімічний завод ГАУ	с. Горби	326
297. Хімічно-фармацевтична фабрика "Снапір та сини"	Кременчук	120
Харківська губернія		
298. Заводи Південно-Російського Товариства для вироблення і продажу соди та інших хімічних продуктів	Слов'янськ	1160
299. Хімічний завод акціонерного товариства "Русскокраска"	ст. Рубіжна	на виробництві - 250, на будівництві - 1500
300. Миловарний завод Егирмера	Харків	180

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
--------------------	-------------------	----------------------

Херсонська губернія

301. Одеський завод кислот анонімного товариства хімічних продуктів і масла	Одеса	220
302. Завод лінолеума акціонерного товариства "Вікандер і Ларсон"	-	230
303. Газовий завод Одеського міського управління	Одеса	189
304. Сірникова фабрика Хазанова	" "	143
305. Хімічна лабораторія Кучука	-	107

Чернігівська губернія

306. Михайлівський пороховий завод ГАУ	Шостка	14763
307. Сірникова фабрика Родіонова з синами	ст. Злинка, Новозибківський пов.	655
308. Сірникова фабрика Осіпова	хут. Софіївка, Новозибківський пов.	588
309. Сірникова фабрика Осіпова	ст. Злинка, Новозибківський пов.	677
310. Новозибківська сірникова фабрика Волкова та синів	с. Леменка, Новозибківський пов.	550
311. Леменська сірникова фабрика Волкова	с. Леменка, Новозибківський пов.	586

Цукрова промисловість

Волинська губернія

312. Андрушівський цукровий завод Терещенка	м. Андрушівка	1030
---	---------------	------

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
313. Антонінський цукровий завод Потоцького	с. Антоніни	580
314. Іванківський цукровий завод акціонерного товариства	поштова адреса: Житомир	186
315. Збруцький цукровий завод акціонерного товариства	ст. Волочиськ, Південно-Західні зал.	189
316. Клембівський цукровий завод Потоцького	с. Клембівка	684
317. Красилівський цукровий завод акціонерного товариства	ст. Проскурів, Південно-Західні зал.	277
318. Коровинецький цукровий завод насадків Терещенка	ст. Великі Коровинці, Південно-Західні зал.	852
319. Новоселицький цукровий завод Олександрівського акціонерного товариства	ст. Полонне, Південно-Західні зал.	250
320. Старо-Костянтинівський цукровий завод акціонерного товариства	м. Старо-Костянтинів	220
321. Червонський цукровий завод насадків Терещенка	м. Червоне	930
322. Шепетівський цукровий завод Потоцького	м. Шепетівка	538
323. Цукровий завод Янушпільського акціонерного товариства	м. Янушпіль	1455
Київська губернія		
324. Андрушківський цукровий завод Баскакової	с. Андрушки, Сквирський пов.	877
325. Артемівсько-Степанецький цукровий завод Рафаловича	с. Степанці, Бердичівський пов.	411

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
326. Бабинський цукровий завод акціонерного товариства	с.Бабине, Липовецький пов.	592
327. Балаклейський цукровий завод гр.Бобринських	м.Сміла, Черкаський пов.	453
328. Березинський цукровий завод акціонерного товариства	с.Кислин, Уманський пов.	482
329. Бродецький цукровий завод акціонерного товариства	с.Бродецьке, Бердичівський пов.	574
330. Бугаївський цукровий завод акціонерного товариства	с.Бугаївка, Таращанський пов.	353
331. Бужанський цукровий завод нащадків гр.Потоцького	с.Бужанка, Звенигородський пов.	378
332. Велико-Прищківський цукровий завод Підгорської та Лубенської	м.Ржищів, Київський пов.	329
333. Цукровий і рафінадний завод акціонерного товариства "Верхнячка"	с.Верхнячка, Уманський пов.	1234
334. Другий Іванківський цукровий завод акціонерного товариства	м.Іванків, Уманський пов.	540
335. Городищенський цукрово-рафінадний завод акціонерного товариства Маріно-Городищенських цукрових заводів	м.Городище-Черкаський пов.	2571
336. Городище-Пустоварівський цукровий завод акціонерного товариства Маріно-Городищенських цукрових заводів	м.Городище-Пустоварівка, Сквирський пов.	607
337. Григорівський цукровий завод акціонерного товариства	м.Германівка, Київський пов.	2063
338. Грушівський цукровий завод гр.Бобринських	м.Кам"янка, Чигиринський пов.	409

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
339. Денгофсько-Дубровецький цукровий завод акціонерного товариства	с.Нестерівка, Таращанський пов.	492
340. Дзюнківський цукровий завод гр.Ігнат'єва	м.Дзюнків, Бердичівський пов.	460
341. Єзерянський цукровий завод насадків гр. Браницького	с.Єзерне, Васильківський пов.	1076
342. Жашківський цукровий завод Еттінгер	м.Жашків, Таращанський пов.	896
343. Іл'їнецький цукровий завод кн.Сан-Донато	м.Іл'їнци, Липовецький пов.	539
344. Кагарлицький цукровий завод Гр.Толстої	м.Кагарлик, Київський пов.	572
345. Кальнікський цукровий завод акціонерного товариства	м.Лашів, Липовецький пов.	374
346. Кам'янський цукровий завод Давидових	м.Кам'янка, Чигиринський пов.	384
347. Капітанівський цукровий завод гр.Бобринських	м.Златополь, Чигиринський пов.	490
348. Кашперівський цукровий завод акціонерного товариства Мевенівського цукрового заводу	с.Кашперівка, Таращанський пов.	956
349. Київський рафінадний завод акціонерного товариства	с.Деміївка, Київський пов.	2000
350. Цукровий та рафінадний заводи Киселівського акціонерного товариства	с.Киселівка, Звенигородський пов.	1910
351. Кожанський цукровий завод гр.Браницької	с.Кожанка, Васильківський пов.	377
352. Корнинський цукровий завод насадків Сетгофера	с.Корнин, Сквирський пов.	328
353. Лебединський цукрово-рафінадний завод Олександрівського акціонерного товариства	м.Лебедин, Чигиринський пов.	3195

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
354. Цукровий завод Лизенівського акціонерного товариства	с. Степанці, Бердичівський пов.	664
355. Лучанський цукровий завод акціонерного товариства "Луки"	с. Луки, Тараланський пов.	410
356. Майданецький цукровий завод акціонерного товариства	с. Майданецьке, Уманський пов.	383
357. Мартинівський цукровий завод Терещенка	ст. Таганча, Богуславський пов.	300
358. Матусівський цукровий завод Олександрівського акціонерного товариства	м. Матусове, Черкаський пов.	793
359. Махаринецький цукровий завод акціонерного товариства	с. Волеські Махаринці, Бердичівський пов.	467
360. Миронівський цукровий завод	с. Миронівка, Богуславський пов.	544
361. Монастирищенський цукровий завод акціонерного товариства	м. Монастирище, Липовецький пов.	810
362. Набутівський цукровий завод кн. Лопухіна-Демидова	м. Корсунь	404
363. Новогребельський цукровий завод акціонерного товариства	с. Нова Гребля, Бердичівський пов.	265
364. Олександрівсько-Катерининський цукровий завод акціонерного товариства	ст. Фундуклівка, Чигиринський пов.	293
365. Ольховецький цукровий завод насадків гр. Потоцького	с. Ольховець, Звенигородський пов.	441
366. Ольшанський цукровий завод гр. Браницької	м. Ольшани, Васильківський пов.	511
367. Піівський цукровий завод	м. Ржищів,	

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
Романівського акціонерного товариства	Київський пов.	442
368. Пивецький цукровий завод Романівського акціонерного товариства	с.Пивці, Богуславський пов.	443
369. Плисково-Андрушівський цукровий завод гр.Тишкевича	ст.Плискове, Липовецький пов.	550
370. Погребищенський цукровий завод акціонерного товариства	с.Погребище, Бердичівський пов.	509
371. Почапнянський цукровий завод гр.Бутурліних	м.Таганча, Богуславський пов.	364
372. Почапинський цукровий завод акціонерного товариства	с.Почапинці, Звенигородський пов.	412
373. Райгородський цукровий завод Олександрівського акціонерного товариства	ст.Райгород, Черкаський пов.	537
374. Рязавський цукровий завод акціонерного товариства	с.Колодисте, Уманський пов.	843
375. Саливонківський цукровий завод гр.Браницької	с.Саливонки, Васильківський пов.	897
376. Селищенський цукровий завод кн.Лопухіна-Демидова	с.Селище, Богуславський пов.	346
377. Цукровий завод акціонерного товариства "Скоморошки"	с.Скоморошки, Таращанський пов.	570
378. Синявський цукровий завод насадків гр.Браницького	м.Рокитне, Васильківський пов.	826
379. Ситковецький цукровий завод акціонерного товариства	м.Юрківці, Липовецький пов.	604
380. Смілянський цукровий завод гр.Бобринських	м.Сміла, Черкаський пов.	775
381. Смілянський рафінадний завод гр.Бобринських	м.Сміла, Черкаський пов.	1400

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
382. Собський цукровий завод акціонерного товариства	м. Дашів, Липовецький пов.	636
383. Спичинський цукровий завод акціонерного товариства	с. Спичинці, Бердичівський пов.	537
384. Старо-Осолянський цукровий завод насадків Терещенка	ст. Фундукліївка, Чигиринський пов.	321
385. Тальнівський цукровий завод кн. Долгорукої	м. Тальне, Уманський пов.	695
386. Цукровий завод акціонерного товариства "Святополк"	с. Перегонівка, Уманський пов.	621
387. Топорівський цукровий завод акціонерного товариства	с. Топора, Сквирський пов.	603
388. Турбовський цукровий завод акціонерного товариства	с. Турбов, Бердичівський пов.	561
389. Удицький цукровий завод акціонерного товариства	с. Погоріле, Уманський пов.	517
390. Узинський цукровий завод акціонерного товариства	с. Узин, Васильківський пов.	585
391. Цукровий та рафінадний заводи Феодорівського акціонерного товариства	м. Бердичів	1057
392. Ходорківський цукровий завод акціонерного товариства	с. Ходорків, Сквирський пов.	1966
393. Цибулівський цукровий завод акціонерного товариства	м. Цибулів, Липовецький пов.	752
394. Черкаський рафінадний завод Тульсько-Черкаського акціонерного товариства рафінадних і цукрових заводів	м. Черкаси	3307
395. Шамраївський цукровий завод гр. Бранницької	с. Шамраївка, Васильківський пов.	884

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
396. Шполянський цукровий завод кн. Урусової, орендований Шполянським товариством	м. Шпола, Звенигородський пов.	665
397. Юзефо-Миколаївський цукровий завод акціонерного товариства	с. Юзефівка, Бердичівський пов.	498
398. Яроповицький цукровий завод акціонерного товариства	с. Яроповичи, Сквирський пов.	502
399. Ярошевський цукровий завод Киселівського акціонерного товариства	с. Ярошевка, Звенигородський пов.	382

Подільська губернія

400. Барський цукрово-рафінадний завод акціонерного товариства	Бар.	554
401. Бершадський цукровий завод Одеського акціонерного товариства	м. Бершадь, Ольгонільський пов.	429
402. Боровський цукровий завод акціонерного товариства	с. Боровки, Ямпільський пов.	355
403. Буцневський цукровий завод акціонерного товариства	с. Буцнева, Летичівський пов.	281
404. Вендичанський цукровий завод акціонерного товариства	с. Вендичани, Могилівський пов.	535
405. Више-Ольчедаївський цукровий завод акціонерного товариства	с. Више-Ольчедаєве, Могилівський пов.	521
406. Вороновицький цукровий завод акціонерного товариства Степанівських цукрових та рафінадних заводів	м. Вороновиці, Брацлавський пов.	290
407. Гайсинський цукровий завод Тростянецького акціонерного товариства	Гайсин	560

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
408. Цукровий завод акціонерного товариства "Гнівань"	сел.Гнівань, Вінницький пов.	3194
409. Грушківський цукровий завод удільного відомства, орендований акціонерним товариством Грушківського цукрового заводу	с.Грушки, Галтський пов.	430
410. ДЕРЕБЧИНСЬКИЙ цукровий завод барона МАССА	с.Деребчин, Ямпільський пов.	627
411. Джури́нський цукровий завод акціонерного товариства	м.Джурин, Ямпільський пов.	331
412. Заливандинський цукровий завод Олександрівського акціонерного товариства	с.Заливандина, Вінницький пов.	957
413. Калинівський цукровий завод акціонерного товариства	м.Калинівка, Вінницький пов.	518
414. Капустянський цукровий завод акціонерного товариства	с.Капустяни, Брацлавський пов.	546
415. Кірнасівський цукровий завод Собанського	с.Кірнасівка, Брацлавський пов.	380
416. Ковалівсько-Строганівський цукровий завод акціонерного товариства	с.Ковалівка, Брацлавський пов.	323
417. Красноселківський цукровий завод акціонерного товариства	с.Красноселки, Гайсинський пов.	977
418. Куриловецький цукровий завод нащадків М.Чихачова	м.Муровані Кур- лівці, Ушицький пов.	359
419. Левашово-Войтовельський цукровий завод акціонерного товариства	с.Войтівці, Літинський пов.	468
420. Літинсько-Лознянський цукрово-рафінадний завод акціонерного товариства	с.Лозни, Літинський пов.	328

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
421. Маківський цукрово-рафінадний завод акціонерного товариства	м.Маків, Кам'янецький пов.	303
422. Могилянський цукровий завод акціонерного товариства	с.Могильна, Гайсинський пов.	1074
423. Маївський цукровий завод Маньковського	с.Маївка, Львівський пов.	395
424. Цукровий завод Собанського "Ободівка"	м.Ободівка, Ольгопільський пов.	320
425. Осипівський цукровий завод Могилянського акціонерного товариства	с.Сальков, Гайсинський пов.	620
426. Цукровий завод насадків Левінзона	Проскурів	625
427. Рибицький цукровий завод акціонерного товариства Кліівських цукрових заводів	м.Рибиця, Балтський пов.	500
428. Сатанівський цукровий і рафінадний завод акціонерного товариства	м.Сатанів, Проскурівський пов.	320
429. Северинівський цукровий завод Соколовського	с.Северинівка, Літинський пов.	424
430. Соболівський цукрово-рафінадний завод акціонерного товариства "Соболівка"	м.Соболівка, Гайсинський пов.	1491
431. Соколівський цукровий завод акціонерного товариства	с.Соколівка, Ольгопільський пов.	375
432. Старосинявський цукровий завод акціонерного товариства	м.Стара Синява, Літинський пов.	646
433. Степанівський цукровий завод акціонерного товариства	с.Степанівка, Брацлавський пов.	611

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
434. Тарасівський цукровий завод Хелмінського	с.Тарасівка, Уницький пов.	302
435. Гордокоський цукровий завод акціонерного товариства "Городок"	м.Городок, Кам'янецький пов.	486
436. Томашпільський цукровий завод акціонерного товариства	м.Томашпіль, Ямпільський пов.	390
437. Тростянецький цукровий завод акціонерного товариства	м.Тростянець, Брацлавський пов.	684
438. Уладівський цукровий завод акціонерного товариства	с.Уладівка, Вінницький пов.	652
439. Устянський цукровий завод удільного відомства, орендований Глинським	с.Устя, Ольгопільський пов.	418
440. Хреновецький цукровий завод акціонерного товариства хреновецького, та вендичанського цукрових заводів	м.Хренівка, Могилівський пов.	379
441. Цукровий завод акціонерного товариства "Вишневич"	с.Вишневич, Кам'янецький пов.	344
442. Цукровий завод акціонерного товариства "Корделівка"	с.Корделівка, Вінницький пов.	403
443. Цукровий завод акціонерного товариства "Девада"	с.Карабчієвська Левада, Кам'янецький пов.	888
444. Цукровий завод Раллі	м.Браїлів, Вінницький пов.	232
445. Цукровий завод "Соснівка" кн.Любомирської	с.Постаківка, Могилівський пов.	345
446. Цукровий завод акціонерного товариства Гонорівського цукрового і рафінадного заводу	с.Тростянець, Ямпільський пов.	334
447. Чечельницький цукровий завод акціонерного товариства	м.Чечельник, Ольгопільський пов.	472

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
448. Чорноминський цукровий завод акціонерного товариства	с.Чорномин, Ольгопільський пов.	630
449. Шпиківський цукровий завод Балашова	м.Шпиків, Брацлавський пов.	227
450. Щедровський цукровий завод акціонерного товариства	с.Щедрове, Літичівський пов.	305
451. Ялтушківський цукровий завод акціонерного товариства	м.Ялтушків, Могилівський пов.	1381
П о л т а в с ь к а г у б е р н і я		
452. Вепрякський цукровий завод промислово-торговельного акціонерного товариства	с.Веприк, Гадяцький пов.	287
453. Глобинський цукровий завод акціонерного товариства	ст.Глобине, Кременчуцький пов.	591
454. Згурівський цукровий завод кн.Кочубей	м.Згурівка	500
455. Карлівський цукровий завод	м.Карлівка	397
456. "Ланнівський" цукровий завод	ст.Ланна	452
457. Линовицький цукровий завод Коржківського акціонерного товариства	ст.Линовиці	709
458. Мартинівський цукровий завод	м.Карлівка	426
459. Орехівський цукровий завод акціонерного товариства	с.Орехівщина, Лубенський пов.	404
460. Павлівський цукрово-рафінадний завод Дурново	ст.Скорородове, Південні зал.	911
461. Старинський цукровий завод Олександрівського акціонерного товариства	с.Старе, Переяславський пов.	460
462. Циглерівський цукровий завод акціонерного товариства	ст.Кегичівка	108

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
463. Шрамківський цукровий завод акціонерного товариства	с.Шрамківка, Пирятинський пов.	688
464. Яготинський цукровий завод акціонерного товариства	ст.Яготин, Пирятинський пов.	678
Х а р к і в с ь к а г у б е р н і я		
465. Білоколодязький цукровий завод Скалона	с.Білий Колодязь, Вовчанський пов.	1435
466. Білоколодязький рафінадний завод нащадків Скалона	"	650
467. Віринський цукровий завод Харитоненка	ст.Суми	1138
468. Гребенківський цукровий завод гр.Толстої	с.Гребенківка, Сумський пов.	452
469. Грязнянський цукровий завод нащадків Вейссе	с.Грязне, Ахтирський пов.	481
470. Гутянський цукровий завод Кеніга	с.Гути, Богодухівський пов.	810
471. Кекінський цукровий завод Лоретц-Ебліна	с.Кекіне, Сумський пов.	317
472. Кияницький цукровий завод Ліщинської	ст.Суми	597
473. Кунцівський цукровий завод акціонерного товариства	м.Білопілья	377
474. Леб'язівський цукровий завод акціонерного товариства "Ротенмунд і Вейссе"	с.Леб'язе, Зміївський пов.	543
475. Мало-Історонський цукровий завод Харківського Романівського акціонерного товариства	ст.Боромля, Лебединський пов.	508
476. Мезенівський цукровий завод акціонерного товариства	ст.Краснопілья, Південні зал.	500

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
477. Лютівський цукровий завод акціонерного товариства	с.Лютівка, Богодухівський пов.	519
478. Низівський цукровий завод Суханова	ст.Суми	580
479. Ново-Іванівський цукровий завод Молдавського	ст.Коломак, Південні зал.	311
480. Павлівський рафінадний завод Харитоненка	Суми	2920
481. Павло-Ольгінський цукровий завод акціонерного товариства	с.Колонтаєве, Богодухівський пов.	548
482. Пархомівський цукровий завод Харитоненка	с.Пархомівка, Ахтирський пов.	536
483. Рогозенський цукровий завод Прянішківа	ст.Суми	494
484. Рубежанський цукровий завод Добрицького акціонерного товариства	с.Рубіжне, Вовчанський пов.	630
485. Славгородський цукровий завод насадків кн.Голіцина	ст.Краснопілля, Південні зал.	647
486. Стрільківський цукровий завод акціонерного товариства	ст.Суми	331
487. Сумсько-Степанівський цукровий завод	-	840
488. Супрунівський цукровий завод	-	419
489. Тернівський цукровий завод	-	1076
490. Наталівський цукровий завод Харитоненка	с.Мурафа, Богодухівський пов.	342
491. Тростянецький цукрово-рафінадний завод насадків Кеніга	ст.Сморозине, Південні зал.	2265
492. Угроїдський цукровий завод Харитоненка	ст.Краснопілля, Південні зал.	1058

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
493. Цукрово-рафінадний завод Харківської акціонерного товариства	с. Мала Ланківка, Харківський пов.	1804
494. Чупахівський цукровий завод акціонерного товариства	ст. Ахтирка	735
495. Янінівський (Диково-Розький) цукровий завод Харитоненка	"	950
Херсонська губернія		
496. Цукрово-рафінадний завод Олександрівського товариства	-	2131
497. Цукровий завод Маловисківського акціонерного товариства	Мала Виска, Єлисаветградський пов.	1076
498. Цукровий завод Сабліно-Знам'янського товариства	-	1208
499. Цукрово-рафінадний завод Степанівського товариства цукрових заводів	-	1653
Чернігівська губернія		
500. Воронізький цукровий завод акціонерного товариства братів Терешенків	м. Вороніж, Шостенський пов.	400
501. Бобровицький цукровий завод акціонерного товариства	ст. Бобровиці, Козелецький пов.	380
502. Дубов'язівський цукровий завод акціонерного товариства	хут. Дубов'язівський, Конотопський пов.	327
503. Михайлівський рафінадний завод	хут. Михайлівський, Глухівський пов.	2700
504. Носово-Казарський цукровий завод акціонерного товариства	м. Носівка, Ніжинський пов.	504

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
505. Парафіївський цукровий завод Харитоненка	с.Парафіївка, Борзенський пов.	258
506. Черешенський цукровий завод кн.Долгорукої	с.Черешенки, Кролевецький пов.	158
<u>Інші підприємства харчової та смакової промисловості</u>		
К а т е р и н о с л а в с ь к а г у б е р н і я		
507. Тютюнова фабрика торгового дому "Александр, Монякін і Протопопов"	Катеринослав	150
К и ї в с ь к а г у б е р н і я		
508. Тютюнова фабрика акціонерного товариства Койна	Київ	842
509. Тютюнова фабрика Мар"я-новського	Умань	154
510. Тютюнова фабрика з махорочним відділенням Зарицького	Черкаси	680
511. Тютюново-махорочна фабрика нащадків Летичівського	Черкаси	124
512. Корсунський млин Журавського	с.Корсунки, Уманський пов.	120
513. Винокурний завод Марра	Київ	150
514. Скотобойня	"	121
515. Ковбасна фабрика	"	116
516. Цукеркова фабрика	"	137
П о д і л ь с ь к а г у б е р н і я		
517. Завод для очищення бурякового насіння Рабетче і Газеле	Вінниця	107
П о л т а в с ь к а г у б е р н і я		
518. Макаронна фабрика Смолякова	Полтава	104

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
519. Тютюнова фабрика Сарафа	Полтава	126
520. Тютюнова фабрика насадків Дунаєва	Ромни	319
521. Махорочна фабрика Абрамовича	Кременчук	104
522. Махорочна фабрика Герштейн і Кіссін	"	164
523. Махорочна фабрика Південно-Російського акціонерного товариства	"	159
524. Тютюнова фабрика Гурарія	"	873
525. Тютюново-махорочна фабрика насадків Дунаєвського	Лохвиця	116
526. Тютюново-махорочна фабрика акціонерного товариства "Рабінович і Фраткін"	Прилуки	416
527. Махорочна фабрика Рабіновича	Кременчук	350
528. Тютюнова фабрика Володарського і Грицевського	"	270
529. Махорочна фабрика Володарського	"	132
530. Млин Німеця	"	100
531. Млин Славензона	"	175
Т а в р і й с ь к а г у б е р н і я		
532. Тютюнова фабрика акціонерного товариства "Стамболі"	Феодосія	1121
533. Тютюнова фабрика акціонерного товариства "Майтос"	Феодосія	140
534. Тютюнова фабрика товариства "Насадки Месаксуді"	Керч	860
535. Тютюнова фабрика Ашкіназі	Сімферополь	101

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
536. Консервна фабрика товариства "Ейнем"	Сімферополь	444
537. Консервна фабрика товариства Абрикосова та синів	"	623
538. Консервна фабрика братів Шилманів	"	435
539. Консервна фабрика Кефелі	"	100
540. Консервна фабрика акціонерного товариства Коркунова	"	158
541. Фабрика рибних та овочевих консервів торгового дому "Мамблат і Копеліович"	Керч	344
Харківська губернія		
542. Тютюнова фабрика торгового дому братів Кальфа	Харків	200
543. Тютюнова фабрика Шерешевського	"	1400
544. Тютюнова фабрика торгового дому "Бурас і Ко"	"	290
545. Тростянецький млин Кеніга	ст. Смородіне, Південні зал.	114
546. Шоколадна фабрика товариства "Борман"	Харків	1410
547. Цукеркова фабрика Кромського	"	450
548. Пивоварний завод Ігнатицева	"	140
549. Пивоварний завод "Нова Баварія"	ст. Нова Баварія, Південні зал.	150
Херсонська губернія		
550. Цукеркова фабрика торгового дому "Брати Крохмальникови"	Одеса	277

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
551. Консервна фабрика торгового дому "Брати Крохмальникови"	Одеса	204
552. Консервна фабрика Фалы-Фейн	"	195
553. Консервна фабрика торгово-промислового товариства "Дубінін"	"	201
554. Консервна фабрика "Авич та брати Ізраїльсон"	-	210
555. Ковбасна фабрика торгово-промислового товариства "Дубінін"	Одеса	200
556. Маслобійня Акціонерного товариства Чорноморської маслобійні	"	116
557. Сало-ковбасна фабрика Чирковича	-	100
558. Тютюнова фабрика Лермана	Херсон	174
559. Тютюнова фабрика нащадків Попова	Одеса	858
560. Млин фасмана	"	197
561. Хлібопекарня Гергала	-	106
562. Млин торгового дому "Вейнштейн і сини"	Одеса	160
563. Маслобійний завод акціонерного товариства Лізавської маслобійні	-	207
<u>Виробництва по обробці шкір, вовни, дерева та ін.</u>		
Волинська губернія		
564. Славутський лісозавод Сангушка	м. Славута, Заславський пов.	110
565. Суконна фабрика Сангушка	"	200

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
566. Шпичечно-колодочна фабрика Тайбера	Житомир	150
567. Миропільська паперова фабрика торгового дому "Динесман і Ко"	м. Миропілья, Новоград-Волинський пов.	140
568. Понинківська паперова фабрика Литятківського товариства	м. Понинки	1000
К а т е р и н о с л а в с ь к а г у б е р н і я		
569. Картонна фабрика Зарвоського	Луганськ	199
570. фабрика ремнів та пресового сукна товариства Луганської мануфактури	Луганськ	147
571. Лісопилльний завод Південно-Російського лісопромислового і торговельного акціонерного товариства	сел. Амур	124
572. Лісопилльний завод братів Гайсинович	сел. Нижньодніпровськ	154
573. Дніпровська паперова фабрика Кофмана і Фурмана	"	180
К и ї в с ь к а г у б е р н і я		
574. Механічна фабрика армійських чобіт Матіссона	Київ	327
575. Гільзова фабрика "Луван"	"	250
576. Обмундирувальні майстерні ВЭС	"	171
577. Обмундирувальні майстерні ВЭС	"	443
578. Шкіряний завод Кленкера	Бердичів	688
579. Шкіряний завод Вайсберга	Васильків	376
580. Шкіряний завод Бурвассера	"	334

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
581. Шкіряний завод торгового дому "Апштейн і сини"	м.Радомисль	240
582. Малинська паперова фабрика	м.Малин	477
583. Россошська паперова фабрика акціонерного товариства	ст.Липовець, Південно-Західні зал.	160
584. Лісопильний завод Терещенка	ст.Фундуклівка, Південно-Західні зал.	124
585. Повозочна майстерня Уманського комітету ВРС	с.Пяковець, Уманський пов.	134
П о д і л ь с ь к а г у б е р н і я		
586. Текстильні фабрики (чотири)	м.Лунавіці	982
П о л т а в с ь к а г у б е р н і я		
587. Панчішна фабрика	Полтава	173
588. Військовообмундирувальні майстерні Френкеля	посад Крюків	449
589. Картонно-паперова фабрика кн.Барятинської	с.Лрабове, Золотоніський пов.	142
590. Лісопильний завод Сандомирського	Кременчук	112
591. Лісопильний завод Родкіна	"	115
592. Фабрика картону Гурарія	"	160
593. Круглицький шкіряний завод Клімова	с.Круглик, Лубенський пов.	120
Т а в р і й с ь к а г у б е р н і я		
594. Шпагатна фабрика Віноса і Янцена	Бердянськ	100
595. Завод аеропланів "Анатра"	Сімферополь	300

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
596. Завод аеропланів Адаменка	Карасубазар	202
597. Завод аеропланів при мінно-пристрілочній станції акціонерного товариства "Російський Уайтхед"	Феодосія	167
598. Фабрика картону Савускан	"	115
Харківська губернія		
599. Взуттєва фабрика "Корона"	Харків	138
600. Вовномийка Петренка	Харків	215
601. Вовномийка товариства "Алексєєв"	с. Григорівка, Харківський пов.	325
602. Фабрика акціонерного товариства суконної мануфактури	Харків	100
603. Суконна фабрика Чорнобильського	Суми	292
604. Фабрика Південно-Російського товариства паньково-канатної промисловості	с. Григорівка, Харківський пов.	1724
605. Канатний завод Південно-Російського акціонерного товариства	ст. Нова Баварія, Харківський пов.	2800
606. Деревообробний завод Борковського	Чугуїв	1385
607. Фабрика картону акціонерного товариства "Горман і Деуель"	Харків	150
608. Паперова фабрика Донецького акціонерного товариства	с. Піски, Зміївський пов.	150
609. Паперова фабрика Шейтліної	с. Рогань, Харківський пов.	278

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
Херсонська губернія		
610. Шкіряний завод акціонерного товариства шкіряних заводів Боханова	-	272
611. Шкіряний завод акціонерного товариства Південно-Російського шкіряного виробництва	Одеса	234
612. Шкіряний завод Гомберга	-	129
613. Сідельно-шорна фабрика Одеського Головного комітету ВЗС та союзу міст	Одеса	141
614. Фабрика механічного виробництва взуття Зібенштейна	-	130
615. Шкіряний завод "Вазелло і Гавалло"	Одеса	100
616. Фабрика взуття Мейельмана	-	112
617. Джутова фабрика акціонерного товариства джутового виробництва	Одеса	1635
618. Канатний завод акціонерного товариства Російських чорноморських канатних заводів	"	217
619. Фабрика цигаркового паперу Конельського	"	120
620. Фабрика аеропланів "Анатра"	"	1138
621. Фабрика аеропланів "Анатра"	-	350
622. Лісопилний завод Родкіна	м. Новогеоргіївськ, Єлисаветградський пов.	871
623. Фабрика паркету, фанери та ящиків "Коган і Ко"	Одеса	241
624. Фабрика обоїв братів Тарнопіль	-	108

Назва підприємства	Місце знаходження	Кількість робітників
625. фабрика паперових виробів і друкарня торгового дому "Левінсон"	-	145
626. фургонні майстерні братів Ясинських	-	101
Чернігівська губернія		
627. Панчішна фабрика Клапцова	посад Клинці, Суразький пов.	100
628. Пенькопрядильна та шпигатна фабрика Конторова	"	300
629. Пенькопрядильна та ткацька фабрика "Баксант і Ко"	"	812
630. Суконна фабрика насадків Сапожкова	посад Клинці, Суразький пов.	632
631. Стодольська суконна фабрика та шкіряний завод товариства Баримвікова та синів	с.Стодолля, Суразький пов.	1633
632. Завод акціонерного товариства Дніпровських заводів механічної обробки дерева	сел.Дарниця, Остерський пов.	219

СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(1920 - 1970 рр.)

За роки Радянської влади в Українській РСР і у всій країні відбулися величезні економічні і соціальні зміни. Українська РСР стала могутньою соціалістичною державою. Соціалістичний лад, братерська дружба, взаємодопомога і співробітництво усіх народів СРСР забезпечили швидке піднесення економічного потенціалу республіки. На Україні створені такі сучасні провідні галузі промисловості, як авіаційна, тракторна, приладобудівна, радіоелектронна, газова та ряд інших галузей. Швидко розвиваються в республіці паливно-енергетична, металургійна галузі промисловості, машинобудування. Значного розвитку набули сільське господарство, транспорт, а також всі галузі сфери обслуговування населення.

Велика Жовтнева соціалістична революція назавжди покінчила з національним гнобленням і національною несправедливістю. Робітники і селяни стали біля керма влади. Була знищена приватна власність на засоби виробництва, ліквідована експлуатація людини людиною. Вперше в історії людства робітничий клас і трудяче селянство дістали можливість працювати на себе, на суспільство для збільшення народного багатства і підвищення матеріального добробуту і культурного рівня народу.

Соціалізм приніс народу впевненість у завтрашньому дні. Людина-трудівник отав господарем своєї долі. Для неї природними і звичними стали права на працю і відпочинок, на безцільну освіту, медичне обслуговування і пенсійне забезпечення. Розвиток економіки став підпорядкованим задоволенню постійно зростаючих потреб трудячого населення.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції були ліквідовані капіталістичні виробничі відносини. На зміну їм прийшли нові, соціалістичні виробничі відносини. З їх розвитком суспільна власність на засоби виробництва ставала дедалі більшою економічною основою для зростання і зміцнення соціалістичного укладу, який охопив командні висоти народного господар-

ства. Праця набула безпосередньо суспільного характеру. Робоча сила перестала бути товаром. Робітники почали одержувати заробітну плату відповідно до кількості і якості праці. Поступово розв'язувалися завдання максимального використання наявної робочої сили, її правильного розподілу і перерозподілу в інтересах здійснення соціалістичної індустріалізації. Було ліквідовано відносне перенаселення в усіх його формах. Назавжди було ліквідовано безробіття як вираз, як наслідок цього відносного перенаселення.

На основі соціалістичних виробничих відносин діють основний економічний закон соціалізму та інші економічні закони, в тому числі соціалістичний закон народонаселення. Зміст останнього можна сформулювати таким чином: робоче населення, створюючи нагромадження суспільного багатства, тим самим створює умови, що забезпечують повну зайнятість всього працездатного населення суспільно корисною працею.

Поступове та неухильне розширення сфери діяння соціалістичного закону народонаселення, що відповідало розвитку соціалістичних виробничих відносин, індустріалізації народного господарства та колективізації сільського господарства, піднесенню невиробничої сфери, мало своїм наслідком забезпечення повної зайнятості всього наявного працездатного населення. Водночас постійно підвищувався життєвий рівень населення. Зростав рівень кваліфікації трудящих. Створювалися сталі основи відтворення народонаселення. Відбувалися значні зміни в соціальному складі населення, в розміщенні його по економічних районах, областях з дальшою диференціацією по місту і по селу. Фактор повної зайнятості населення мав певний вплив на переміщення населення, на його відтворення.

Зміни в складі населення вивчаються за допомогою різних статистичних джерел. Найбільш повну демографічну, соціальну, національну, культурну і професійно-виробничу характеристику населення дають переписи. За радянський час на Україні їх було проведено п'ять: у 1920, 1926, 1939, 1959 і в 1970 рр.

Порівняльний аналіз даних переписів населення та інших джерел дає можливість зробити ряд важливих висновків.

Чисельність населення Української РСР за станом на 15 січня 1970 р. становила 47 млн. 126 тис. чол. За чисельністю населення УРСР друга (після РРФСР) союзна республіка. Переважну частину її населення становлять особи, які народилися після Великої Лютневої соціалістичної революції.

Зростання чисельності населення Української РСР з урахуванням опіввідношень між показниками народжуваності і смертності, чисельністю прибулих і вибулих, а також зміни території республіки характеризується даними табл. I.

У 1897 р., за даними перепису населення, на території України мешкало 21,5 млн. чол., в тому числі міське населення становило - 2,6 млн. чол.¹ За даними 1920 р., чисельність населення Української РСР була визначена у 26 млн. чол., тобто менше, ніж у 1913 р. Зменшення чисельності населення республіки в основному відбулося внаслідок першої світової війни. Значні були втрати населення у період окупації України австрійсько-німецькими військами і силами Антанти.

У наступні роки в республіці спостерігалось зростання населення. Його перепис у 1926 р. визначив кількість жителів більшим, ніж у 1897 р. на 8 млн. чол. Міське населення становило 19%.

За даними перепису 1939 р., загальна чисельність жителів на території Української РСР (у межах перепису) становила 31,8 млн. чол. З урахуванням возз'єднання у 1939-1940 рр. західних областей з Українською Радянською Соціалістичною Республікою її населення становило 40,5 млн. чол. Територіальні зміни Української РСР відбувалися в 1945 р. і в 1954 рр. У 1945 р. відбулося возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. В 1954 р. до складу Української РСР була передана Кримська область із складу РРФСР. Ці територіальні зміни зумовили збільшення населення Української РСР. За станом на 1 січня 1955 р. воно становило 39,3 млн. чол.² Довоєнна чисельність населення Української РСР була визначена у 1958 р. В наступні роки чисельність населення республіки зростала повільно. За 1959-1969 рр. приріст населення Української РСР визначено у 5,3 млн. чол., або на 13%.

¹ Украинская ССР, часть первая. М., 1957, стор. 147.

² Народне господарство Української РСР в 1969 році. Статистичний довідник, К., 1970, стор. 17.

Т а б л и ц я I

Зміна чисельності населення Української РСР^X

	Все на- селення, (млн. чол.)	В тому числі		У % до всього населення	
		міське	сіль- ське	міське	сіль- ське
1918 р. у сучас- них межах	35,2	6,8	28,4	19	81
В межах до 17 ве- ресня 1939 р.	27,2	5,5	21,7	20	80
1926 р. (за переписом на 17 грудня по території в межах до 17 вересня 1939 р.)	29,5	5,7	23,8	19	81
1939 р. (за переписом на 17 січня по території в межах до 17 вересня 1939р.)	31,8	11,7	20,1	37	63
Розрахунково, включаючи чисельність населення західних областей	40,5	13,6	26,9	34	66
1959 р. за переписом на 15 січня	41,9	19,2	22,7	46	54
1970 рік за переписом на 15 січня	47,1	25,7	21,4	55	45

^X Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Украинская ССР. М., 1963, стор. 11; Народне господарство Української РСР в 1969 році, стор. 17.

Зростання чисельності населення Української РСР мало б бути значно більшим, якби не було б другої світової війни. За час війни Україна втратила понад 6 млн.чол. цивільного населення. Відбулися істотні зміни у статево-віковій структурі населення. Все це негативно вплинуло на показники народжуваності в республіці у післявоєнні роки. Порівняно до 1950 р. у 1969 р. кількість народжених у розрахунку на 1000 чол. населення зменшилася більше як на третину.

Вплив воєнних дій на території республіки на відтворення населення мав би бути значно більшим, якби Комуністична партія і Радянський уряд не здійснили ряду заходів по посиленню піклування про охорону материнства і зміцнення сім'ї. У 1944 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР була збільшена державна допомога вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям. На дальшу всемірну охорону інтересів матері і дитини спрямований прийнятий Верховною Радою СРСР 27 червня 1968 р. закон "Про затвердження основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю". Ці заходи сприяли скороченню дитячої смертності, збереженню покоління дітей, які народилися до війни і після неї. Порівняно до 1950 р. у 1969 р. кількість померлих дітей віком до одного року з розрахунку на 1000 народжених зменшилася майже в чотири рази. За цей час показник загальної смертності дещо підвищився. У 1950 р. він становив 8,5 чол. з розрахунку на 1000 чол. населення, а в 1969 р. - 8,6. Зазначимо, що порівняно до 1960 р. показник загальної смертності підвищився майже на 25%, а порівняно до 1968 р. - на 0,6 з розрахунку на 1000 чол. населення. Причини цього головним чином криються в епідемії грипу та в постарінні населення. Підтвердженням цього є зростання питомої ваги осіб у віці більше 60 років. У 1939 р. вона становила 6,2%, а за переписом 1970 р. - 14%. В майбутньому постійне зростання в республіці чисельності і частки осіб похилого віку у загальній чисельності всього населення буде збільшувати рівень смертності.

Причини зменшення народжуваності в республіці різноманітні. Серед них основне місце посідають соціально-економічні. Це - зростання рівня індустріалізації, збільшення частки жінок у загальній чисельності працюючих в народному господарстві, зростання рівня культури і освіти. Слід зазначити, що серед соціально-економічних причин є й такі, що оприяють підвищенню народжуваності. До них належать зростання матеріального добробуту, дальший розвиток побутового обслуговування, підвищення видатків держави, підприємств, колгоспів на виховання дітей, розширення мережі установ охорони здоров'я, поліпшення умов праці.

Соціальна програма розвитку народного господарства

країни, накреслена XXIV з"їздом КПРС, передбачає здійснення протягом 1971-1975 рр. широкого кола заходів, що сприятимуть підвищенню народжуваності. Передбачено зростання всіх показників, що формують матеріальний рівень життя населення.

Реальні доходи в розрахунку на душу населення за 1971-1975 рр. передбачено підвищити на 30%. За цей час середня заробітна плата робітників і службовців зросте на 20-22%, а оплата праці колгоспників у громадському господарстві колгоспів - на 30-35%. Мінімальний розмір заробітної плати робітників і службовців підвищиться до 70 крб. на місяць при розширенні податкових пільг для деяких категорій трудящих з заробітною платою до 90 крб. на місяць³.

Суспільні фонди народного споживання передбачено збільшити на 40%. Більш як на 2 млн.місць зростуть дошкільні заклади. Передбачено здійснення заходів по створенню радянській жінці-матері кращих умов праці та побуту і умов для виховання підростаючого покоління. За рахунок суспільних фондів народного споживання зросте матеріальна допомога сім'ям, що мають дітей, розширяться пільги працюючим жінкам-матерям, надаватиметься допомога на дітей сім'ям, в яких середній дохід на члена сім'ї не перевищує 50 крб. на місяць. Збільшиться число оплачуваних днів по догляду за хворою дитиною, для всіх працюючих жінок оплата відпустки по вагітності і родах встановлюватиметься у розмірі повного заробітку незалежно від трудового стажу.⁴

Відповідно до Директив XXIV з"їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971-1975 рр. здійснюватимуться заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення. Наслідком цього буде економія часу і полегшення праці в домашньому господарстві. Забезпечуватиметься далі поліпшення праці та умов життя населення.

Зростання населення в Українській РСР супроводжується якісними змінами в складі його суспільних груп. У республіці

³ Матеріали XXIV з"їзду КПРС. К., 1971, стор. 307-308.

⁴ Там же, стор.308-309.

давно ліквідовані експлуататорські класи – поміщики і капіталісти. Уже у 1926 р. з 29,5 млн.чол., які проживали в цей час на території України, робітники із своїми сім'ями становили 2,5 млн.чол., службовці – 1,7 млн.чол., селяни – 22,3 млн.чол., а особи, які користувалися найманю працю – 3 млн.чол., або 1,2% всього населення⁵. Найбільша чисельність самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві. Питома вага чисельності самодіяльного населення, зайнятого в промисловості, становила тільки 3,6%. Це зумовлювалося тим, що індустріалізація в республіці тільки починала розгортатися. В наступні роки соціальна структура населення Української РСР істотно змінилася.

В результаті індустріалізації народного господарства Українська РСР перетворилася на республіку з високорозвинутою промисловістю, озброєною новою передовою технікою. Послідовне проведення ленінського курсу на забезпечення переважного розвитку виробництва засобів виробництва істотно змінило галузеву структуру промисловості. Провідну роль у розвитку промисловості і всієї економіки республіки стала займати важка промисловість і насамперед машинобудування.

У процесі індустріалізації створювалися об'єктивні умови для розвитку соціалістичного сільського господарства, його колективізації на основі ленінського кооперативного плану. Сільське господарство стало оснащуватися тракторами, комбайнами та іншою сільськогосподарською технікою. Поступово замість дрібних селянських господарств організовувалися великі колективні господарства. Уже на кінець 1932 р. колективізацією було охоплено в республіці близько 70% селянських господарств і успішно майже 80% усіх посівних площ сільського господарства. Це свідчило про завершення в основному великого соціально-економічного перетворення на селі. Сільське господарство було переведено на рейки колективного господарства. Суцільна колективізація сільського господарства стала передумовою бурхливого розвитку його продуктивних сил.

⁵ С.В. М і н а є в . Наслідки всесоюзного перепису 1926 р. на Україні. Харків, 1928, стор.42.

Соціально-економічні перетворення, що відбулися в Українській РСР, привели до значного зростання чисельності робітників і службовців. Утворилася нова суспільна група населення - колгоспники. Ці групи населення становили в 1939 р. 98,5% чисельності всього населення і лише 1,5% являли селяни-одноосібники і некооперовані кустарі. У 1959 р. їх частка становила всього 0,3% загальної чисельності населення. Переважну частку населення (58,2%) являли робітники і службовці. Тепер населення республіки окладається з двох суспільних груп: робітників і службовців та колгоспного селянства. Значне місце в загальній чисельності населення посідає інтелігенція.

Індустріальний характер розвитку економіки Української РСР зумовив зміни у співвідношенні міського і сільського населення (рис.1). Приріст міського населення в республіці порівняно до 1913 р. становив у 1970 р. 18,9 млн.чол. Сільське населення за цей час зменшилося з 28,4 до 21,4 млн.чол. З 1964 р. чисельність міського населення стала переважати чисельність сільського населення. (рис.1).

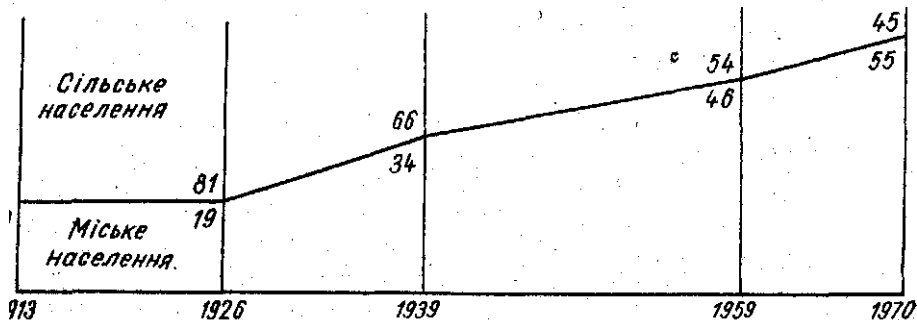

Рис.1. Зміна питомої ваги міського та сільського населення Української РСР.

Зростання чисельності міського населення в республіці зумовлювалося передусім індустріальним розвитком міст. Більш високому рівню індустріального розвитку міста, як правило, відповідає більш висока чисельність в ньому населення. Потреби індустріального розвитку зумовили переміщення сільського населення до міст, яким не вистачало робочої сили. Це зумовлювалося систематично здійснюваною механізацією сільськогосподарського виробництва і підвищенням в ньому рівня продуктивності праці.

Значний вплив на зростання чисельності міського населення мав його природний приріст. Однак цей фактор не має вирішального значення. Сільське населення переміщується в міста для роботи в промисловості і будівництві та в інших галузях міського господарства. За рахунок цього міське населення за період між переписами 1959 р. і 1970 р. зросло майже на 3 млн. чол., або на 46,1%. Природний приріст міського населення у загальному його прирості становив 38,5%.

Невний вплив на зростання міського населення в республіці мало перетворення сільських населених пунктів на міські, а також розширення території великих міст. За рахунок цього фактора чисельність міського населення за період між переписами населення 1959 р. і 1970 р. зросла на 1 млн.чол., або на 15,4%. Кількість міст за цей час збільшилася на 53, а селищ міського типу - на 113 одиниць. Порівняно до 1913 р. зростання міських поселень характеризується такими даними (табл.2).

Т а б л и ц я 2

Зростання кількості міст і селищ міського типу
в Українській РСР

Роки	1913	1926	1939	1959	1970
Кількість міст	103	91	264	332	385
Кількість поселень міського типу	-	328	469	744	857

Водночас із зростанням міського населення в Українській РСР відбувається процес укрупнення міст і селищ міського типу. Змінюється їх розподіл за чисельністю жителів (табл.3). За кількістю порівняно до 1926 р. найбільше зросли міста з чисельністю населення від 5 до 10, а селищ міського типу - від 10 до 20 тис. чол. у кожному. При цьому відбулося зменшення кількості дрібних селищ міського типу через переведення їх до вищих груп з чисельністю населення від 10 до 20 тис. чол., або за рахунок укрупнення з іншими містами.

Чисельність населення в містах і селищах міського типу зростає нерівномірно. У містах з населенням від 3 до 20 тис. чол. у кожному чисельність населення збільшилася за період між переписами 1959 і 1970 рр. на 485 тис.чол., а в містах з населенням від 100 до 500 тис. чол. і більше в кожному - на 5125 тис.чол. Це говорить про те, що чисельність населення великих міст зростає швидше порівняно до чисельності у дрібних та середніх містах.

Т а б л и ц я 3

Групування міст і селищ міського типу за чисельністю
жителів в Українській РСР
(на початок року)

Р о к и	1926	1939	1959	1970	Різниця 1970 і 1959 (+) біль- ше (-) мен- ше
Всього міст і селищ місь- кого типу	419	733	1076	1242	+166
З них з чисельністю жителів:					
менш як 3 тис.	253	107	189	253	+ 64
від 3 до 5 тис.	59	167	229	258	+ 29
від 5 до 10 тис.	88	246	357	351	- 6
від 10 до 20 тис.	67	100	161	204	+ 43
від 20 до 50 тис.	34	72	91	97	+ 6
від 50 до 100 тис.	12	21	25	38	+ 13
від 100 до 500 тис.	5	16	19	33	+ 14
500 тис. і більше	1	4	5	8	+ 3
М і с т а	91	264	332	385	+ 53
З них з чисельністю жителів:					
менш як 3 тис.	1	1	9	5	- 4
від 3 до 5 тис.	2	17	25	14	- 11
від 5 до 20 тис.	30	82	98	141	+ 43
від 20 до 50 тис.	31	70	90	95	+ 5
від 50 до 100 тис.	12	21	25	38	+ 13
від 100 до 500 тис.	5	16	19	33	+ 14
500 тис. і більше	1	4	5	8	+ 3
Селища міського типу	328	469	744	857	+113
З них з чисельністю жителів:					
менш як 3 тис.	152	106	180	248	+ 68
від 3 до 5 тис.	57	150	204	244	+ 40
від 5 до 10 тис.	79	193	296	300	+ 4
від 10 до 20 тис.	37	18	63	63	-
від 20 до 50 тис.	3	2	1	2	+ 1

Т а б л и ц я 4

Зростання чисельності населення окремих міст
Української РСР
(в тис.чол.)

Роки Міста	1897	1926	1939	1959	1970	Різниця 1970 і 1897
Київ	248	514	847	1110	1632	+1484
Харків	174	417	833	953	1223	+1049
Донецьк	28	106	466	708	879	+ 851
Дніпропетровськ	113	233	527	661	863	+ 750
Запоріжжя	19	56	232	449	658	+ 639
Жданов	31	41	222	284	417	+ 386
Кривий Ріг	15	31	189	401	573	+ 558
Ворошиловград	20	72	215	275	332	+ 362
Дніпродзержинськ	12	34	148	194	227	+ 215
Слов'янськ	16	29	78	99	124	+ 108

Т а б л и ц я 5

Зростання чисельності населення ряду міст
Української РСР
(в тис.чол.)

Роки Міста	1897	1926	1939	1959	1970	Різниця 1970 і 1897
Миколаїв	92	105	169	235	331	+ 239
Полтава	54	92	128	113	220	+ 166
Кіровоград	61	66	100	132	189	+ 128
Вінниця	31	58	93	122	211	+ 180
Чернігів	28	35	69	90	159	+ 131

Високими темпами збільшується чисельність населення індуст-
ріальних міст України, про що свідчать дані табл.4.

Меншими темпами збільшувалося населення в містах, де промис-
ловість і будівництво розвивалися повільнішими темпами. Однак і в
цих містах зростання міського населення є досить значним (табл.5).

Поряд із зростанням великих міст в Українській РСР у зв'язку
із розвитком промисловості, розширенням будівництва створювались
нові міста і селища міського типу. Всього за роки Радянської вла-
ди створено 282 нових міст. Такі населені пункти, як Брянка (рік
віднесення до категорії міст 1962, Ворошиловградська область),
Артемівськ (1961, Ворошиловградська область), Шахтарськ (1953,
Донецька область), Кіровськ (1962, Ворошиловградська область),
Нововолинськ (1957, Волинська область), Нова Каховка (1952,
Херсонська область) та багато інших стали містами лише в роки
післявоєнних п'ятирічок.

Розвиток великих, середніх і дрібних міст безпосередньо по-
в'язаний з розвитком і розміщенням продуктивних сил республіки.
Відповідно до цього на сучасному етапі основна увага приділяється
розвитку тих міст, які мають стати важливими виробничими і об-
слуговуючими центрами певних районів у межах області або ряду об-
ластей. Тому цілком економічно обгрунтованим є курс на стримуван-
ня зростання великих міст, сформульований в Директивах ХХІУ
з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господар-
ства СРСР на 1971-1975 рр.⁶ У великих містах розширятиметься
будівництво підприємств, пов'язаних з обслуговуванням населення
і міського господарства. Розвиток промисловості в цих містах по-
винен йти шляхом дальшої інтенсифікації виробництва, без збіль-
шення кількості робочих місць.

Рационалізація розміщення продуктивних сил передбачає орга-
нізацію у дрібних і середніх містах окремих підприємств промисло-
вого напрямку, філіалів великих підприємств. У результаті цього
забезпечуватиметься краще використання наявних у цих містах тру-
дових ресурсів. Водночас змінюватимуться напрями їх переміщення.
Поліпшиться система розселення.

Зростання чисельності населення міст і селищ міського типу,
а також їх кількості мало своїм кінцевим результатом істотні змі-
ни у співвідношенні міського і сільського населення в кожній з
областей Української РСР (табл.6).

⁶ Матеріали ХХІУ з'їзду КПРС, стор.314-315.

Т а б л и ц я 6

Питома вага міського і сільського населення по
областях Української РСР

(у % до всього населення)

Області	Міське населення			Сільське населення		
	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1939 р.	1959 р.	1970 р.
Вінницька	12	17	25	88	83	75
Волинська	16	26	32	84	74	68
Ворошиловградська	66	79	83	34	21	17
Дніпропетровська	53	70	76	47	30	24
Донецька	78	86	87	22	14	13
Житомирська	21	26	35	79	74	65
Закарпатська	...	29	30	...	71	70
Запорізька	39	57	66	61	43	34
Івано-Франківська	23	23	31	77	77	69
Київська (без м. Києва)	12	26	36	88	74	64
Кіровоградська	19	31	44	81	69	56
Кримська	52	65	63	48	35	37
Львівська	32	39	47	68	61	53
Миколаївська	27	39	53	73	61	47
Одеська	38	47	56	32	53	44
Полтавська	20	30	40	80	70	60
Ровенська	13	17	28	87	83	72
Сумська	19	32	44	81	68	56
Тернопільська	13	17	23	87	83	77
Харківська	53	62	69	47	38	31
Херсонська	22	40	54	78	60	46
Хмельницька	12	19	27	88	81	73
Черкаська	14	23	37	86	77	63
Чернігівська	16	23	35	84	77	65
Чернівецька	20	26	35	80	74	65

Найбільш висока питома вага міського населення властива для тих областей, де переважає промислове виробництво (рис.2). До них належать Донецька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області. В цих областях зосереджено понад 40% міського населення. Зростання чисельності міського населення в кожній з перелічених областей значною мірою зумовлюється переміщенням до міст і селищ міського типу сільського населення і населення з інших областей та з братніх союзних республік. У найбільших розмірах такий приріст утворюється в обласних центрах, населення яких швидко зростає.

У менших розмірах за рахунок переміщення населення формується приріст міського населення в інших областях Української РСР. У Чернівецькій, Хмельницькій та інших сільськогосподарських областях приріст міського населення утворюється переважно за рахунок природного приросту. В таких областях, як Миколаївська, Вінницька на зростання приросту міського населення значний вплив мало перетворення сільських населених пунктів на міські поселення.

За питомою вагою міського населення області Української РСР можна згрупувати таким чином:

% міського населення	Кількість областей
до 30	5
від 30,1 до 40	8
від 40,1 до 50	3
від 50,1 до 60	3
від 60,1 до 70	3
від 70 і більше	3

У цілому по республіці нараховується 16 областей, де питома вага міського населення в складі всього населення становить до 50%. Особливо низькою є питома вага міського населення у Тернопільській, Вінницькій, Хмельницькій, Ровенській областях.

У дев'яти областях республіки переважає міське населення, в тому числі у Донецькій його питома вага становить 87% (максимальне значення), у Ворошиловградській - 83%.

звідно до зростання чисельності міського населення змен-
чується чисельність сільського населення. Цей процес здійсню-
ється відповідно до темпів підвищення рівня індустріалізації
господарства кожної з областей. Цим зумовлюються
тенденції в зменшенні питомої ваги сільського населення по
областях Української РСР. Загальний висновок про зміну частки
сільського населення можна зробити по даних табл.6.

За переписом 1939 р. лише в шести областях республіки сіль-
ське населення становило менше половини, у восьми - від 61 до
80%. В решті областей частка сільського населення перевищува-
ла 80%. Найбільша його питома вага (88%) була у Вінницькій та
Хмельницькій областях. Тепер у дев'яти областях республіки пи-
тома вага сільського населення становить менше 50%, у чоти-
рьох - від 51 до 60, у 12 областях - від 61 до 80%. Найбільша
його питома вага (77%) у Тернопільській області.

По 24 областях Української РСР за період між переписами на-
селення відбувалося зменшення частки сільського населення. Ли-
ше в Кримській області вона зросла на два пункти. Збільшення
чисельності сільського населення в цій області сталося в резуль-
таті переміщення населення з інших областей України на роботу
в різні галузі сільського господарства.

Зменшення частки сільського населення по областях Україн-
ської РСР, як і в цілому по республіці, являє економічно вип-
равдане явище (рис.3). Воно буде мати місце і в майбутньому.
Підтвердженням цього є той факт, що за Директивами ХІІІ з'їзду
КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на
1971-1975 рр. передбачено зменшення чисельності трудових ресур-
сів у сільському господарстві на 12-13%. У цій галузі передба-
чено зростання середньорічного обсягу продукції порівняно з по-
переднім п'ятиріччям на 20-22%, а рівня продуктивності праці -
на 37-40%.

В Українській РСР також передбачено у зв'язку з підвищенням
рівня індустріалізації сільського господарства вивільнення з
нього трудових ресурсів. Вони знайдуть місце для прикладання
своєї праці в містах і селищах міського типу, де розгорта-
ється будівництво нових заводів і фабрик, розвиватимуться
філіали великих підприємств. Так, потребу в трудових ресурсах

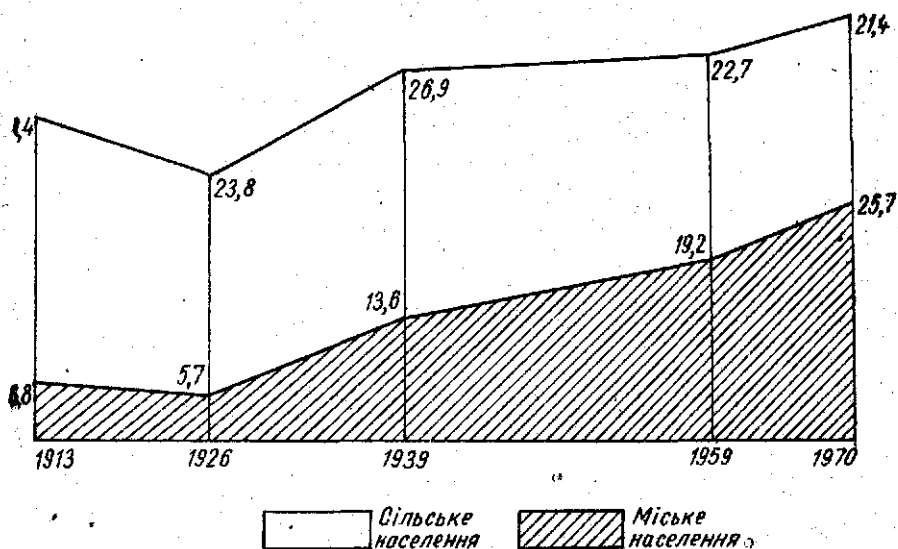

Рис.3. Міське і сільське населення Української РСР (млн.чол.).

відчуватиме ряд міст і селищ міського типу у зв'язку з будівництвом у них підприємств легкої і харчової галузей промисловості, підприємств машинобудування тощо.

Зміна у співвідношенні міського і сільського населення в Українській РСР зумовили в кінцевому підсумку значні зрушення в розміщенні населення на території та в його густоті (рис.4). Створилася певна непропорційність у розміщенні населення по областях. При середній густоті населення на Україні 78 чол. на 1 км², по окремих областях коливання становлять від 184,7 у Донецькій до 36,4 чол. у Херсонській області. Нижче наводиться групування областей за густотою населення за даними перепису населення на 15 січня 1970 р.

Чисельність населення на 1 км² Кількість областей

від 36 до 50	4
від 51 до 64	7
від 65 до 78	4
від 79 до 92	5
від 93 і більше	5

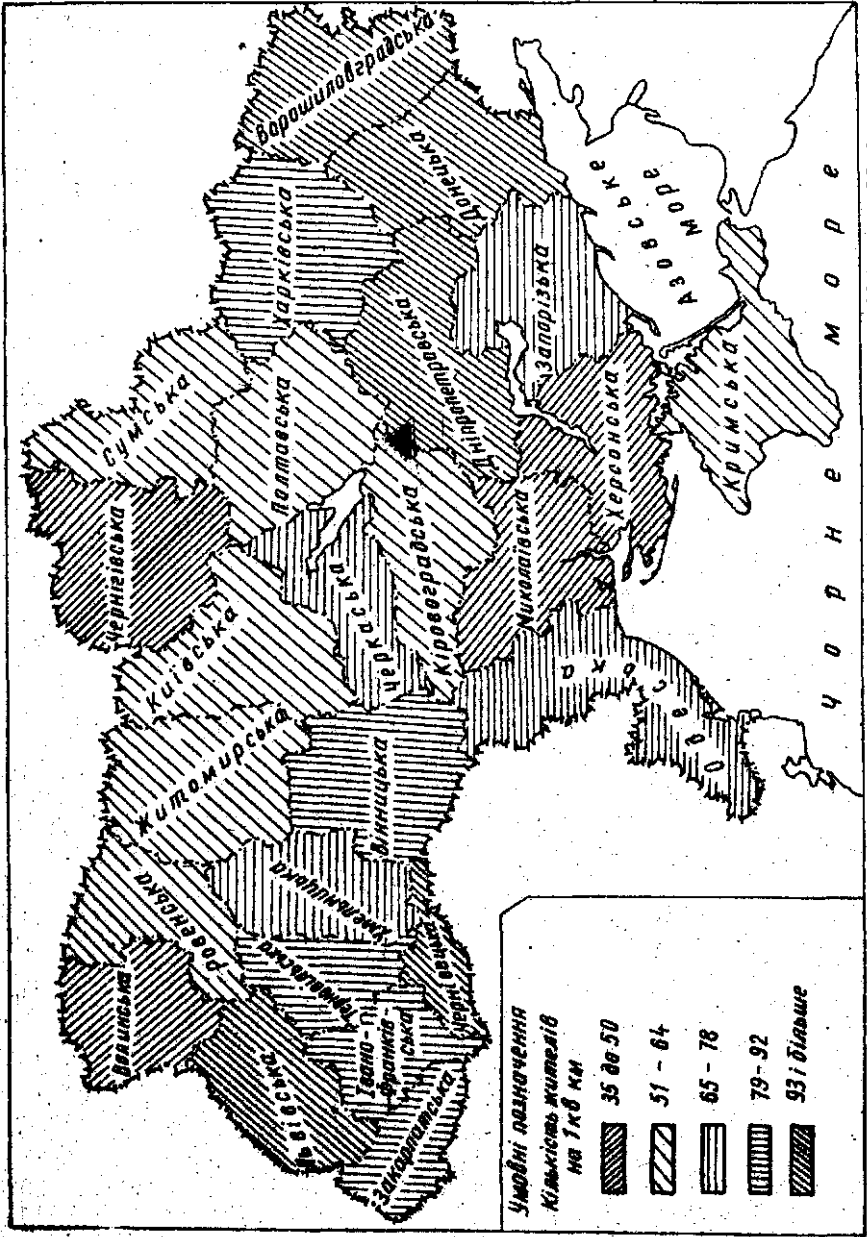

Рис. 4. Густина населення в українських РР за станом на 15 січня 1970 р.

У десяти областях Української РСР густість населення є вищою, ніж в середньому по республіці. Серед цих областей є такі, де рівень розвитку продуктивних сил вважається за високий (Донецька, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Харківська, Львівська) і де цей рівень ще низький (Івано-Франківська, Чернівецька). В цих двох областях висока густість населення зумовлена історичними умовами їх розвитку і значною зайнятістю населення у сільському господарстві.

Зміна співвідношення міського і сільського населення відповідає корінним зрушенням у зайнятості населення по сферах прикладання праці. За переписом 1926 р., в Українській РСР питома вага населення, зайнятого у фабрично-заводській промисловості, становила лише 3,6%, 2,8% населення було зайнято у кустарно-ремісничій промисловості. Найбільше людей займалося сільським господарством, полюванням і рибальством (87,5%). Решта самодіяльного населення була зайнята у будівництві, на залізничному транспорті та в інших галузях праці. Такий розподіл відповідав рівню індустріалізації республіки.

Принципово іншим став розподіл населення за галузями праці в сучасній Україні. За даними 1969 р., у промисловості та будівництві республіки зайнято 35,1% населення, в сільському та лісовому господарстві - 32,7, на транспорті і зв'язку - 7,3, в інших галузях народного господарства - 24,9%. Лише за 1961-1969 рр. частка населення, зайнятого в сфері матеріального виробництва, зменшилася на 5,3 пункта.

За роки Радянської влади відбулися корінні зміни в розподілі населення за заняттями. Скоротився розрив між чисельністю осіб, зайнятих переважно фізичною працею і чисельністю осіб, зайнятих переважно розумовою працею. Істотно підвищився освітній рівень трудящих (табл.7).

Зменшилася різниця в освітньому рівні трудівників міста і села при загальному піднесенні освітнього рівня всього трудящого населення. Такий процес цілком відповідає вимогам науково-технічної революції, що розгортається в республіці. В майбутньому освітній рівень трудящих України буде ще вищим. Відповідно до плану розвитку народного господарства республіки на 1971-1975 рр. учбові заклади підготують понад 1 млн. 700 тис.

Т а б л и ц я 7

Чисельність осіб з вищою і середньою освітою

(у розрахунку на 1000 чол.
населення)

Рік проведення перепису населення	Всього осіб з вищою і середньою (повною і неповною освітою)	У тому числі		З них з вищою освітою			З середньою освітою		
		міс-то	се-ло	всього	в тому числі		всього	в тому числі	
					міс-то	се-ло		міс-то	се-ло
1939	139	258	79	14	33	5	125	225	74
1959	458	600	319	30	59	8	408	541	311
1970	668	789	503	61	92	19	607	697	484

спеціалістів з вищою і середньою освітою. Їх загальна чисельність у 1975 р. становитиме 4,5 млн.чол., з них з вищою освітою буде 1,8 млн.

У складі населення Української РСР продовжує змінюватися співвідношення між чисельністю населення, яке має заняття, та чисельністю утриманців окремих осіб, пенсіонерів, стипендіатів. Це свідчить про зміну економічної структури населення республіки. Основу населення Української РСР - 49,5% - становлять особи, які мають зайняття. 15,9% загальної чисельності населення є пенсіонери та інші особи, що перебувають на забезпеченні держави, 1,4% є студентами, які одержують стипендію. Утриманці окремих осіб (діти, літні та інші особи, зайняті тільки домашнім господарством і вихованням дітей), а також члени сімей колгоспників, робітників і службовців, зайняті в особистому підсобному господарстві, становлять 33,0%. Такий розподіл населення свідчить про те, що основним джерелом його існування є праця.

Перепис населення 1970 р. зафіксував також етнічну структуру населення Української РСР. Тепер на території республіки проживає більш як 100 національностей і народностей. Переважну частку населення за національністю становлять українці - 35,3 млн. чол. За чисельністю - це друга соціалістична нація Радянського Союзу.

Найбільш висока питома вага українців у Вінницькій, Волинській, Івано-Франківській, Київській, Полтавській, Ровенській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях. Найбільш з них частка українців становить більше 90% всього населення області.

Друге місце у загальній чисельності населення республіки займають росіяни (19,3%). Росіяни мешкають в основному у містах. Переважають росіяни у Кримській області.

Всі національності, які проживають на території Української РСР, користуються рівними правами. Вони вважають українську і російську культуру рідними. Всі вони беруть активну участь у справі виконання завдань комуністичного будівництва в нашій країні.

В.І.Товкун

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З СОЮЗНИМИ РЕСПУБЛІКАМИ

Міграція населення є невід'ємною рисою історії людства на всіх етапах його розвитку. Велике значення вона має і в наш час як за рубежом, так і в нашій країні, в тому числі в Українській РСР.

Можливості економічного розвитку районів країни залежать від рівня розвитку їх продуктивних сил, основною складовою частиною яких є населення і, насамперед, населення працездатного віку. Відомо, що населення по території нашої країни розміщено дуже нерівномірно, причому наявність трудових ресурсів і потреба в них по ряду районів не відповідають одне одному. Інтереси розвитку народного господарства вимагають поступового усунення цих диспропорцій. Найважливішим засобом у вирішенні цієї проблеми є планомірне регулювання основних напрямів та інтенсивності міграційних потоків. Можливість такого регулювання суспільство має лише за соціалістичної планової системи господарства.

Вивчення існуючих міграційних процесів дає можливість визначити наявність раціональних і нераціональних потоків і прийняти заходи щодо стимулювання перших і скорочення або, якомога, повного усунення других.

Структури міграційних контингентів і нерухомого населення досить помітно відрізняються одна від одної. Відзначає ця, передусім, полягає в наявності серед мігруючих переважної кількості осіб працездатного віку (особливо в молодших працездатних вікових групах) і в помітній перевазі осіб чоловічої статі. Цікаво, що остання особливість зберігається навіть і в тих випадках, коли структура всього населення характеризується різкою перевагою жінок.

Визначені структурні особливості міграційних контингентів зумовлюють той факт, що механічний рух населення справляє значний вплив не тільки на рівень забезпеченості різних районів трудовими ресурсами, а й на демографічні показники районів входу та виходу мігрантів. Міграційні процеси приводять до зміни загальної чисельності населення на певних територіях, змінюють його статевий та віковий склад, впливають на розмір народжуючого контингенту, що відбивається на характері природного руху населення.

Міграційні процеси впливають на рівні забезпеченості населення житлом в різних районах. Їх результати та інтенсивність треба враховувати при визначенні потреби в дитячих установах, школах, лікарнях, підприємствах та організаціях культурно-побутового обслуговування, при плануванні пасажирських перевезень тощо.

На жаль, протягом довгого часу міграція населення в нашій країні не вивчалась, що завдавало певної шкоди не тільки деяким дослідженням теоретичного характеру, а й практичному плануванню розвитку народного господарства. В останні роки, коли єдиним шляхом вирішення народногосподарських і соціальних проблем став шлях глибокого наукового обґрунтування, питанням демографії і, зокрема, дослідженнями міграційних процесів стало приділятися дедалі більше уваги.

Аналіз міграційних зв'язків України з іншими союзними республіками та великими економічними районами країни є складовою частиною питання про напрямки механічного руху населення. При вивченні напрямків виділяються два аспекти цього питання: міграції між міськими і сільськими місцевостями та територіальні напрямки. В першому випадку розглядаються міграційні зв'язки

містами, між селами і переміщення населення між міськими та сільськими місцевостями. Перші два види переміщень не змінюють чисельності міського і сільського населення, а лише перерозподілюють його між відповідними місцевостями різних районів. Міграції ж між містами і селами своїм результатом мають, як правило, зростання чисельності міського і сільського населення, причому здебільшого сільські місцевості втрачають своє населення на користь міст.

При вивченні територіальних напрямків розглядаються міграційні зв'язки між окремими адміністративними і територіальними одиницями, а також переміщення воєдинні них, тобто виділяються міграції зовнішні і внутрішні. Зовнішні міграції для республіки можуть бути внутрішньосоюзними і закордонними. Внутрішньореспубліканські міграційні переміщення розподіляються на внутрішньообласні та міжобласні.

У зв'язку з тим, що обидва згаданих вище аспекти напрямків міграцій переплітаються і тісно пов'язані між собою, територіальні напрямки необхідно розглядати в розрізі міських та сільських місцевостей.

Річні чисельності прибуттів та вибуттів як в цілому по Українській РСР, так і по її областях та економічних районах є досить стійкими. Розподіл же загальнореспубліканського обсягу переміщень між областями дуже нерівномірний і характеризується поступовим, але різким збільшенням чисельностей переміщень в переходом від західних до східних областей і концентрацією міграцій та механічного приросту у великих містах і найбільш розвинутих у промисловому відношенні районах республіки.

Особливістю міграцій в Українській РСР є переважання в загальному їх обсязі внутрішньореспубліканських переміщень, а в межах останніх – переміщень внутрішньообласних. Зовнішні міграції (міграційні зв'язки з сусідніми республіками) для міст України становлять близько однієї третини в загальному обсязі переміщень (33,0% по валовій міграції, 32,4% по прибуттям і 33,5% по вибуттям)¹. По всім економічним районам і по республі-

¹ Всі розрахунки, наведені в статті, зроблені автором на основі даних поточного архіву відділу населення ЦСУ УРСР і охоплюють п'ятирічний період (1959-1963 рр.).

ці в цілому питома вага вибуттів за межі республіки була дещо вищою питомої ваги прибуттів з-за її меж у загальній чисельності прибулих. По прибуттям найбільша доля зовнішньої міграції спостерігалася в Кримській, Одеській та Харківській областях (відповідно - 42,2; 39,8; 39,8%), а найменша - у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Ровенській, Тернопільській та Чернівецькій, тобто у західних областях республіки (менше, ніж по 25,0% у кожній). По вибуттям максимальні і мінімальні значення питомої ваги вибулих за межі республіки у загальній кількості вибулих відповідно характерні для тих же областей, що й по прибуттям, з тією лише різницею, що до західних областей додаються Херсонська, Чернігівська, Кіровоградська та Полтавська області.

У цілому по економічних районах республіки доля зовнішніх переміщень у загальному обсязі їх по містах була найвищою в Південному (38,9%), найнижчою - в Південно-Західному (28,4%), а в Донецько-Придніпровському районі становила 33,5%.

Питома вага механічного приросту за рахунок міграційних зв'язків з союзними республіками в загальній сукупності механічного приросту міського населення за 1959-1963 рр. в цілому по республіці і майже по всіх областях (виняток становлять Ворошиловградська, Харківська, Кримська та Херсонська області) була помітно нижча питомої ваги обсягу зовнішніх міграцій у їх загальній сукупності і становила по республіці 28,1% і по Донецько-Придніпровському, Південно-Західному і Південному районах відповідно 32,2; 17,9; 35,6%. Таке становище свідчить про те, що ефективність внутрішньореспубліканських міграцій (насамперед - між міськими і сільськими місцевостями) в справі формування механічного приросту міського населення республіки була більш високою, ніж ефективність зовнішніх переміщень.

По всіх областях (за винятком Ворошиловградської) більше половини механічного приросту населення міст Української РСР сформувалось за рахунок своєї республіки. Найвищою питома вага механічного приросту за рахунок союзних республік була у Ворошиловградській та Харківській областях (відповідно - 53,6 і 47,4%), розташованих на східній околиці республіки, зони інтенсивного міграційного притягання яких поширюються і на ряд межуючих з ними областей Росій-

ної федерації. Трохи менше половини механічного приросту міського населення Кримської області також сформувалось за рахунок інших союзних республік (46,1%); це передусім пояснюється тим, що всесвітньовідомі курортні місця Криму приваблюють переселенців не тільки з України, а й з інших республік Радянського Союзу, насамперед - з Російської Федерації. У багатоземельні кримські колгоспи також продовжувалось переселення трудящих.

Міське ж населення західних і ряду центральних областей України збільшується в результаті міграцій переважно, а в ряді випадків і повністю, за рахунок місцевостей (в основному - сільських) своєї республіки.

Питома вага зовнішньореспубліканської міграції в загальносоюзних міграційних зв'язках міст УРСР по областях і районах 1959-1963 рр. показана у табл. I.

Українська РСР, а також усі її області мають міграційні зв'язки з усіма республіками, районами та областями країни, хоч інтенсивність цих зв'язків не однакова. Майже три чверті від загального обсягу зовнішніх міграцій², пов'язаних з містами України, припадало на Російську Федерацію (75,5% по прибуттям і 71,4% по вибуттям), 11,8% - на долю Казахстану (9,9% по прибуттям і 14,1% по вибуттям) і 4,9% - на долю Білорусії. Молдавська РСР у зовнішній валовій міграції, пов'язаній з містами України, за цей же час мала питому вагу 2,4%, Грузинська РСР - 1,5%, Азербайджанська та Узбецька - по 1,2%. Питома вага кожної з інших республік становила менше 1,0%. За п'ять років до міст України прибуло з-за її меж (з інших союзних республік) дещо більше 2 млн. мігрантів, а виїхало в протилежному напрямку майже 1,7 млн. чоловік. 67,5% прибулих за місцем свого попереднього мешкання були жителями міст, а 32,5% приїхали з сіл.

Питома вага прибулих з міст перевищує долю прибулих до міст УРСР з сіл в сукупностях прибулих з усіх республік України. Найбільш високою частка городян була серед прибулих з Латвії та Туркменії (більше 90,0%), а частина селян - серед тих, що приїхали з Білорусії, 45,8%, Казахстану - 43,0, Молдавії - 32,0 і Російської Федерації - 31,8%.

²Тут і далі - без закордонної міграції.

	прибулих в міста УРСР з союзних республік (без УРСР) в загальній сукупності прибулих з усіх місцевостей СРСР	вибулих в союзні республіки (без УРСР) в загальній сукупності вибулих у межах СРСР	валової міграції між містами УРСР і союзними республіками (без УРСР) в загальній сукупності валової внутрішньо-союзної міграції в містах УРСР	механічного приросту населення УРСР за рахунок союзних республік (без УРСР) в загальній сукупності механічного приросту всіх міст УРСР
--	--	--	---	--

Українська РСР	32,4	33,5	33,0	28,1
Донецько-Придніпровський район	33,4	33,6	33,5	32,2
Дніпропетровська область	35,0	35,9	35,4	32,7
Донецька "	32,1	33,8	33,0	16,8
Запорізька "	35,6	35,7	35,6	35,2
Кіровоградська "	26,8	29,3	28,0	12,5
Ворошиловградська "	33,3	30,8	32,1	53,6
Полтавська "	26,6	27,9	27,2	22,5
Сумська "	32,9	36,1	34,3	19,9
Харківська "	39,8	38,4	39,2	47,4
Південно-Західний район	27,1	30,1	28,4	17,9

Вінницька область	27,5	31,4	29,2	8
Волинська "	22,2	27,0	24,3	8
Житомирська "	30,6	33,2	31,8	12
Закарпатська "	25,2	31,2	27,9	x/
Івано-Франківська область	22,4	28,4	25,1	x/
Київська "	22,9	35,1	33,7	29
Львівська "	22,2	25,6	23,7	11
Ровенська "	23,5	28,6	25,7	11
Тернопільська "	17,7	21,5	19,4	1
Хмельницька "	31,0	32,3	31,3	16
Черкаська "	29,2	31,2	30,1	21
Чернігівська "	27,7	29,4	28,4	23
Чернівецька "	24,7	30,9	27,3	x/
Південний район	38,5	39,3	38,9	33
Кримська область	42,2	41,2	41,7	40
Миколаївська "	33,2	34,8	33,9	20
Одеська "	39,8	43,4	41,4	22
Херсонська "	31,6	29,9	30,9	33

x/ Сальдо міграцій між містами даної області і союзними республіками (без УРСР) негативним.

Серед тих, що виїхали з міст України, 77,2% переселились до міст, а 22,8% - до сільських місцевостей інших союзних республік. У сукупностях вибулих за межі України з її міст п'ятою вагою переселенців у міста найбільшою була серед тих, що виїхали до Азербайджану, Туркменії, Узбекистану, Таджикистану і Латвії - понад 90,0%, а в села - серед вибулих до Білорусії 34,8%, Казахстану - 22,9, РРФСР - 22,7 і Молдавії - 21,6%.

Співвідношення чисельностей прибуттів з міст і сіл, вибуттів у міста і села, а також співвідношення всіх прибуттів і вибуттів у містах України в сукупностях їх міграційних зв'язків з кожною союзною республікою в 1959-1963 рр. наведені в табл.2.

На тисячу прибулих в міста УРСР з міст союзних республік прибувало з сільських місцевостей 480 чол. Найбільшим цей показник був для міграційних зв'язків з Білоруською РСР - 856, а найменшим - з Латвією - 74. На кожну тисячу тих, що вибували з міст України за її межі в міста, в села вибувало лише 292 чол. Максимальне і мінімальне значення цього показника також належать до Білорусії і Туркменії і становлять відповідно 538 і 61. Прибувало з сіл (із-за меж України в її міста) в цей же час переселенців майже вдвоє більше, ніж вибувало в протилежному напрямку.

Різниця між прибуттями та вибуттями в міграційних зв'язках міст УРСР з містами інших республік була значно меншою. Кількість вибуттів по відношенню до чисельності прибуттів дорівнювала тут 94,2%. На тисячу усіх прибулих в міста України з інших союзних республік вибувало в протилежному напрямку в 1959-1963 рр. 827 чол.

Найбільш низьким рівнем цього показника (700) характеризувалися міграційні зв'язки міст УРСР за цей час з Вірменською РСР, а найбільш високим - з Казахською РСР (1177).

Частка прибулих з Російської Федерації в загальній сукупності прибулих коливалася по областях України від 11,0 до 30,8%. Найбільшою вона була в Кримській області, а в областях Донецько-Придніпровського району (крім Полтавської та Кіровоградської) перевищувала 20,0%. Серед найбільших міст республіки (маються на увазі Київ, Харків, Донецьк, Дніпропет-

Таблиця 2

Співвідношення прибуттів з міст і сіл, вибуттів в міста і села і співвідношення прибуттів і вибуттів в містах УРСР у їх міграційних зв'язках з союзними республіками в 1959-1963 рр.

Союзні республіки	На тисячу прибулих в міста УРСР з міст союзних республік прибуло з сіл союзних республік	На тисячу вибулих з міст УРСР в міста союзних республік вибуло в села союзних республік	На тисячу прибулих в міста УРСР з міст союзних республік вибуло з міст УРСР в міста союзних республік	На тисячу прибулих в міста УРСР з сільських місцевостей союзних республік вибуло з міст УРСР в сільських місцевостях союзних республік	На тисячу прибулих в міста УРСР з усіх місцевостей союзних республік вибуло в міста УРСР у всіх місцевостях союзних республік
РРФСР	471	296	887	558	782
Білоруська	856	538	900	567	745
Азербайджанська	112	97	769	663	754
Грузинська	162	113	736	513	706
Вірменська	154	150	699	680	700
Туркменська	77	61	687	546	684
Узбецька	132	75	1020	580	965
Таджицька	163	74	1071	490	985
Казахська	778	321	1517	626	1177
Киргизька	311	178	882	504	795
Молдавська	475	478	1222	715	1062
Литовська	134	131	819	796	819
Латвійська	74	62	994	844	983
Естонська	138	100	748	539	736
В середньому по всіх союзних республіках	480	292	942	572	827

ровськ і Одеса) питома вага прибулих з РРФСР найвищою була у Харкові (23,2%), а самою низькою - у Києві (15,1%). Для західних областей України, а також для Чернігівської області цей показник коливався від 11,0 до 15,0%. Аналогічна картина спостерігається і при розгляді питомої ваги вибулих в РРФСР в загальних сукупностях вибулих з областей республіки. Найбільшою вона була в східних і найменшою - в західних областях.

З інших союзних республік найбільш розвинутими були міграційні зв'язки з Казахстаном. Доля прибулих звідти в загальній сукупності прибулих коливалася по областях України від 1,4 до 4,8%. Найбільший рівень цього показника був характерним для областей, розташованих у різних районах республіки. Так, у Житомирській, Закарпатській, Кіровоградській, Сумській, Харківській (без м.Харкова), Хмельницькій, Черкаській та Одеській (без м.Одеси) областях він дорівнював або перевищував 4,0%. Серед найбільших міст різко виділявся в цьому відношенні Київ, серед прибулих до якого з союзних республік приблизно кожний 12-тий приїхав з Казахської РСР.

Частка вибулих в Казахстан у загальній сукупності вибулих за межі України майже по всіх областях (виняток становить Крим) була помітно вища частки прибулих з Казахстану і коливалася від 1,7 до 7,3%. Найбільш високим цей показник був для Житомирської, Закарпатської, Ровенської, Сумської та Черкаської областей (більше 6,0%), найменшим для Ворошиловградщини та Криму (відповідно - 1,7 і 1,8%).

Питома вага інших разом узятих республік (тобто всіх республік, крім України, Російської Федерації та Казахстану) коливалася по областях по присуттям від 4,3% в Тернопільській і Закарпатській до 12,3% в Одеській (без м.Одеси) і Миколаївській областях, а по вибуттям - від 4,5% в Закарпатській до 13,9% в Миколаївській області (в сумі вибуттів за межі України). В найбільших містах республіки питома вага міграційних зв'язків з іншими союзними республіками була більш високою, ніж по областях (від 11,2% в Києві до 22,2% в Одесі по присуттям і від 16,2% у Донецьку до 25,1% в Одесі по вибуттям).

Якими ж є наслідки міграційних взаємовідносин областей України з союзними республіками, з їх міськими та сільськими місцевостями?

лише шість областей УРСР втрачали своє міське населення в результаті міграційних відносин з містами Російської Федерації (Львівська, Житомирська, Закарпатська, Тернопільська, Харківська та Чернівецька), причому втрати ці були відносно невеликими: в середньому за п'ять років менше, ніж по 1,0 тис.чол. на рік. Інші 19 областей республіки мали в аналогічних зв'язках позитивне сальдо, найбільша абсолютна величина якого мала місце в Дніпропетровській області. Всі без винятку області України втрачали своє населення на користь міст Казахської РСР. Більше інших віддавали останнім населення обидві області Донбасу. У міграційних відносинах з іншими республіками, узятими разом, сім областей мали негативне, а інші 18 - позитивне сальдо механічних переміщень населення.

Чисельність міського населення України збільшується у всіх областях за рахунок сільських місцевостей РРФСР. Тільки Закарпатська та Івано-Франківська області втратили незначну частку свого населення на користь сіл Казахстану, міста Житомирщини мали нульове сальдо. Інші ж 22 області УРСР мали механічний приріст міського населення в результаті їх міграційних зв'язків з селами Казахської РСР. Села решти республік (узятих разом) втрачали своє населення на користь міст майже всіх областей України (виняток становили лише Закарпатська та Херсонська області).

Міста областей УРСР в цілому у їх міграційних відносинах з усіма місцевостями союзних республік за 1959-1963 рр. мали такі результати:

а) позитивне сальдо за рахунок своєї республіки у всіх областях (в основному - за рахунок сільських місцевостей), причому в Дніпропетровській, Донецькій і Київській областях його абсолютна величина перевищувала 100,0 тис.чол.;

б) позитивне сальдо за рахунок Російської Федерації у всіх областях (в Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Кримській та Ворошиловградській його абсолютна величина перебувала в межах 25,1 - 50,0 тис., а в інших областях не перевищувала 25,0 тис.чол.);

в) негативне сальдо за рахунок Казахської РСР в більшості областей з найбільш високим рівнем в Донецькій області, позитивне сальдо мали за рахунок Казахстану лише дві області Донець-

ко-Придніпровського (Кіровоградська і Полтавська) і всі, крім Одеської, області Південного району;

г) позитивне сальдо за рахунок всіх інших союзних республік (узятих разом) для переважної кількості областей, абсолютна величина якого для кожної області не перевищувала 25,0 тис. Лише Закарпатська, Черкаська і Херсонська області мали негативне, а Кмелницька – нульове сальдо міграцій.

У цілому за рахунок усіх місцевостей країни (включаючи села своєї республіки) міста всіх областей України збільшили своє населення, причому за вказані п'ять років абсолютна величина цього збільшення перевищувала 25,0 тис.чол. в 16 областях, в 11 з яких вона була більше, ніж 50,0 тис. в кожній. У Дніпропетровській же, Донецькій, Київській, Кримській та Ворошилоградській механічний приріст міського населення по кожній з них перевищував 100,0 тис. чол. Якщо розглядати тільки зовнішні міграційні зв'язки, то результатом їх треба відзначити деякі втрати міського населення України на користь Казахстану та Молдавії і збільшення міського населення республіки за рахунок кожної з інших союзних республік. Найбільший приріст мав місце за рахунок Російської Федерації (він був набагато більшим, ніж за рахунок усіх інших республік узятих разом). Значну кількість свого населення віддали за п'ять років містам України Білорусія, Грузія та Азербайджан. Інші республіки втратили за рахунок міграційних відносин з містами України досить невелику кількість населення.

Таким чином, міста Української РСР в цілому збільшують своє населення за рахунок сільських місцевостей всіх і за рахунок міст десяти союзних республік. Втрати населення мали місце лише за рахунок міст Узбекистану, Таджикистану, Молдавії та Казахстану, причому за рахунок двох перших – дуже незначні.

Розподіл зовнішніх міграцій, пов'язаних з Українською РСР, лише по союзних республіках не можна вважати достатньо конкретизованим, оскільки переважна частина їх припадає на Російську Федерацію, розташовану на величезній території від Балтійського моря до Тихого океану. Природно, що великий інтерес становить питання про рівні міграційних зв'язків України з різними районами РРФСР. Водночас інші союзні республіки зручніше об'єднати в окремі групи, розглядаючи міграційні зв'язки з кожною з таких

Інакше кажучи, виникає необхідність аналізу міграційних зв'язків Української РСР з великими економічними районами СРСР. Результати міграційних відносин з кожним з таких районів є значно більш показовими і придатними для взаємних порівнянь, ніж результати міграційних зв'язків з окремими союзними республіками.

Розподіл загального обсягу зовнішніх (без закордонних) міграцій, пов'язаних з містами Української РСР, по великих економічних районах країни характеризується даними табл.3.

Загальна сукупність прибулих в міста України за цей час поділяється по місцях виходу так: найбільша кількість прибула з Центрального району, з Північно-Кавказького, Північно-Західного і Казахстанського. Менше всього прибуло переселенців із Середньоазіатського, Волго-Вятського, Прибалтійського і Молдавської РСР (по 2-3% від загальної кількості прибулих). Аналогічним за характером є й розподіл вибулих з міст України. Істотною відмінністю тут є лише те, що найбільша кількість вибулих переїхала до Казахстанського району (14,1%). Далі йдуть Центральний, Північно-Кавказький, Північно-Східний (відповідно - 13,7; 12,6 і 9,4%) тощо. Менше всього виїжджало переселенців з міст України до тих самих районів, з яких менше всього приїхало на Україну.

Аналогічні закономірності спостерігалися і при розгляді попередніх даних про міграційні зв'язки з союзними республіками. При існуванні потоку мігрантів з одного району до другого обов'язково має існувати інший потік, протилежний за напрямком. Різниця в абсолютних рівнях протилежних за напрямками потоків може бути більшою, або меншою, але, як правило, абсолютний рівень одного з них не може протягом досить тривалого часу перевертувати рівень другого, протилежного йому потоку в кілька або навіть багатов разів.

Існуванню цієї закономірності ніяк не заважають ті випадки, коли чисельність населення одного району систематично збільшується за рахунок іншого. У таких випадках ми маємо справу з існуванням стійких річних сальдо міграцій (позитивного для одного району і негативного для іншого). Але утворюються ці сальдо в результаті взаємодії двох протилежно спрямованих міграційних потоків, рівень одного з яких не може в сотні або десятки раз перевищувати рівень іншого.

Питома вага великих економічних районів СРСР у загальному обсязі зовнішніх міграцій, пов'язаних з містами Української РСР в 1959-1963 рр. (в %)

Великі економічні райони СРСР	Питома вага районів у зовнішніх міграціях, пов'язаних з містами УРСР	Великі економічні райони СРСР	Питома вага районів у зовнішніх міграціях, пов'язаних з містами УРСР
Центральний	13,4	Білоруський	4,9
Казахстанський	11,8	Західно-Сибірський	4,8
Північно-Кавказький	11,5	Східно-Сибірський	4,1
Північно-Західний	9,9	Закавказький	3,0
Центрально-Чорноземний	7,7	Волго-Вятський	2,8
Уральський	7,0	Прибалтійський	2,7
Поволзький	6,0	Середньоазіатський	2,5
Далекосхідний	5,5	Молдавська РСР	2,4

Разом:

100,0

В окремі періоди звичайна динаміка річних рівнів паралельних потоків може бути порушена різним стрибком рівня одного з них у бік збільшення або зменшення. Це не може не відбутися на рівнях протилежного потоку, який з тією чи іншою швидкістю (залежно від конкретних умов) зреагує на різку зміну рівня першого потоку зміною власного рівня в тому ж напрямку, хоч ступінь зміни рівнів другого потоку може і відрізнятись досить помітно від ступеню зміни рівнів першого потоку. Таким чином, при бажанні спростування вказаної закономірності не можна поспішати на короткі відрізки часу (один, два, а іноді навіть і три роки), вивчені з більш-менш тривалого ланцюгу часу, тому що взятий для аналізу короткий період може збігтися з періодом стрибку рівня одного з паралельних потоків, тоді як рівні другого ще не встиг-

зреагувати на нього власною зміною. Слід також мати на увазі, агаданий принцип виявляється тим більш виразно, чим більше територію і чисельність населення кореспондуючі райони і чим більш тривалим є період обстеження.

Прикладів, які підтверджують те, що характерною рисою механічного руху населення є міграційні потоки, наводилось вже досить. Однак, необхідно розглянути ще один, де виразно виявляється стрибок рівня одного потоку і реакція на це рівня потоку, протилежного першому. Використаємо для цього цілком реальний приклад, розглянувши динаміку річних рівнів міграцій між містами України і всіма місцевостями Казахстану в 1949-1963 рр. Річна чисельність прибуттів в міста УРСР з Казахської РСР в 1949-1953 рр. коливалась незначною мірою і перебувала в межах 10-15 тис. Водночас річна чисельність вибуттів з міст України до Казахстану, також не виявляючи значних коливань, не виходила з меж 5-10 тис. У 1954 р. (початок освоєння цілих і перелогових земель) рівень вибуттів різко підвищився (майже в п'ять разів порівняно до попереднього року) і став удвічі більшим, ніж рівень прибуттів, який в цьому ж році ще не встиг зреагувати на зміну в протилежному потоці і залишався в зв'язку з цим в тих же межах, що й в попередні п'ять років. Але реакції довго чекати не довелося. Уже в наступному, 1955 р., рівень прибуттів також різко підвищився і майже досяг рівня вибуттів попереднього року, тобто рівень протилежного потоку досить швидко змінився в тому самому напрямку і, в даному випадку, на величину, близьку до тієї, на яку роком раніше зазнав змін перший потік. Але чисельність вибуттів в цьому році знову різко збільшилась і можна було б вважати, що слідом за нею різко продовжиться рух вгору в наступному році і лінія прибуттів. Проте, рівень прибуттів у 1956 р. зазнав впливу двох значних, але протилежних за напрямками змін з боку рівня вибуттів: різкого збільшення в попередньому році і ще більш різкого падіння в поточному році. Синтезуючи обидва ці впливи, рівень прибуттів збільшився, але на незначну величину, внаслідок чого рівні обох потоків опинилися на досить невеликій відстані один від одного і при різних коливаннях цієї відстані вона залишалась незначною (в порівнянні з величинами рівнів потоків) до кінця періоду, що розглядається. Після 1956 р. лінія прибут-

тів продовжувала з деяким відставанням у часі повторювати напрями і швидкість змін, яких зазнавав рівень вибуттів.

У зв'язку з викладеним вище необхідно підкреслити, що вказані закономірності мають не абстрактний характер. За ними стоять цілком конкретні економічні і соціальні умови і обставини, які впливають на формування напрямів і рівнів міграційних потоків.

До сукупності міграцій між містами України і кожним великим економічним районом СРСР входять обсяг міграцій між першими і містами районів, а також обсяг міграцій між міськими місцевостями УРСР і селами цих районів. Питома вага міграційних зв'язків з містами значно перевершує частку зв'язків з селами в сукупностях міграційних відносин з усіма економічними районами країни. Таке становище спостерігається як в сукупностях прибуттів, так і в вибуттів (виняток становила лише сукупність прибулих з Центрально-Чорноземного району).

Частка прибулих з міст у загальній масі прибулих з кожного району в 1959 - 1963 рр. коливалась від 39,0% по Центрально-Чорноземному до 87,0% по Закавказькому. Цей же показник перевищував 80,0% також по Прибалтійському і Середньоазіатському районам. Для них відповідно характерна найбільш низька частка прибулих з сіл, а найвищою остання є в сукупностях прибулих з Центрально-Чорноземного, Білоруського і Казахстанського районів.

Питома вага вибулих з міст України в міста перевершувала 50,0% в сукупностях вибулих у всі райони країни і була найбільшою серед тих, що переїхали в Середньоазіатський (90,2%) і Прибалтійський (90,3%) райони. Частка вибулих до сільських місцевостей найбільшою була в масі вибулих до Центрально-Чорноземного району (45,5%) і в Білорусію (34,8%).

Якщо розглянути сукупність прибулих в міста України з міст, з'ясується, що серед них більше, ніж з інших було виходців з Центрального, Північно-Західного і Північно-Кавказького районів (відповідно - 12,8; 11,4 і 10,8% від загальної кількості прибулих з міст усіх районів країни). У сукупностях же вибулих в протилежному напрямку найбільше переселенців виїхало до Центрального, Казахстанського та Північно-Кавказького районів (по 12,0-14,0% в кожний).

Серед прибулих до міст УРСР з сільських місцевостей районів

країни більше половини було виходців з чотирьох районів (Центрально-Чорноземного, Центрального, Казахстанського і Північно-Кавказького).

Більше, ніж по 10,0% від усіх вибулих з міст України за її межі в міські місцевості виїхало в Центральний, Казахстанський, Північно-Кавказький і Північно-Західний райони (в сумі на ці райони припадає 49,5% всіх, що виїхали в міста). В села цих же районів виїхало в сумі більше половини всіх вибулих з міст України в сільські місцевості районів країни.

Співвідношення прибуттів з міст і сільських місцевостей, вибуттів у міста і села, а також співвідношення всіх приїздів та від'їздів в містах Української РСР в сукупності їх міграційних зв'язків з великими економічними районами країни в 1959-1963 рр. наведені в табл.4.

Як свідчать дані таблиці, міста України мали механічний приріст населення за рахунок сільських місцевостей усіх без винятку великих економічних районів країни. Особливо значим він був за рахунок тих, що приїхали з Центрально-Чорноземного, Центрального, Казахстанського, Північно-Західного, Далекосхідного і Білоруського (більше, ніж по 20,0 тис. протягом п'яти років за рахунок кожного), і найменшим - за рахунок Прибалтійського, Закавказького, Середньоазіатського районів і Молдавської РСР.

П'ять районів і Молдавська РСР збільшували чисельність свого міського населення за рахунок міст України. Інші райони втрачали своє міське населення в процесі міграційних відносин з містами Української РСР, особливо значну кількість міського населення втратили в цих відносинах Урал, Західний і Східний Сибір, Дальній Схід і Північно-Західний район.

Підсумовуючи сказане вище, необхідно ще раз зазначити, що у взаємовідносинах з усіма місцевостями кожного з районів країни міста України в 1959-1963 рр. збільшували чисельність свого населення за рахунок всіх районів, крім Казахстанського і Молдавської РСР. Особливо варто уваги те, що тільки Урал, Сибір і Дальній Схід за цей же час втратили на користь міст України більше двохсот тисяч чоловік населення. Поряд з цим втрати міст України на користь Казахстану і Молдавії можна вважати незначними.

Співвідношення прибуттів з міст і сіл, вибуттів в міста і села і співвідношення усіх прибуттів і вибуттів в міста УРСР в їх міграційних зв'язках з великими економічними районами СРСР в 1959-1963 рр.

Великі економічні райони країни	На тисячу прибулих в міста УРСР з міст районів країни прибуло з сіл відповідних районів	На тисячу вибулих з міст УРСР в міста районів країни вибуло в села відповідних районів	На тисячу прибулих в міста УРСР з міст районів країни вибуло в протилежному напрямку	На тисячу прибулих в міста УРСР з сіл районів країни вибуло в протилежному напрямку	На тисячу прибулих в міста УРСР з міст районів країни вибуло в протилежному напрямку
Північно-Західний	333	183	853	468	76
Центральний	532	289	1021	554	85
Волго-Вятський	569	343	907	549	77
Центрально-Чорноземний	1552	838	1038	560	74
Поволзький	385	259	1002	675	91
Північно-Кавказький	469	348	1064	788	97
Уральський	282	204	654	473	61
Східно-Сибірський	351	197	790	442	
Далекосхідний	399	213	688	368	
Прибалтійський	140	95	803	546	
Закавказький	142	111	744	583	
Середньоазіатський	161	92	934	537	
Казахстанський	778	321	1517	626	
Білоруський	856	538	900	567	
Молдавська РСР	475	278	1222	715	
В середньому по всіх районах	480	292	942	572	

Зовнішні міграційні зв'язки сільських місцевостей України з союзними республіками значно слабші, ніж з містами. Понад 60% загального обсягу зовнішніх міграцій у 1963 р. припадало на п'ять районів (Казахстанський, Північно-Західний, Центральний, Уральський та Північно-Кавказький). На перший з них припадало понад 20,0% всієї зовнішньої валової міграції сільських місцевостей УРСР. У сукупностях прибуттів і вибуттів домінуюче становище у міграційних відношеннях з селами України займали ці самі райони.

Серед прибулих у села Української РСР з міст більш за все налічувалося виходців з Казахстанського (18,1%), Північно-Західного (14,2%) і Уральського (11,7%) районів. Серед вибулих у протилежному напрямку більше було тих, що виїхали до Казахстану (20,9%), Північно-Західного і Центрального районів (відповідно 11,8 і 10,3%).

Вибуття в сільські місцевості районів країни із сіл України характеризуються значним переважанням в їх загальному обсязі напрямків у села Казахстану, куди вибувало мігрантів більше, ніж у сільські місцевості інших союзних республік, узятих разом (без РРФСР). На другому місці по цьому показнику був Південно-Західний район (12,8%), з сільських місцевостей цих самих районів і прибувало більше переселенців, ніж з інших. З цих двох районів до сіл Української РСР у 1963 р. прибуло близько однієї третини всіх тих, що переїхали в села України з-за її меж і жили до цього також у сільських місцевостях.

У загальній сукупності тих, що прибували в села з районів країни, переважали виходці з міст. Ще більшим було переважання вибулих до міст в масі тих, що переїхали з сіл республіки за її межі.

Внаслідок зовнішніх міграційних відносин з містами всіх районів країни кількість сільського населення в Українській РСР зменшувалась (на тисячу прибулих з міст союзних республік у протилежному напрямку у 1963 р. вибувало майже в 1,2 раза більше). При цьому села УРСР мали водночас приріст населення за рахунок міст Північно-Західного району, Уралу і Сибіру. У міграційних зв'язках з сільськими місцевостями союзних республік спостерігалася протилежна картина. Тут села України мають позитивне сальдо міграцій як взагалі, так і за рахунок переважної більшості райо-

України. Лише Північно-Кавказький район і Молдавська РСР мали у 1963 р. механічний приріст сільського населення за рахунок сіл УРСР. Що ж до чисельності прибулих у сільські місцевості України сіл усіх районів країни кількість тих, що виїхали в протилежно-напрямку, становила лише 60,8%, а у відносинах з Уралом, Казахстаном і Західним Сибіром показник цей не досягав і 50,0%.

При розгляданні загальних результатів міграцій між селами України і всіма місцевостями всіх районів країни (без УРСР) виявляється, що втрати сільського населення Української РСР за рахунок Центрального, Поволзького, Північно-Кавказького, Закавказького, Прибалтійського, Середньоазіатського районів і Молдавської РСР перекривалися механічним приростом населення за рахунок Північно-західного, Волго-Вятського, Центрально-Чорноземного районів, Уралу, Сибіру, далекого Сходу, Білорусії та Казахстану. В цілому сальдо зовнішньої міграції для сільських місцевостей України у 1963 р. було позитивним, що частково компенсувало втрати сільського населення, які викликалися результатами внутрішньо-республіканської міграції між містами та селами.

Протягом минулої п'ятирічки (1966-1970 рр.) найбільш загальні особливості і характер основних співвідношень, властивих міграційному руху населення в Українській РСР, збереглися, а деякі важливі тенденції продовжували поглиблюватись.

Українська РСР в останні роки має позитивне сальдо в її міграційних зв'язках вже з усіма без винятку іншими союзними республіками і великими економічними районами країни. Населення України зростає при цьому значною мірою за рахунок тих районів країни, які відчувають найбільшу нестачу в трудових ресурсах. Розрахунки показують, що в містах УРСР із східних районів країни і Казахстану прибуває більше переселенців, ніж вибуває в протилежному напрямку. Сільські місцевості України зберігають позитивне сальдо в міграційних зв'язках не тільки з більшістю сільських місцевостей інших районів країни, а й з міськими місцевостями деяких районів, наприклад - Уралу і Сибіру. В цілому за рахунок міграційного обігу з союзними республіками сальдо міграцій для сільських місцевостей УРСР є позитивним.

Міста республіки залучають більше населення з усіх союзних республік і економічних районів, ніж віддають, але переважна

частина механічного приросту чисельності їх населення складається за рахунок виходців з українських сільських місцевостей. Слід зазначити при цьому, що з сіл у міста переїжджають здебільшого особи молодого працездатного віку. Цей же контингент являє собою і найбільш активну частину населення, яка виконує генеративну функцію. Систематичний і масовий відлив молоді з сільських місцевостей у міста, який викликається підвищенням продуктивності праці в сільському господарстві і бурхливим розвитком промисловості в містах, є закономірним процесом, що має в своїй основі позитивний характер. Але недостатнє управління цим процесом призводить до деяких небажаних наслідків на селі.

Міграційні контингенти складаються на 80 і більше процентів з осіб працездатного віку з досить помітною перевагою чоловіків (в більшості випадків). Це приводить до значного збільшення середнього віку сільського населення взагалі, і особливо його працездатної частини. Крім того, на селі утворюються несприятливі статеві співвідношення у молодих працездатних групах населення. Так, якщо у містах України в останні роки серед населення віком 20-34 роки на кожну тисячу чоловіків припадало дещо менше жінок, то в селах - значно більше. Таке становище не може не відбитися на можливостях вступу у шлюб. Саме менша питома вага молоді в сільському населенні і статеві диспропорції з'ясовують той факт, що протягом вже досить тривалого часу щорічно в розрахунку на кожну тисячу населення на селі укладається шлюбів приблизно на 30% менше, ніж у міських місцевостях. У 1967-1968 рр., наприклад, величина цього показника була меншою для сіл порівняно до міст для всіх без винятку областей республіки. Найбільшу різницю слід зазначити по Полтавській і Чернігівській областях, де на кожну тисячу населення в селах було віграно весіль у півтора рази менше, ніж у містах.

Не менш красномовною виявляється і картина народжуваності. Ми звикли вважати звичайним, коли народжуваність у селі є дещо вищою, ніж у містах. Але в останні роки в багатьох областях України загальний коефіцієнт народжуваності в сільських місцевостях був нижчим, ніж у містах. Беручи до уваги існуючі тенденції зближення рівнів народжуваності у селах і містах в міру поступового усунення істотної різниці між ними, слід все ж відзначити, що

Відсутність сільських жінок продовжує ще залишатись певною мірою. Загальні ж показники народжуваності, на які великий вплив структура населення, в багатьох областях УРСР стали нижчими в селах порівняно до міст завдяки саме особливостям тих вікових статевих зрушень, які виникли внаслідок міграцій. Необхідно ма- на увазі, що в теперішній час рівень плідності жінок в усіх областях республіки має досить стійку тенденцію до зменшення пов'язані процеси оприяють її збереженню, бо та молодь, що пере- ляє до міст, не може, як правило, зберегти там традиційно більш високий в порівнянні з міським сільський рівень плідності. Це створює додаткові сприятливі умови для загального зниження народжуваності, яка триває. У 1960 р. загальний показник народжуваності на Україні становив 20,5 промілле, у 1969 р. - вже 14,6 промілле, тобто був уже достатньо низьким, щоб привернути серйозну увагу до себе і до пов'язаних з ним проблем.

Де речі, цікаво зазначити, що різні демографічні процеси, як і видно з викладеного, досить тісно пов'язані між собою і відчувають взаємний вплив. Так, тривала перевага чоловіків у сукупностях мігрантів, що вибували з сіл у міста, привела до статевої диспропорції на селі, а остання, у свою чергу, виявила зворотний вплив на статеву структуру мігрантів, яка змінюється хоч і повільно, але дуже виразно. У 1958 р. на кожну тисячу чоловіків, що переїхали з сіл у міста України, припадало майже 900 жінок, у 1963 р. - понад 900, а в 1966 і наступних роках цей показник вже перевищував тисячу. Переходячи з мови чисел на мову слів, можна сказати, що цілком природним є те, що жінки не могли занадто довго миритися зі статевою диспропорцією на селі і вирушили за чоловіками до міст, де цієї диспропорції немає зовсім (у певних вікових групах), або вона значно менша.

Таким чином, міграція відіграє помітну роль у структурних змінах населення і через них впливає на його природний рух. Останній же своїми засобами не менш інтенсивно впливає на склад населення і через нього - на рівні міграції, оскільки рухомість населення значно відрізняється у різних статевих і вікових групах.

Загальним результатом всіх міграцій (зовнішньо- і внутрішньореспубліканських) для сільських місцевостей України було негативне, а для міст республіки - позитивне сальдо міграцій. Таким чином, загальна чисельність населення Української РСР збільшувалася в результаті міграцій, причому збільшення це мало досить стійкий характер.

Ряд великих економічних районів, розташованих на сході, значно перевершують Україну за загальними розмірами території, за площею родючих земель, за запасами енергетичних ресурсів та сировини, але набагато поступаються перед нею як за загальною чисельністю населення і трудових ресурсів, так і за чисельністю спеціалістів з вищою та середньою освітою. Необхідність пом'якшення і поступового усунення серйозних диспропорцій в розташуванні населення і трудових ресурсів по території країни і завдання найбільш раціонального і ефективного використання природних багатств створюють об'єктивну необхідність переміщення населення з трудонадлишкових західних районів у східні райони країни, де відчувається недостача робочої сили.

Існуючі заходи і організація планового переміщення мають недоліки. Урал, Західний та Східний Сибір, Далекий Схід, які потребують значного зростання чисельності населення і трудових ресурсів і є районами вселення, мають негативне сальдо в їх міграційних зв'язках з Українською РСР. У Казахстані в цих самих зв'язках - позитивне сальдо міграцій, але й тут становище не можна вважати задовільним, оскільки річні рівні механічного приросту населення Казахської РСР за рахунок України мають нестійкий характер і складаються вони здебільшого з невеликою відносною перевагою чисельностей прибулих над чисельністю вибулих. Існування великих зворотних потоків завдає значної шкоди народному господарству. Механічний приріст населення в необхідних для того чи іншого району розмірах повинен досягатись при можливо менших обсягах міграції, причому скорочення останніх повинен проходити за рахунок зниження рівнів вибуттів у місцях вселення.

Не кожна міграція відповідає інтересам всього суспільства. Звичайно два паралельних потоки міграцій, які мають протилежні напрямки, є також протилежними за своїми значеннями і ре-

результатами для народного господарства. Переміщення населення в східні райони країни проходить здебільшого в організованому порядку. Ніхто не організує і не стимулює зворотні потоки, але вони існують і, як свідчить аналіз, є досить значними за розмірами. Вони істотно знижують рівень осідання переселенців у містах вселення і скорочують ефективність матеріальних витрат, які виділяються для організації і стимулювання переселень в райони з нестачею трудових ресурсів.

Рівень осідання переселенців у містах вселень в кінцевому підсумку буде залежати від матеріального стимулювання і життєвого рівня, зростання якого у східних районах має бути більш швидким, ніж в середньому по всій території країни і особливо в порівнянні з її західними і центральними районами. У доповіді О.М.Косовіна на XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу сказано: "Для здійснення наміченої програми розвитку північних і східних районів необхідно зміцнити існуючі і створити нові будівельні організації в цих районах. Слід передбачити випереджачі (підкреслення наше - В.Т.) темпи житлового, комунального і культурно-побутового будівництва, з тим щоб створити умови для дальшого закріплення тут кваліфікованих кадрів"⁴. Виконання цих заходів, передбачених Комуністичною партією і Радянським урядом, дасть можливість значно збільшити ступінь закріпленості переселенців, що позитивно вплине на поширення можливостей по освоєнню нових природних багатств, на покращення використання трудових ресурсів і стане важливим вкладом в справу створення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні.

Р.А.Худяк

ГАЛУЗЕВИЙ І ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ СПЕЦІАЛІСТІВ УКРАЇНИ (1955-1970 рр.)

У період комуністичного будівництва радянське суспільство ставить і розв'язує нові грандіозні завдання, здійснення яких нерозривно пов'язане з дальшим піднесенням виробничих сил і

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор.186.

культури народу, зі збільшенням чисельності спеціалістів в усіх сферах народного господарства, з галузевим та територіальним їх перерозподілом. Соціальний і науково-технічний прогрес - невіддільні один від одного.

Вступ людства в епоху науково-технічної революції, що пов'язана з оволодінням ядерною енергією, освоєнням космосу, інтенсивним розвитком хімії та іншими досягненнями в науці і техніці, з широким впровадженням автоматизації та прогресивної технології у виробництво, супроводжувався змінами в структурі зайнятості населення, в кваліфікаційному рівні і професійному складі, в його територіальному розміщенні. Ці зрушення останнім часом стають дедалі більш інтенсивними.

Науково-технічний прогрес у суспільному виробництві характеризується посиленням ролі розумової праці в усій масі суспільної праці, а також зростанням таких видів праці, які вимагають чисельного збільшення спеціалістів, підвищення рівня їх кваліфікації, творчого підходу до трудових процесів, поглиблення професійної диференціації. Таким чином, науково-технічний прогрес вимагає підвищення питомої ваги спеціалістів у складі трудящих, поліпшення їх кваліфікаційного рівня.

Надаючи винятково великого значення цій проблемі, Програма КПРС ставить, як одне із важливих завдань комуністичного будівництва, завдання готувати висококваліфікованих спеціалістів з широким теоретичним і політичним кругозором. "Від культурного зростання населення, - говорить в Програмі КПРС, - у величезній мірі залежить піднесення продуктивних сил, прогрес техніки й організація виробництва, підвищення громадської активності трудящих, розвиток демократичних основ самоврядування, комуністична перебудова побуту"¹.

Відповідно до завдань сучасності випуск спеціалістів вищими і середніми спеціальними учбовими закладами України послідовно, з року в рік зростає. Якщо 1955 р. 44,9 тис.чол. закінчили вузи

¹ Матеріали ХХІ з'їзду КПРС. К., 1962, стор.395.

дівки і 78,7 тис. чол. – технікуми та інші середні спеці-
учбові заклади², то 1970 р. вузи республіки закінчили вже
тис.чол. і середні спеціальні заклади – 209,5 тис.чол.³

Кількість спеціалістів УРСР з вищою і середньою спеціаль-
ною освітою з 1955 р. по 1970 р. зросла більше, ніж втричі і в
1970 р. становила понад 3 млн. чол., або близько 14% всіх тру-
дів, зайнятих у народному господарстві України (табл.1).

Т а б л и ц я 1

Кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною
освітою, зайнятих в народному господарстві (без військо-
вослужбовців)^x

(тис.чоловік)

	На 1 лип- ня 1955 р.	На 1 груд- ня 1960 р.	На 15 листопа- да 1965 р.	На кінець 1970 р.
Всього спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих в народному господарстві	947,7	1661,0	2333,4	3268,9
з тому числі:				
з вищою освітою	444,1	685,9	954,3	1334,7
з середньою спеці- альною освітою	533,6	975,1	1379,1	1934,2

^x/ Народне господарство Української РСР 1967 році.
Статистичний щорічник. К., 1968, стор.409; Народне господарство
Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. К., 1971,
стор.382.

² Народне господарство Української РСР в 1961 році. Ста-
тистичний щорічник. К., 1962, стор.644.

³ Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор.495.

Т а б л и ц я 2

Чисельність спеціалістів з вищою освітою, зайнятих у народному господарстві, по спеціальностях^X

	На 1 липня 1955 р. (тис. чол.)	На 16 листопа- да 1970 р. (тис. чол.)
Р а з о м	414,1	1334,7
У тому числі:		
інженерів	99,2	485,0
агрномів	15,6	46,9
зоотехніків і ветеринарних лікарів	10,8	30,3
економістів товарознавців }	18,4	114,1
юристів	6,6	19,2
лікарів (без зубних)	58,7	119,5
педагогів і тих, хто закінчив університет, бібліотечних і культ- освітніх працівників	194,4	474,7

^X Народне господарство Української РСР в 1966 р. Статистичний щорічник, стор.456; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор.385.

Збільшення загальної кількості, природно, супроводжувалось змінами в кількісному і якісному складі фахівців за їх спеціальностями, в забезпеченні ними різних галузей народного господарства, у територіальному їх розміщенні. Зростання чисельності спеціалістів з вищою освітою в різних галузях народного господарства, залежно від його потреб, йшло не однаковими темпами (табл.2).

Таким чином, з 1955 по 1970 рр. чисельність інженерів зростала майже в п'ять разів, економістів і товарознавців - в шість разів, а чисельність спеціалістів сільського господарства - в три рази; лікарів, педагогів і тих, хто закінчив університети, бібліотечних і культосвітніх працівників - більш, ніж вдвічі.

Зростання чисельності спеціалістів з середньою спеціальною освітою, зайнятих в народному господарстві, також відбувалося відповідно до потреб народного господарства (табл.3).

Т а б л и ц я 3

Чисельність спеціалістів, зайнятих у народному господарстві з середньою спеціальною освітою^x

	На 1 липня 1955 р. (тис.чол.)	На 1 грудня 1957 р. (тис.чол.)	На 16 листопада 1970 р. (тис.чол.)
Р а з о м	533,6		1934,2
У тому числі:			
техніків	129,7		828,6
агрномів	30,4		69,5
зоотехніків, ветфельд- шерів і веттехніків	20,4		65,0
плановиків і статистиків		44,7	224,1
товарознавців		10,3	96,5
медичних працівників (включаючи зубних лі- карів)	141,0		350,6
педагогів, бібліотечних і культосвітніх праців- ників	160,6		231,8

x

Народне господарство Української РСР в 1966 р., стор.456;
Народне господарство Української РСР в 1970 р., стор.385.

Отже, збільшення спеціалістів з середньою спеціальною освітою за 1955-1970 рр. відбувалося також не однаковими темпами в усіх галузях народного господарства. Чисельність техніків за цей час зросла більше, ніж в шість разів, чисельність спеціалістів сільськогосподарства зросла у два-три рази, кількість плановиків і статистиків лише за період з 1957 по 1970 р. - більш ніж в п'ять разів, а товарознавців за цей час - майже в десять разів. Медичних працівників, педагогів, бібліотечних і культосвітніх працівників збільшилось з 1955 по 1970 р. в півтора-два рази. Такі надзвичайно нерівномірні темпи зростання спеціалістів різних професій диктуються потребами розвитку галузей народного господарства в умовах прискореного науково-технічного прогресу.

Нерівномірне зростання галузевих груп інтелігенції привело до внутрішньоструктурних змін у складі самої інтелігенції. За

даний час значно збільшилась питома вага інженерно-технічних працівників, економістів, статистиків і товарознавців та спеціалістів, зайнятих в сільському господарстві і відповідно зменшилась питома вага медичних, педагогічних, культосвітніх працівників. У цілому – це тенденція випереджаючого зростання інтелігенції галузей матеріального виробництва.

Кількісні зміни в складі спеціалістів, зайнятих в народному господарстві УРСР, знаходять своє відбиття і в територіальному розподілі спеціалістів республіки.

У територіальному перерозподілі спеціалістів, як і всього зайнятого в народному господарстві населення, знаходять свій вияв закон планомірного пропорціонального розвитку народного господарства при соціалізмі. Цей закон в основному і зумовлює соціалістичне розселення трудящих, основними рисами якого є пропорціональне розміщення населення на території в інтересах ефективного використання трудових і матеріальних ресурсів суспільства для задоволення постійно зростаючих потреб трудящих, зростання індустріального населення і індустріальних центрів, як вираз розвитку великого механізованого і автоматизованого виробництва, що є вирішальним у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Дані табл.4 свідчать про те, що досить швидкими темпами збільшувалась кількість спеціалістів в областях, де розвинута важка промисловість, зокрема, машинобудування (Дніпропетровській, Запорізькій, Донецькій та Ворошиловградській). Їх чисельність за даний час зросла майже у чотири рази. Виокремлюючи темпи зростання спеціалістів у західних областях, де забезпеченість спеціалістами різних галузей народного господарства і культури на початок 50-х років була порівняно нижчою, ніж в решті областей України. Водночас потреба в них була досить гострою. З 1955 по 1970 р. кількість фахівців у Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій і Закарпатській областях зросла більш, ніж в три рази. Таким чином, збільшення чисельності інтелігенції на Україні відбувається у територіальному відношенні нерівномірно. Територіальний перерозподіл спеціалістів зумовлюється, насамперед, потребами народного господарства кожної області, а також розміщенням галузей промисловості, що швидко розвиваються.

Таблиця 4

Чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих в народному господарстві по областях УРСР

Області	На 1 липня 1955 р. (тис.чол.)	На 16 листопада 1970 р. (тис.чол.)
Львівська	37,4	104,5
Волинська	15,3	50,5
Тернопільська	48,0	186,9
Дніпропетровська	66,0	290,0
Донецька	97,9	375,4
Луганська	29,1	81,0
Закарпатська	16,2	54,3
Запорізька	35,0	139,5
Івано-Франківська	17,7	60,7
Київська	99,1	370,1
Кіровоградська	25,6	75,4
Кримська	35,8	148,5
Львівська	50,6	160,1
Миколаївська	23,7	76,2
Одеська	56,7	179,1
Полтавська	34,3	110,9
Ровенська	15,3	50,4
Сумська	30,5	86,2
Тернопільська	16,9	55,0
Харківська	80,5	252,9
Херсонська	19,1	70,6
Хмельницька	26,7	75,4
Черкаська	28,5	91,3
Чернівецька	13,0	45,3
Чернігівська	29,4	78,7

x/
Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний довідник. К., 1960 р., стор.522; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор.383.

Чисельність населення та питома вага спеціалістів, зайнятих в народному господарстві УРСР по областях *

Області	Чисельність населення на 1 січня 1969 р. (тис.чол.)	Міське та сільське населення (в процентах до всього населення) на 1 січня 1969 р.		Чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві на 15 листопада 1968 р. (тис.чол.)	Питома вага спеціалістів, зайнятих в народному господарстві області загальної чисельності населення області (в %)
		міське	сільське		
Вінницька	2126	24	76	91,1	4
Волинська	982	33	67	43,7	4
Ворошиловградська	2824	85	15	165,9	6
Дніпропетровська	3325	77	23	249,3	7,5
Донецька	4949	88	12	329,5	7
Житомирська	1580	34	66	71,4	5
Закарпатська	1063	50	70	46,9	4
Запорізька	1762	66	34	120,4	7
Івано-Франківська	1247	30	70	53,1	4
Київська	3331	34	66	325,9	9
Київ	-	100	-	-	-
Кіровоградська	1273	44	56	67,2	5
Кримська	1227	65	35	128,2	10
Львівська	2432	47	53	142,0	6
Миколаївська	1122	53	47	67,2	6
Одеська	2311	54	46	157,6	7
Полтавська	1700	40	60	96,5	6
Ровенська	1045	27	73	43,8	4
Сумська	1494	43	57	75,3	5
Тернопільська	1166	24	76	48,8	4
Харківська	2735	71	29	226,0	9,5

Херсонська	1014	56	44	60,7
Хмельницька	1613	26	74	66,6
Черкаська	1519	36	64	78,0
Чернівецька	849	34	66	39,1
Чернігівська	1563	35	65	69,4

*/ Народне господарство Української РСР в 1968 році. Статистичний довідник стор.21; Народне господарство Української РСР в 1969 році, стор. 433. Питома вага спеціалістів підрахована автором.

На 1970 р. областями з найбільшою чисельністю спеціалістів були Донецька, Київська, Дніпропетровська і Харківська. Характерно, що Донецька, порівняно молода область, за абсолютною чисельністю спеціалістів посідає перше місце в республіці.

Зіставлення загальної чисельності населення та чисельності спеціалістів, які працюють в усіх галузях народного господарства по областях, показує, що насиченість спеціалістами різних географічних областей республіки також далеко не однакова (табл.5).

Як свідчать дані табл.5, на кінець 60-х років XX ст. найбільше спеціалістів, що працювали у народному господарстві, було в складі населення Криворізької, Харківської та Київської областей 9-10%. У Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Ровенській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернігівській - лише 4%. Така нерівномірність зумовлена рядом об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Насамперед, концентрація спеціалістів відбувається в певній залежності від характеру економічної, адміністративної специфіки області, а також особливостей її культурного розвитку. Як видно з таблиці, більш висока концентрація спеціалістів характерна для областей з переважанням кількості міського населення, освітній рівень якого в цілому вищий, ніж у сільського. Про це свідчать Всесоюзні переписи населення, проведені в 1959 і в 1970 рр. За даними Всесоюзного перепису 1959 р., серед міського населення як зайнятого в народному господарстві, так і не зайнятого, на тисячу чоловік мали вищу, незакінчену вищу і середню спеціальну освіту 101 чол., а серед сільського - 28 чол.⁴ За даними перепису 1970 р., на тисячу чоловік міського населення з вищою, незакінченою вищою і середньою спеціальною освітою було 178 чол., а серед сільського - 47 чол.⁵ Це й зрозуміло, оскільки основними соціальними групами, що мешкають і працюють у містах та селищах міського типу, є робітники і службовці, в складі яких спеціалістів далеко більше, ніж серед колгоспників. Так, на 1959 р. серед тисячі чоловік службовців (як працюючих, так і непрацюючих) 301 мав вищу, незакінчену вищу і

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, 1963. М., стор.84.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор.34.

редню спеціальну освіту і відповідно серед робітників - 17 чол., серед колгоспників сім⁶. Звичайно, такий соціальний розподіл населення складався історично і не є незмінним; він значною мірою є відбиттям специфіки праці населення, зайнятого в сфері матеріального виробництва і обслуговування. Оскільки в містах сконцентровані промислові підприємства республіки, а також наукові установи і більшість освітніх та культурних закладів, то, природно, в містах значно вища потреба в кваліфікованій праці, зокрема у спеціалістах.

Високий процент спеціалістів притаманний для тих областей, де є великі наукові і культурні центри, де зосереджена значна кількість вищих і середніх спеціальних учбових закладів.

Найменша питома вага спеціалістів - там, де переважає сільськогосподарське виробництво. Це в основному західні області України. Зростання кадрів інтелігенції в цих областях має свої історичні особливості. Темпи збільшення спеціалістів тут, як уже зазначалось, були значно вищими, ніж в середньому по Україні, і абсолютна чисельність спеціалістів тут виросла в кілька разів.

Партія і Уряд протягом всього післявоєнного періоду рішуче і наполегливо вживали заходів щодо забезпечення всіх галузей народного господарства західних областей кваліфікованими кадрами спеціалістів, розглядаючи це питання як одне із найважливіших у вирішенні актуальних політичних, господарських і соціальних проблем західних областей України. Розв'язання проблеми кадрів спеціалістів у цих областях України йшло двома шляхами - за рахунок направлення на роботу випускників вузів та спеціалістів із східних областей України і за рахунок підготовки їх вищими та середніми спеціальними закладами з місцевого населення. Вже починаючи з п'ятої п'ятирічки (1951 - 1955 рр.) все вагомішим джерелом поповнення інтелігенції тут стає підготовка спеціалістів з місцевого населення.

Завдяки послідовній і неухильній політиці Комуністичної партії, спрямованій на всебічний розвиток народного господарства, матеріального добробуту і культурного рівня трудящих західних областей, нині по забезпеченню спеціалістами західні сільськогосподарські області зрівнялися з рештою сільськогоспо-

⁶ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Украинская ССР. М., 1963, стор. 34.

чисельність спеціалістів УРСР з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих в народному господарстві за місцем роботи^X

	На 1 грудня 1957 р. (тис.чол.)	На 15 листопада 1968 р.		На 16 листопада 1970 р. (тис.чол.)
		Абсолютні дані (тис.чол.)	В % до підсумку	
Усього по народному господарству УРСР	1264,1	2863,8	100	3268,9
з чого по числі:				
в промислових підприємствах	192,7	655,8	22,9	785,3
в будівельних організаціях	31,0	129,3	4,5	170,8
в колгоспах, радгоспах, підсобних сільськогосподарських підприємствах і організаціях по обслуговуванню сільського господарства	91,2	191,4	6,7	221,5
у транспортних організаціях	28,9	101,7	3,6	123,0
в організаціях зв'язку	4,0	18,6	0,7	23,6
в торгівлі, громадському харчуванні, заготівлях, матеріально-технічному постачанні	37,0	157,1	5,5	194,0
в житлово-комунальному господарстві	3,4	19,2	0,7	25,5
в учбових закладах по підготовці кадрів, загальноосвітніх школах і культосвітніх установах	429,9	678,4	23,7	725
в наукових і науково-дослідних установах, в проектних, конструкторських, геологорозвідувальних організаціях та організаціях гідрометеослужби	67,3	169,2	5,9	187
в апараті органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій	83,4	178,9	6,2	198

X/ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний довідник. К., 1966, стор.499; Народне господарство Української РСР в 1968 році, стор.428; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор.389.

дарських областей України, зокрема Вінницькою, Хмельницькою та Чернігівською..

Значний інтерес становлять дані про галузевий розподіл спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві республіки (табл.6).

Як показує процентне порівняння, у 1968 р. найбільший загін інтелігенції України працював в учбових закладах по підготовці кадрів, загальноосвітніх школах і культурно-освітніх установах - четверта частина всіх спеціалістів України. Дещо менший загін - понад п'яту частину всіх спеціалістів - зайнятий на промислових підприємствах. В установах охорони здоров'я республіки працювало понад 10% загальної чисельності фахівців республіки. 6% спеціалістів було в наукових і науково-дослідних установах, у проектних, конструкторських, геологорозвідувальних організаціях та організаціях гідрометеослужби. Майже стільки спеціалістів - у сільськогосподарському виробництві - 6,7% загальної їх чисельності, в апараті органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій - 6%. За час з 1957 по 1970 р. збільшення чисельності спеціалістів у різних галузях народного господарства відбувалось нерівномірно: якщо в ряді галузей чисельність збільшилась в чотири - п'ять разів, в установах охорони здоров'я, в учбових та культурно-освітніх закладах, де зайняті найбільш багаточисельні загони інтелігенції, вона виросла менше, ніж удвічі.

Таким чином, відзначаючи загальне збільшення спеціалістів кожні галузі народного господарства, необхідно підкреслити неоднакові темпи зростання кадрів спеціалістів різних галузей господарства. Поряд з поповненням йшов перерозподіл їх за галузями народного господарства і в основному в зв'язку з цим їх географічний перерозподіл.

Отже, дані розподілу спеціалістів за спеціальностями, за місцем проживання та місцем роботи свідчать, з одного боку, про збільшення абсолютної чисельності інтелігенції всіх професій, збільшення її чисельності в кожній області і в кожній галузі народного господарства. З другого - аналіз цих даних показує, що відбувається значний перерозподіл інтелігенції за спеціаль-

ностями, за галузями народного господарства, а також за місцем проживання спеціалістів. Цей процес, безперечно, зумовлений потребами планового розвитку народного господарства, освіти, науки і культури нашої республіки. Він є закономірним відбиттям впливу науково-технічної революції як на матеріальне виробництво, так і на структуру радянського суспільства, зокрема, на кількісний і якісний склад радянської інтелігенції. Зміни, які відбулись у галузевому і географічному розподілі спеціалістів, тісно пов'язані з вирішенням проблем будівництва комуністичного суспільства.

У звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з "Іздові Комуністичної партії Радянського Союзу знайшли глибоке розкриття процеси, що відбуваються в соціальній структурі радянського суспільства, зокрема в складі інтелігенції, і дається загальна оцінка цих суспільних явищ: "Чисельність інтелігенції продовжує швидко зростати. Збільшується число наукових працівників, інженерів, техніків, агрономів, учителів і лікарів, а темпи зростання науково-технічної інтелігенції за останні роки у нас почали перевищувати темпи зростання всіх інших соціальних груп. Цей процес закономірний. Він є результатом політики партії, спрямованої на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, на дальше підвищення культури й освіченості народу"⁷.

Радянські спеціалісти вносять неоціненний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму, розвиток науки і культури, в комуністичне виховання трудящих. "Наша радянська інтелігенція, - говорить в звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з "Іздові КПРС, - бачить своє покликання в тому, щоб віддавати творчу енергію справі народу, справі побудови комуністичного суспільства"⁸.

⁷ Матеріали XXIV з "Ізду КПРС, стор.85.

⁸ Там же.

ГЕОГРАФІЯ РОЗМІЩЕННЯ КНИГОВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ І КНИГОТОРГОВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

З давніх часів славилась Україна книговиробництвом і книжковою торгівлею. Як відомо, друкарство на Україні було започатковано в XVI ст. у Львові, Острозі, Стрийні. Але на початку XVII ст. центр книговиробництва переміщується на схід України. Головним осередком друку і поширення книги стає Київ. Тут почалося інтенсивне книгодрукування і книжкова торгівля. "Книжкові крамниці", які виникли при Києво-Печерській лаврі, Академії і при міському магістраті, поширювали друковане слово не лише на Україні, а й вели книжкову торгівлю в країнах Східної Європи.

Київські видання, будучи найрізноманітнішими за тематикою, користувались великим попитом у Москві, Сербії, Македонії, Чорногорії, Болгарії та ін.

Лаврські майстри друкованої продукції орендували в Москві крамницю і успішно торгували там книгами. Про це свідчать рукописні "Чорнові книги великої таможні моськовської за 1693-1694 рр.", які зберігаються в Історичному музеї в Москві. В цих книгах велась реєстрація товарів, що надходили до столиці. Скупі рядки записів відновлюють тогочасний розмах торгівлі київських книготорговців. Ось один з таких записів (стор.83): "Февраля в 8 день, явил киевский житель Григорий Прокофьев по брянской виписи на 3-х санях 700 святцев не в переплете, еще 100; 6 книг нового завета, 5 книг полууставов, 180 книг леменстров польских, 16 книг альверей... 130 псалтырей учебных, китай святых 3 месяца... 9 служебников в тетратах, 2 книги Иосиф Царевич в тетратах, 50 тетраток азбук на польском языке; 40 святцев в переплете, 2 книги латинские кнапеуши, цена товару 488 рублей с полтиной:..." Для тодішнього часу це був великий і різноманітний асортимент літератури, подібного яким ми не знаходимо у інших книгопродавців.

Новий етап розвитку книговидавничої справи на Україні починається наприкінці XIX і на початку XX ст., коли на чолі вільного руху виступав робітничий клас. На книжковому ринку ви-

никає значний попит на масову літературу, до якої потягнулася пролетарі Росії. Географія книговидавничої справи України в цей час в основному залишається в старих межах, але деякі з існуючих видавничих центрів – Київ, Одеса, Харків – значно посилити випуск популярної літератури.

Зростання виробництва друкованої продукції зумовлює розширення книжкового ринку на Україні. Водночас із збільшенням книготорговельної мережі і товарообороту в книжкових центрах: в Києві, Одесі, Харкові та в інших губернських містах виникають книгарні, книжкові склади, які вели оптовий і роздрібний продаж літератури в багатьох невеликих провінціальних містах. За даними "Адресної книги"¹, книготорговельна мережа в 1904 р. охопила таку територію України (табл. I).

Бурхливе піднесення революційного руху в 1905–1907 рр. посилило інтерес трудящих до книги, зокрема до суспільно-політичної, в якій вони шукали відповіді на актуальні соціальні питання. Як підкреслював Володимир Ілліч Ленін, ці видання "читались народом, масою, юрбою, "низами" так жадібно, як ніколи ще доти не читали в Росії"².

Небувалий масовий попит на демократичну літературу, з одного боку, і значне послаблення царської цензури в результаті революції, з другого – привели до інтенсивного книгодрукування в країні. За даними відомого російського бібліографа М.А.Рубакіна, в період революції на території Росії виникло понад 300 нових видавництв і було випущено понад 5 тис. назв книг, переважно на суспільно-політичну тематику, в тому числі твори К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна.

Жадоба зиску викликала комерційний інтерес до революційної книги не лише книготорговців, а й навіть і тих купців, які ніколи не мали ніякого відношення до друкованої продукції. За висловом В.І.Леніна, "Купці кидали торгувати зівсом і починали вигіднішу торгівлю – демократичною дешевою брошурою. Демократична книжка стала базарним продуктом"³.

¹ Адресная книга книгопродавцов, издательств, торговцев нотами, редакций газет и журналов, Библиотек для чтения и Заведений Печати 1903–1904. СПб., стор.36–48.

² В.І.Ленін. Повне зібрання творів, т.22, стор.80.

³ Там же.

Книготорговельна мережа України у 1904 р.

Географічні пункти	Кількість книготорговельних підприємств	Географічні пункти	Кількість книготорговельних підприємств
Київська губернія		Херсонська губернія	
Київ	19	Херсон	1
Бердичів	5	Олександрія	1
Біла Церква	4	Вознесенськ	2
Звенигородка	1	Єлісаветград	5
Радомишль	3	Миколаїв	5
Сміла	2	Полтавська губернія	
Умань	3	Полтава	8
Черкаси	2	Золотоноша	1
Катеринославська губернія		Зеньков	3
Катеринослав	10	Кобил'яки	1
Олександрівськ	1	Костянтинівград	1
Бахмут	1	Кременчук	6
Кам'янка	2	Лохвиця	1
Луганськ	1	Лубни	2
Маріуполь	4	Переяслав	2
Нікополь	2	Прилуки	2
Новомосковськ	1	Пирятин	2
Павлоград	2	Ромни	2
Хортиця	3	Волинська губернія	
Дзіво	1	Житомир	12
Одеська губернія		Ровно	5
Одеса	28	Дубно	2
Харківська губернія		Кременець	3
Харків	16	Луцьк	5
Охтирка	1	Льбар	1
Зміїв	2	Новоград-Волинський	3
Ізюм	3	Овруч	1
Слав'янськ	2	Острог	1
Суми	2	Рожиця	1
Хор. л	1	Старокосянтинів	2
Чугуїв	1	Слабута	1

Продовження табл. I

Географічні пункти	Кількість книготор- говельних підприємств	Географічні пункти	Кількість книготор- говельних підприємств
Подільська губернія		Чернігівська губернія	
Балта	1	Чернігів	4
Гайсиня	1	Глухів	2
Вінниця	1	Кролявець	1
Проскуров	5	Ніжин	2
Могилів	3	Новгород-Сіверський	3
Кам'янець-Подільськ	3		

Набагато збільшився за роки революції випуск масових видань на Україні і значно розширилась географія книготорговельних підприємств. Центром видання демократичної книги стає м.Одеса. За кількістю випущених назв і тиражів масової літератури вона посідала тоді друге місце в країні. Особливо багато демократичної літератури випускали одеські видавництва "Буревістник" і "Вперед", продукція яких розповсюджувалась не лише на Україні, а й знаходила ринок збуту в Петербурзі, Москві та в інших робітничих центрах. Очевидно, не випадково ряд одеських видань потрапив до Володимира Ілліча Леніна, і зберігався в його особистій бібліотеці в Кремлі⁴.

Поразка революції 1905-1907 рр. негативно вплинула на стан книговидавничої справи та книжковий ринок в Росії. Жорстоке переслідування царизмом вільної думки в усіх сферах суспільної діяльності, в науці і літературі позначилося на виданні і розповсюдженні книги. Чимало видавництв і книгарень були закриті, а їх працівники репресовані. Проте, як відзначав В.І.Ленін, "соціал-демократична книжка не пропала. Вона посіяна. Вона росте. І вона дасть плоди..."⁵. Соціал-демократична книга - посій марксист-

⁴ Бібліотека В.І.Леніна в Кремлі. Каталог книг, М., 1961.

⁵ В.І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т.17, стор. 275.

сько-ленінських ідей жила, боролась, надихала народ на боротьбу.

Великий Жовтень звільнив назавжди скуту царизмом жадобу трудящих до освіти, до книги. У колиски радянської книговидавничої справи стояв Ленін.

Радянська влада, виходячи з ленінської програмної настанови про те, щоб книга служила "не "верхнім десятиєм тисячам", що нудьгують і страждають від ожиріння, а мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє"⁶, перетворив всі засоби видання і розповсюдження літератури в загальнонародну власність і на цій основі створив принципово новий тип видавничих і книготорговельних підприємств.

Тяжке економічне становище, в якому опинилася наша країна, викликане імперіалістичною війною, відбулося також на виробництві і розповсюдженні друкованої продукції. Вже у 1916 р. вдвічі зменшився випуск книг. Товарообіг книжкової торгівлі цього року становив лише 1/3 товарообігу 1912 р. Громадянська війна та Гитлерванція ще більше ускладнили випуск літератури.

Незважаючи на таке становище, партія більшовиків докладала багато зусиль для забезпечення літературою трудящих міст і сіл молоді Радянської республіки. В націоналізованих друкарнях було організовано випуск революційних видань. Ці книжкові фонди розсидалися в усі кінці країни і поширювалися серед робітників і селян. Свідок тодішніх подій письменник Джон Рід у книзі "10 днів, що потрясли світ" писав: "За перші шість місяців революції з самого тільки Смольного інституту щодня посилали в усі кінці країни тонни, грузовики, поїзди літератури. Росія поглинала друкований матеріал з такою самою ненаситністю, з якою сухий пісок воірає воду"⁷. Повсюдно проводилась реквізиція книг в оадибах поміщиків, бібліотеках капіталістів, монастирях, колишніх царських відомствах.

На Україні після лютневої революції 1917 р. були створені перші більшовицькі видавництва: "Голос соціал-демократа" в

⁶ В. І. Д е н і н. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 97.

⁷ Д ж о н Р і д. "10 днів, що потрясли світ". К., 1958, стор. 33.

Киеві, "Пролетарій" у Харкові, "Звезда" у Катеринославі, "Донецкий пролетарій" в Луганську. Ці видавництва в тяжких умовах зуміли випустити окремі твори основоположників марксизму-ленінізму, масово-політичні брошури і листівки. Лише видавництво "Пролетарій" до скликання VI з'їзду РСДРП зуміло видати близько 50 тис. прим. різних брошур на актуальні теми⁸.

В наступні роки книговидавнича справа на Україні розгорталась в складних умовах боротьби українських робітників і селян із силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Новий етап у розвитку книгодрукарства на Україні почався після завершення громадянської війни. Відновило свою діяльність Всеукраїнське державне видавництво, яке стало видавничим органом ВУЦВК, у 1920 р. Воно діяло як велике видавниче підприємство і одночасно було важливою організацією, яка здійснювала керівництво всією видавничою діяльністю республіки і розповсюдженням літератури. Всеукраїнське державне видавництво було розташоване у Харкові і мав мережу своїх відділень у 18-ти містах республіки. За перші два роки діяльності випустив понад 500 назв політичної, сільськогосподарської та художньої літератури. Значну роль відіграв він у справі видання літератури українською мовою. Так, в 1920 р. ним було видано українською мовою 148 назв брошур суспільно-політичної тематики тиражем 1 836 500 прим., 12 художніх творів загальним тиражем 231,3 тис. прим. і 5 науково-популярних видань кількістю 85 тис. прим.⁹

Важливою віхою в розвитку книговидавничої справи, як і в житті всього радянського народу, був перехід країни до нової економічної політики. До цього часу, по суті, книжкової торгівлі в країні не існувало. Вся література в основному розподілялась безкоштовно. Значна її частина відправлялася на фронт, передавалася бібліотекам, фабрикам і заводам. Всього щорічно розподілялось близько 25 млн. прим. книг та інших видань. Практика роз-

⁸ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протокол. М., 1958, стор. 52.

⁹ "Голос друку", 1921, № 1, стор. 31.

поділу література, що мала місце в період воєнного комунізму, перестала відповідати новій економічній політиці. Виникла необхідність розгорнути в країні широку книжкову торгівлю і провести економічну реформу у книговидавничій справі.

21 листопада 1921 р. В.І.Ленін підписав Декрет Ради Народних Комісарів про введення платності книг та інших неперіодичних видань. Цей історичний Декрет і заклав основу радянської книжкової торгівлі.

Велику роль у зміцненні і розвитку книжкової справи відіграли рішення XIII з'їзду Комуністичної партії. В них передбачалося посилення книговидавничої справи в крайових і губернських центрах, поліпшення випуску книг на мовах народів СРСР, організація масового розповсюдження літератури на селі.

Введення платності неперіодичних видань і перехід на господарський розрахунок видавництв поліграфічної і паперової промисловості позитивно позначилося на зміцненні видавничих і книготорговельних підприємств на Україні. Важливим центром книговидавничої справи і розповсюдження літератури стає в 1922 р. створене в Харкові на базі Всеукраїнського видавництва Державне видавництво України (ДВУ), діяльність якого охопила значну територію республіки.

У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Чернігові, Запоріжжі, Кременчуці, Херсоні, Черкасах, на Волині і Поділлі активно працювали його 14 відділень з книжковими базами. Крім того, діяли відділення ДВУ в Москві і Петрограді, які стали каналами для обміну літературою між двома братніми республіками. Через ці відділення українські видання потрапляли на російський ринок, а російські книги – до книготорговельної мережі України.

Створений Державним видавництвом України штат агентів у повітових містах сприяв розповсюдженню його продукції на селі через мережу споживчої кооперації. Але основним центром поширення літератури серед селян стало книговидавниче товариство "Книгоспілка". Товариство випускало досить широкий асортимент друкованої продукції великими для того часу тиражами. Крім брошур і плакатів, які популяризували ленінський кооперативний план і пропагували агротехнічні знання суспільно-політичних видань, "Книгоспілка" випускала шкільні підручники та твори

класиків української літератури, книги радянських письменників. Збірки поезій В.Сосюра, М.Бажана, гуморесок Остапа Вишні та ін. вийшли в цьому видавництві. Випуск різноманітної літератури збагачував асортимент сільського книжкового ринку.

Незважаючи на величезні труднощі відбудовного періоду, невпинно йшов процес зміцнення радянської книговидавничої справи і витіснення приватних видавничих і книготорговельних підприємств. В 1923-1924 рр. на Україні нараховувалось 18 державних, партійних, кооперативних, профспілкових і дев'ять приватних видавництв, відповідно - 137 і 95 книжкових магазинів. А вже в 1925-1926 рр. на території республіки діяло 66 державних, партійних, профспілкових і кооперативних видавництв і лише п'ять - приватних. Майже втричі зростає мережа радянських книгарень. Їх уже в той час нараховується 368, а приватних крамниць - 48¹⁰.

Одночасно із зростанням кількості радянських видавництв відбуваються корінні зміни в їх географічному розташуванні. Крім відомих старих книговидавничих центрів - Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, Чернігова, - на території України утворюються книжкові і газетні видавництва в Артемівську, Запоріжжі, Кременчуці, Луганську, Маріуполі, Ніжині, Сталіно, Херсоні, Черкасах.

Особливо серйозні зміни відбулися в географічному розташуванні книготорговельної мережі, яка набагато наблизила книгу до масового читача. В кожному окрузі з'являються книготорговельні центри, які ведуть оптову і роздрібну торгівлю (табл.2).

Таким чином, впровадження госпрозрахунку у видавничу практику і введення платності неперіодичних видань сприяли створенню і зміцненню системи книжкової справи, дали можливість радянським книговидавничим і книготорговельним підприємствам за короткий час швидко розвиватися. Уже наприкінці відбудовного періоду книжкова продукція в республіці перевищила як по назвах, так і по тиражах довоєнний рівень. У 1928 р. було видано 5920 назв книг загальним тиражем 37124 тис.прим. проти 5465 назв тиражем 10239 тис.прим. в 1913 р.¹¹

¹⁰ Адресная книга издательств и книготорговых предприятий СССР на 1926-1927 гг. М.-Л., 1927, стор.176.

¹¹ Печать СССР за оорок лет. Статистические материалы. Всесоюзная книжная палата. М., 1957, стор.34.

Т а б л и ц я 2

Мережа книгарень по округах в 1926-1927 рр.

Назва округу	Кількість книготорговельних підприємств	Назва округу	Кількість книготорговельних підприємств
Артемівський	10	Могилів-Подільський	7
Білоцерківський	7	Миколаївський	13
Вінницький	13	Ніжинський	4
Волинський	9	Одеський	31
Глухівський	1	Пергомайський	3
Дніпропетровський	39	Полтавський	13
Запорізький	4	Прилуцький	3
Єлисаветградський	13	Проскурівський	3
Ізюмський	3	Роменський	6
Кам'янець-Подільський	4	Сталінський	7
Київський	41	Старобельський	3
Коростенський	8	Сумський	7
Новотоцький	12	Тулчинський	3
Криворізький	8	Уманський	8
Кременчуцький	10	Харківський	57
Куп'янський	4	Херсонський	7
Лубенський	9	Черкаський	12
Луганський	13	Чернігівський	5
Маріупольський	7	Шепетівський	2
Мелітопольський	8		

Але перевага молоді радянської книговидавничої справи полягала не лише в цих, хоч і вагомих цифрах. Здійснюючи ленінську національну політику і настанови Комуністичної партії, зокрема XIII з'їзду РКП/б/ про посилення видання книг на мовах народів СРСР¹² видавництва республіки розгорнули масовий випуск літератури українською мовою. В 1913 р. видання українською мовою становило лише 3,2% за кількістю назв і 4% загального тиражу книг, виданих на Україні. А в 1928 р. їх питома вага досягла вже 56,5% за кількістю назв і 66,1% за тиражами. "За часів пролетарської

¹² КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, т. П. К., 1954, стор. 59.

революції, - констатував X з"їзд КП/С/У, - на Україні українських книжок видано майже в чотири рази більше, ніж за 120 років всієї попередньої доби української літератури"¹³.

Із зростанням випуску книг швидкими темпами розширюється мережа книготорговельних підприємств України. Наприкінці першої п"ятирічки (1932 р.) в республіці працювали 11870 пунктів, які торгували друкованою продукцією - книгарні, кіоски, в тому числі "Союздруку", книжкові полиці на підприємствах і сільмагах. За кількістю вони вчетверо перевищили книготорговельну мережу всієї царської Росії в 1913 р.

У цей період відбувається корінна організаційна перебудова книжкової торгівлі. В 1932 р. створюється єдиний державний апарат по керівництву і організації розповсюдження літератури - "Укркнигоцентр", який згодом був перетворений на "Укркниготорг" при Раднаркомі УРСР.

Напередодні Великої Вітчизняної війни склався досить міцний видавничий і книготорговельний апарат з розгалуженою мережею книгарень, зокрема в промислових центрах і сільській місцевості України. У передвоєнному 1940 р. було видано рекордну кількість книг - понад 50 млн. прим., з них майже чотири п"ятих припадало на літературу українською мовою¹⁴.

Гітлерівські полчища, які віроломно напали на Радянський Союз і тимчасово окупували територію України, завдали величезної шкоди книжковій справі. Фашистські орди пограбували і знищили значну частину книжкових фондів бібліотек і книгарень, зруйнували багато приміщень книготорговельних підприємств. Про наслідки заподіяної шкоди книготорговельній мережі можна скласти уявлення з таких даних. На 1 січня 1945 р. навіть вже після проведеної часткової відбудови зруйнованих приміщень, яка розпочалася з осені 1943 р. в міру звільнення східної території республіки, пощастило ввести в експлуатацію лише 122 магазини державної системи.

¹³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з"їздів і конференцій. К., 1958, стор.401.

¹⁴ Печать СССР за сорок лет..., стор.44-45.

Ще в гіршому стані опинилась кооперативна книжкова торгівля. По суті її доводилось створювати заново. Якщо напередодні Великої Вітчизняної війни (січень 1941 р.) у системі Укоопспілки продаж друкованої продукції проводився в 505 культурмагах, 495 раймагах і 6521 сільмагах, то на кінець 1945 р. вдалося поновити роботу лише 1,8% цієї мережі.

Долаючи труднощі, порівняно швидко відбудовувалася поліграфічна промисловість, що сприяло організації випуску друкованої продукції та її розповсюдження. Вже у 1946 р. було відбудовано 800 поліграфічних підприємств, в тому числі 13 книжкових друкарень у Києві, Львові, Харкові, Чернівцях. В 1945 р. відновили свою діяльність дев'ять республіканських і три обласні книжкові видавництва. Це дало можливість вже в 1947 р. досягти довоєнного рівня випуску книг за тиражами, а через два роки видавництва України видали книг в півтора раза більше, ніж у передвоєнному 1940 р.

У післявоєнні роки мережу видавництв у республіці було не тільки відновлено, а й розширено. Якщо напередодні Великої Вітчизняної війни працювало 20 книжкових і книжково-газетних видавництв, то на 1 січня 1971 р. в республіці налічувалось 26 видавництв, чотири республікансько-видавничих відділи різних відомств, вісім обласних і одне республіканське газетне видавництво.

Територіально-республіканські книжкові видавництва розташовані: у Києві -

Політвидав України випускає твори класиків марксизму-ленінізму, суспільно-політичну, філософську і соціально-економічну літературу;

"Наукова думка" - книги з різних галузей науки, монографії, збірники наукових праць і словники;

"Вища школа" - підручники і навчально-методичну літературу для вищих і середніх спеціальних учбових закладів;

"Радянська школа" - підручники, навчальні посібники і методичну літературу для загальноосвітніх шкіл;

"Техніка" - науково-технічну, виробничу і довідкову літературу з усіх галузей промисловості, транспорту та зв'язку;

"Будівельник" - літературу з питань будівництва, архітектури, будівельних матеріалів та комунального господарства;

"Урожай" - літературу з питань сільського господарства;
"Здоров'я" - літературу з питань медицини, охорони здоров'я, санітарії та гігієни, біології і фізіології, фізкультури і спорту;

"Дніпро" - художні твори українських письменників, переклади з літератур народів СРСР і зарубіжних країн, праці з літературознавства і критики, а також твори українських авторів іноземними мовами;

"Радянський письменник" - перші видання книг українських радянських письменників і літературно-критичні праці;

"Молодь" - масово-політичну літературу для молоді, книги з питань роботи комсомольських і піонерських організацій, комуністичного виховання молоді, а також художні твори;

"Веселка" - художню та науково-популярну літературу для дітей дошкільного та молодшого і середнього шкільного віку;

"Мистецтво" - видання творів друкованої графіки, книги з мистецтвознавства, літературу для художньої самодіяльності;

"Музична Україна" - музичну і музично-педагогічну літературу, книжки з теорії та історії музики;

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії - енциклопедичні видання;

"Реклама" - проспекти, каталоги, нормативні документи, рекламно-інформаційні матеріали та замовлення різних організацій.

Сім республіканських книжкових видавництв розташовані в обласних центрах: "Прапор" - у Харкові, "Таврія" - у Сімферополі, "Донбас" - у Донецьку, "Каменяр" - у Львові, "Маяк" - в Одесі, "Карпати" - в Ужгороді, "Промінь" - у Дніпропетровську. Кожне з цих видавництв обслуговує певну зону території України (табл. 9).

На відміну від київських республіканських видавництв, які в основному є спеціалізованими, зональні видавництва випускають книги і брошури різних галузей літератури. Тут видання з питань роботи місцевих партійних, комсомольських, профспілкових організацій, з передового досвіду в промисловості і сільському господарстві, краєзнавча література і художні твори письменників, які мешкають в зоні діяльності видавництва.

Зони, які обслуговуються республіканськими
видавництвами

Назва видавництва	Територія обслуговування (області)
"Маяк" "Донбас" "Каменяр"	Вінницька, Миколаївська, Одеська Донецька, Ворошиловградська Волинська, Львівська, Ровенська, Терно- пільська, Хмельницька
"Промінь"	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоград- ська, Черкаська
"Карпати" "Таврія" "Прапор"	Закарпатська, Чернівецька Кіровоградська, Херсонська Полтавська, Сумська, Харківська

Крім видавництва Київського університету на периферії розташовані видавництва Харківського і Львівського університетів. Всі вони видають наукові монографії, матеріали наукових конференцій, науково-популярну і навчально-методичну літературу.

Післявоєнні роки позначено якісним і кількісним зростанням книгорозповсюдження. Характерними рисами цього періоду для книжкової торгівлі України є, з одного боку, розширення географії книгарень, наближення їх до масового читача, зокрема до сільського, а з другого – залучення самих читачів до розповсюдження літератури.

Розміщення мережі книгарень по областях трьох основних книготорговельних організацій – Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Укоопспілки, "Союздруку" за станом на перше січня 1971 р. характеризується даними табл.4.

Крім магазинів, у республіці налічується майже 10 тис. кіосків всіх трьох систем та книжкових відділів у районах і сільських універмагах. До цього слід додати плідну діяльність громадських розповсюджувачів літератури – сотисячний загін друзів книги України.

Велика за кількістю мережа державних, кооперативних, і народних книгарень не скрізь рівномірно розташована по території республіки. Тому населення сільської місцевості недостатньо забезпечується книгарнями.

У середньому по республіці на кожну книгарню в сільській місцевості припадає для обслуговування близько 12 тис. жителів.

Т а б л и ц я 4

Назва області	Кількість книгарень			Разом
	Система Комітету по пресі	Система "Укооп- спілки"	Система "Совздру- ку"	
Вінницька	15	179	3	197
Волинська	13	40	2	55
Ворошиловградська	95	79	3	175
Дніпропетровська	99	87	3	189
Донецька	220	88	6	314
Житомирська	17	164	3	184
Закарпатська	18	74	9	101
Запорізька	34	72	5	121
Івано-Франківська	23	60	1	84
Київська	71	116	-	187
Кіровоградська	18	76	1	95
Кримська	50	64	6	120
Львівська	55	69	8	152
Миколаївська	22	52	1	75
Одеська	47	124	3	174
Полтавська	24	102	4	130
Ровенська	13	54	2	69
Сумська	22	83	2	107
Тернопільська	17	79	2	98
Харківська	56	80	4	140
Херсонська	24	48	2	74
Хмельницька	18	74	2	94
Черкаська	20	81	1	102
Чернівецька	15	57	2	74
Чернігівська	22	119	1	144
Разом	1028	2141	80	3249

У Вінницькій, Ворошиловградській, Донецькій, Житомирській, Одеській областях одна сільська книгарня обслуговує 9-10 тис.чол., тоді як на книжковий магазин Львівської області припадає 16,7 тис. жителів, Волинської та Івано-Франківської - по 17 тис., Ровенської - 17,8 тис. і Хмельницької - 18,6 тис.чол.

Нерівномірне розташування книжкових магазинів спостерігається і в межах окремих областей. Так, на території Полтавського району Полтавської області одна книгарня припадає на 70 тис. жителів, Ратнівського району Волинської області - 56 тис., Золочівського району Харківської області - 50 тис.чол.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ СБОРНИК

Выпуск второй

(на украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії Академії наук Української РСР

Редактор Н.Г. Айропатова. Художній редактор Є.І. Муштенко.
Технічний редактор Р.Є. Хазірова. Коректор Л.І. Пузанкова.

БФ 01654. Зам. № 604. Вид. № 138. Тираж 900. Формат паперу
60x84 1/16. Друк. фіз. арк. 17,5. Обл.-вид. арк. 15,78.
Підписано до друку 7.УШ 1972 р. Ціна 1 крб.

Видавництво "Наукова думка". Київ, Редіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при
Раді Міністрів УРСР. Київ, Редіна, 4.